

Zb,

UNIwersytet w Białymstoku
Wydział Filologiczny
Instytut Filologii Wschodniosłowiańskiej

STUDIA WSCHODNIOŚLÓWIAŃSKIE

TOM 2

BIAŁYSTOK

2002

UNIwersytet w Białymstoku
Wydział Filologiczny
Instytut Filologii Wschodniosłowiańskiej

STUDIA WSCHODNIOŚLÓWIAŃSKIE

TOM 2

96 352

BIAŁYSTOK 2002

BIBLIOTEKA UNIWERSYTECKA
im. Jerzego Giedroycia w Białymstoku

FUW0143622

REDAKTOR NACZELNY

Halina Twaranowicz

SEKRETARZ REDAKCJI

Walentyna Mieszkowska

KOMITET REDAKCYJNY

Zofia Abramowicz • Jan Czykwin • Leonarda Dacewicz
Michał Kondratiuk • Jan Nosowicz • Wanda Supa

ADRES REDAKCJI

„Studia Wschodniosłowiańskie”
Uniwersytet w Białymstoku
Instytut Filologii Wschodniosłowiańskiej
15-420 Białystok
ul. Plac Uniwersytecki 1

0261260/2

Wszystkie artykuły są recenzowane

ISSN 1642-557X

Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku
15-097 Białystok, ul. Marii Skłodowskiej-Curie 14
tel. (085) 7457059
e-mail: ac-dw@uwb.edu.pl, http://wydawnictwo.uwb.edu.plDruk: POLIGRAFIA Artur Milewski, Białystok
Nakład 200 egz. Format B-5. Papier offsetowy 80 g.

2/03/03p

267216

SPIS TREŚCI

LITERATUROZNAWSTWO

- Ян Чыквін — Матывы заходняга свету ў беларускай эміграцыйнай паэзіі 7
- Wanda Supa — Baśnie sceniczne Jewgenija Szwarca czyli o sztuce trawestacji 19
- Галіна Тварановіч — Беларускае літаратурнае аб'яднанне „Бела-вежа” ў Польшчы: дынаміка развіцця 31
- Антоніна Шелемова — Лінгвопоэтика ритмической организации «Слова о полку Игореве» 41
- Алесь Пашкевіч — Канцэпцыя нацыянальнага быцця і гістарычная проза беларускай эміграцыі 55
- Walentyna Jakimiuk-Sawczyńska — Motywy polskie w twórczości Fiodora Tiutczewa 73
- Олег Федотов — Онегинская строфа до и после „Евгения Онегина” 83
- Тадеуш Осух, Петр Ганцаж — Звуковой мир русской прозы (заметки о сонористике литературного произведения XIX века) 99
- Ала Брадзіхіна — Да праблемы тыпалагічных сыходжанняў: Афанасій Фет і Ян Чыквін 121

JEZYKOZNAWSTWO

- Zofia Czapiga — O konstrukcjach analitycznych z dewerbatywem we współczesnym języku rosyjskim i polskim 131
- Людмила Чумак — Текстцентрическая концепция обучения языку на пороге XXI в. 139
- Walentyna Mieszkowska — Jeszcze raz o najnowszych zapożyczeniach we współczesnym języku rosyjskim (na materiale terminologii ekonomicznej) 155
- Базыль Сегень — Да пытання тэорыі прыназоўніка (на матэрыяле беларускай мовы) 167
- Яўген Іваноў — „Сентэнцыя” і „максіма” як семантычныя разнавіднасці афарызма паводле яго адносінаў да рэчаіснасці (на матэрыяле славянскіх і германскіх моў) 179
- Irena Łukaszuk — Nazwy mięsa i potraw mięsnych w języku rosyjskim (geneza i pochodzenie) oraz ich odpowiedniki w języku polskim 197
- Grażyna Lisowska — Nazewnictwo komputerowe przez pryzmat leksyki żargonowej (na materiale polsko-rosyjskim) 221
- Ірына Гапоненка — Польскі ўплыў на фарміраванне беларускай сельскагаспадарчай наменклатуры 229

Dorota Chudyk — Łączliwość przysłówków gradualnych z przysłówkiem ze znaczeniem zewnętrznych przejawów cech charakteru	241
Krzysztof Rutkowski — Leksyka rosyjskiego prawosławia – próba klasyfikacji	251

RECENZJE

Elżbieta Bogdanowicz: Leonarda Dacewicz, Antroponimia Białegostoku w XVII-XVIII wieku, Białystok 2001	261
Мікола Гарбачык: Базыль Сегень, Прыназоўнік у сістэме адной усходнеславянскай гаворкі Беласточчыны, Беласток 2001	264
Галіна Тварановіч: Acta Polono-Ruthenica VI. Redaktor tomu Walenty Piłat, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski, Olsztyn 2001	267
Leonarda Dacewicz: Lilia Citko, Nazewnictwo osobowe północnego Podlasia w XVI w., Białystok 2001	270
Анна Саковіч: Вольга Шынкарэнка, З верай у чалавечнасць: Адметнасці вобразна-паэтычнай сістэмы сучаснай беларускай літаратуры, Гомель 2001	272
Мажанна Карольчук: Раман Хайчук, Культура речевого общения (к вопросу обучения), Белосток 2002; Пособие по русскому речевому этикету, Белосток 2002	276
Ала Нікіпорчык: Мікола Мікуліч, Паэзія рэчаіснасці. У свеце Максіма Танка, Мінск 2001	278

SPRAWOZDANIA

Anna Rygorowicz, Międzynarodowa Konferencja Naukowa „Wielojęzyczność i wielokulturowość pogranicza polsko-wschodniosłowiańskiego – tylko spuścizna Wielkiego Księstwa Litewskiego czy także szansą na przyszłość?”	283
Grażyna Lisowska, III Spotkania Naukowe w Pomorskiej Akademii Pedagogicznej w Słupsku	285

CONTENTS

LITERATURE

Ян Чыквін — Western motives in Belorussian emigration poetry	7
Wanda Supra — The stage tales of Eugeny Schwarz or about art of travesty	19
Галіна Тварановіч — Belorussian literary association „Beloveza” in Poland: dynamics of development	31
Антонина Шелемова — Linguopoetry of the rhythmic organization in „Słowo o polku Igorewie”	41
Алесь Пашкевіч — The concept of national being and historical prose of Belorussian emigration	55
Walentyyna Jakimiuk-Sawczyńska — Polish motives in works of Fiodor Tutchev	73

Олег Федотов — Onegin verse before and after „Eugene Onegin”	83
Талеуш Осух, Петр Ганцаж — The world of speech sounds of Russian prose (notes on sonorant sounds in literary work of the 19th century)	99
Ала Браздзіхіна — About the problem of typological similarities: Afanasiy Fet and Jan Czykwin	121

LINGUISTICS

Zofia Czapiga — On the Polish and Russian noun phrases with deverbative	131
Людмила Чумак — Text-centered conception of language teaching on the verge of the 21st century	139
Walentyyna Mieszowska — About the latest borrowings in modern Russian one more time (based on economic terminology)	155
Базыль Сегень — About the theory of Belorussian preposition	167
Яўген Іваноў — „Sentensya” and „maksima” as semantic versions of an aphorism in reference to its attitude towards the reality	179
Irena Łukaszuk — Names of meat and meat dishes in Russian (genesis and origin) and their equivalents in Polish	197
Grażyna Lisowska — Computer terminology through jargon lexis (Polish – Russian studies)	221
Ірына Гапоненка — Polish influence on the formation of Belorussian agricultural Nomenclature	229
Dorota Chudyk — The combinability of gradable adverbs with adverbs of external trappings of animate beings’ streaks of character in Russian and Polish	241
Krzysztof Rutkowski — Lexis of Russian orthodox Church (an attempt of classification)	251
REVIEWS	261
REPORTS	283

СОДЕРЖАНИЕ

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

Ян Чыквін — Мотивы западного мира в белорусской эмигрантской поэзии	7
Wanda Supra — Сценические сказки Евгения Шварца или об искусстве трагедии	19
Галіна Тварановіч — Белорусское литературное объединение «Белавежа» в Польше: динамика развития	31

Антонина Шелемова — Лингвопоэтика ритмической организации «Слова о полку Игореве»	41
Алесь Пашкевіч — Концепция национального бытия и историческая проза белорусской эмиграции	55
Walentyна Jakimiuk-Sawczyńska — Польские мотивы в творчестве Фёдора Тютчева	73
Олег Федотов — Онегинская стофа до и после «Евгения Онегина»	83
Тадеуш Осух, Пётр Ганцаж — Звуковой мир русской прозы (замечки о сонористике литературного произведения XIX века)	99
Ала Брадзіхіна — К проблеме типологических схождений: Афанасий Фет и Ян Чиквин	121

ЯЗЫКОЗНАНИЕ

Zofia Czariga — Об аналитических конструкциях с девербативом в современном русском и польском языках	131
Людмила Чумак — Текстцентрическая концепция обучения языку на пороге XXI в.	139
Walentyна Mieszkowska — Еще раз о новейших заимствованиях в современном русском языке (на материале экономической терминологии)	155
Базыль Сегень — К вопросу теории предлога (на материале белорусского языка)	167
Яўген Іваноў — «Сентенция» и «максима» как семантические разновидности афоризма в соответствии с его отношениями к действительности (на материале славянских и германских языков) ..	179
Irena Łukaszuk — Названия мяса и мясных блюд в русском языке (генезис и происхождение) и их польские соответствия	197
Grażyna Lisowska — Компьютерная номенклатура сквозь призму жаргонной лексики (польско-русский материал)	221
Ірына Гапоненка — Польское влияние на формирование белорусской сельскохозяйственной номенклатуры	229
Dorota Chudyk — Сочетаемость градационных наречий с наречиями, обозначающими внешние проявления черт характера	241
Krzysztof Rutkowski — Лексика русского православия — опыт классификации	251
РЕЦЕНЗИИ	261
ОТЧЕТЫ	283

LITERATUROZNAWSTWO

Ян Чыквін
Беласток

Матывы заходняга свету
ў беларускай эміграцыйнай паэзіі

У беларускім прыгожым пісьменстве, як і ў літаратурах еўрапейскіх краін, што не спазналі каланіяльнай сістэмы, у сілу сваёй нацыянальнай цэнтрабежнасці і замкнёнасці, праблема вонкавага, па-за айчыннага свету не стаецца адной з ярка выяўленых стрыжнявых тэм, а застаецца — на працягу ўсяго яго гістарычнага шляху развіцця — пытаннем даволі-такі пабочным.

Запачаткаваны ў XI ст. у літаратуры Старажытнай Русі ігуменам Даніілам жанр хаджэнняў у Святую зямлю, відаць, з прычыны спецыфікі ўнутраных законаў паломніцкай літаратуры, якая лёгка пранікала ў жанр агіяграфіі або ўзбагачала летапісы, доўгі час не меў распрацоўкі гэтай тэматыкі і праблематыкі. У XIV ст. падчас станаўлення ўласна беларускай традыцыі з'яўляецца, праўда, яшчэ *Хаджэнне* Ігнація Смаляніна, а ў канцы XVI ст. *Перагрынацыя* Мікалая Радзівіла Сіроткі — аднак, ужо як апошні твор беларускай паломніцкай літаратуры.

У сувязі з эпохай вялікіх геаграфічных адкрыццяў паступова наступае пераацэнка фундаментальных сярэднявечных каштоўнасцей. *Антытэза «свая — чужая» прастора* набыла не рэлігійны, а геапалітычны характар¹, і сакральная Святая зямля стала замяшчацца

¹ Сяргей Гаранін, *Шляхамі даўніх вандраванняў. Гістарычна-тэарэтычны нарыс развіцця беларускай паломніцкай літаратуры XII-XVI стст.*, Мінск 1999, с. 92.

культурнай прасторай рэнесанснага Захаду. Такая сутнасная перабудова вартасцей у новым свеце выдатна спрыяла ў іншых нацыянальных літаратурах развіццю жанру падарожжа, дзе тыповай фігурай вандроўніка і адкрывальніка новых земляў стаецца пірат, канкістадар і місіянер. Беларусы ж не мелі выхаду да абшараў „неаранай нівы” і таму жанр падарожнай літаратуры з XVII ст., прадстаўлены творамі Міхала Літвіна, Гальяша Пільгрымоўскага, Сымона Старавольскага, у тым ліку дзённікамі Адама Коменскага-Длужыка, Тэадора Білевіча, Самуіла Маскевіча, не знайшоў сваіх прадаўжальнікаў, не склаў моцную ўнутрыкультурную беларускую літаратурную традыцыю.

Тыя самыя працэсы праглядаюцца і ў беларускай літаратуры XX ст. У чэрвені-ліпені 1926 г. Максім Гарэцкі праехаў на чыгунцы ад Масквы да Благавешчанска, каб пазнаёміцца з жыццём беларусаў-перасяленцаў. Запісы, якія пісьменнік вёў у час паездкі, леглі ў аснову цыкла абразкоў, апавяданняў, нарысаў, замалёвак і дарожных нататак пад назваю *Сібірскія абразкі*. Аднак толькі асобныя творы з гэтага цыкла былі надрукаваныя ў перыёдыцы 1928 года – верагодна з-за сацыяльна-палітычнай сітуацыі. Але ж, магчыма, таксама і па прычыне не склаўшагася айчынай традыцыі гэтай літаратуры, адсутнасці „памяці” жанру вандровак Максім Гарэцкі не бачыў, відаць, патрэбы выдаць іх цалкам асобнай кнігаю.

Адразу пасля другой сусветнай вайны з’яўляецца *Іранскі дзённік* Пімена Панчанкі (1917-1995), затым у другой палове 50-х і пачатку 60-х гадоў іншыя зборнікі таго ж паэта: *Кніга вандраванняў і любові* (1959), *Нью-Ёрскія малюнкi* (1960), *Тысячы небасцілаў* (1962), *Чатыры кантыненты* (1964). У тым самым часе альбо яшчэ пазней, як вынік паездак на міжнародныя кангрэсы і пасяджэнні ААН, як своеасаблівая творчая справаздача друкуюцца вершы і цыклы вершаў Максіма Лужаніна (1909-2001) – *З няблізкага падарожжа*, *У Філадэльфіі*, *Амерыка спраўляе Хрыстова нараджэнне*, *За штатам штат*, Пятруся Броўкі (1905-1980) – *Вайсковы аркестр на Брадвейі*, Пятра Глебкі (1905-1969) – *Сустрэчы з Амерыкай*, Кастуся Кірэенкі (1918-1988) – *«Рэчаньку» стываюць амерыканцы* і Максіма Танка (1912-1995) – *Пражскі дзённік*, шматлікія паасобныя падарожныя вершы, напрыклад, *У Галандыі*, *Булонскі лес*, *Неапаль*, *Форум Раманум*, *Стамбул* і інш.

Амаль усе гэтыя творы – вынік замежных уражанняў – як і ў папярэдніх стагоддзях беларускай гісторыі, аказаліся з’явамі спарадычнымі і ў творчых біяграфіях пісьменнікаў, і ў агульным

літаратурным працэсе. Выдзяляюцца яны толькі яшчэ мацней выяўленым супрацьпастаўленнем жыцця *тут* і *там*, кантрастнай заангажаванасцю сацыяльна-палітычным ладам, прапагандай ідэалагічных і этычна-маральных каштоўнасцей ды ідэалаў новага, савецкага чалавека.

Іншы падыход да праблемы вонкавага, па-за айчыннага свету, назіраецца ў беларускіх пісьменнікаў Польшчы (Дзмітры Шатыловіч – 1926 г. нар., Алесь Барскі – 1930 г. нар., Сакрат Яновіч – 1936 г. нар.) і, безумоўна, у тых творцаў, што выпадковаю сілаю гістарычных падзей змушаны былі асесці на сталае месца жыхарства за межамі радзімы: у Заходняй Еўропе або – найчасцей – за акіянам, у Злучаных Штатах Амерыкі.

Заходні свет, еўрапейскі і паўночнаамерыканскі, у самым шырокім сэнсе знаходзіць сваё адлюстраванне амаль што ва ўсіх тэкстах беларускіх эміграцыйных паэтаў. Ён выяўляецца па закону дыялектыкі як антытэза ў форме скразных матываў адчужанасці, беспрытульнасці, лішняга чалавека, хандры, адчаю, рэзігнацыі, настальгіі, з аднаго боку, а з другога – згушчанасці нацыянальных пачуццяў, эмоцый ды ўзнёслых перакананняў пра нестандартны лёс айчыны, яе гісторыю, мову, палітычны лад. Гэтае „душараздзіральнае”, амбівалентнае і амаль усеагульнае для эмігрантаў становішча было трапна ўлоўлена ў паэтычнай фразе Масеем Сяднёвым (1913-2001):

І сьвет ня быў ужо для нас,
а самі мы былі асобным сьветам.
Асьлепленасць²

У прамым, аднак, значэнні заходні свет не стаецца стрыжнявой тэмай. Ён не з’яўляецца аб’ектам мэтанакіраванага, уважлівага апісання, мастацкага даследавання. Калі Тамара Казевіч піша пра Масея Сяднёва, што паэт з *сваёй роднай мовы на чужыне стварыў (...)* асобны свет і жыў у ім³, то гэтая характарыстыка ў роўнай ступені датычыцца і іншых эміграцыйных творцаў. Усе яны без выключэння жылі інтэнсіўна ў першую чаргу, як сказаў той жа Сяднёў, *відзеннем Бацькаўшчыны*, яе культурна-

² Масей Сяднёў, *Патушаныя зоры*, Нью-Ёрк – Мюнхэн 1975, с. 86.

³ Тамара Казевіч, *Паэзія Масея Сяднёва (нарыс)*, [у:] Масей Сяднёў, *А часу больш, чым вечнасць. Вершы*, Глен Коў – Нью-Ёрк 1989, с. 127.

духоўнымі і палітычна-нацыянальнымі інтарэсамі. Стараліся паспець за бягучымі падзеямі на радзіме, часта пры тым трацячы, мабыць, найважнейшае: метафізічную глыбіню свайго паэтычнага выказвання.

Тым не менш гэтыя вершы, дзе заходні свет праяўляецца тэматычна, не былі агітацыйнымі тэкстамі ў значэнні савецкай літаратурнай практыкі. Не было ў іх таксама савецка-беларускай паэтызацыі і ідэалізацыі жыцця і працы так званага простага чалавека з усёй ягонай сацыяльна-ідэалагічнай атрыбутыкай. Тое месца поўнаасцю займаюць балючыя пытанні нацыянальнага і палітычна-ідэалагічнага процістаяння, існавання-барацьбы, а таксама псіхалагічная лірызацыя шматмернага чалавечага я.

Такім чынам, заходні свет уваходзіў у паэтычныя творы беларускіх эмігрантаў вельмі фрагментарна, аказіянальна, і калі ўваходзіў, то ў першую чаргу знешнімі прыкметамі і рэаліямі, тымі сваімі яркімі бакамі, якія паэтам – традыцыйна звязаным са светам сялянства – па кантрасту адразу кідаліся ў вочы: магутныя гарады ў жалезе і бетоне, магістралі, масты, хмарачосы, машыны, іншыя дзівосы краіны, веліч і прыгажосць прыродных з’яў. Асабліва ўражваў акіян, затым вадаспад Ніагара, пустыня Нявада, рака Гудзон, возера Мічыган. Адна за адной мільгаюць у вершах або ў іх назвах такія заходнія найменні, як Баварыя, Берлін, Мюнхен, Венецыя, Равенна, Нью-Ёрк, Бродвей, Бруклін, сабвэй, гайвэй, а таксама Швейцарыя, Італія, Капры, Парыж, Сыцылія, Гранада, Грэцыя, Крыт, Лісабон і г.д. і г.д.

Гэта былі для беларускіх эміграцыйных паэтаў гучныя, нават экзатычныя назвы-вобразы, каштоўныя самі па сабе, напоўненыя новым жыццёвым зместам, канкрэтыкай, трохмернасцю. Яны захоўвалі ў вершах сваю прадметнасць, не перарасталі ў сімвалічныя знакі-тропы. Праз іх адбывалася выразная прасторава-лакалізацыя лірычных здарэнняў, замацаваных за гэтым месцам. І дзякуючы гэтаму парадкаванню лірычнага руху ў лакалізаванай прасторы ішло паступовае абнаўленне заштампаванага ў 30-50-ых гадах савецка-айчыннымі паэтамі беларускага верша як на ўзроўні лексікі, эйдалогіі, так і ідэйна-тэматычным.

Асабліва многа назваў гарадоў і краін увёў у свае лірычныя вершы Рыгор Крушына (1907-1979), які, відаць, шмат падарожнічаў па свеце як турыст ці па іншых прычынах. Карыстаючыся ў прыватным жыцці, як вынікае з ягонай вершатворчасці, гарацьянскім дэвізам *capre diem*, гэты беларускі „апостал каханья” лавіў даслоўна

на кожным кроку па-свойму разуметыя хвіліны шчасця, цялеснай радасці, задаволенасці і „заморскай” прыгажосці. Ягонае *dolce vita* арыгінальна спалучалася – і, здаецца, упершыню ў беларускай паэзіі – з маніфэставаным *dolce far niente*. І ўпершыню таксама тут заходні свет выяўляў сябе праз прадметны свет бесклапотнага абы-вацеля, спажываўца культуры сярэдняга класа, мешчаніна: стрыжаны садок, віла, гавайская гітара, раяль, пляж, бікіні, кабарэ, начныя клубы, голыя і паўголыя гішпанскія сеньярыты, андалузкі, італьянскія мадонны.

Маладая андалузка
Выйшла ў скокі. Любата!
Сьвету пясна, колу вузка,
Паліць сьмехам жывата.

*Маладая андалузка*⁴

Я раніцою ў белай вілі
Адчуў усё: і кветак пах,
І рыбы смак, што налавілі,
І сілу свежасці ў руках,
І кіпень песні ў кіпарысе,
І ў сонным моры сонца ўсход...
На лёгкім чоўне зь сінёрынай
Мы паплывем паўз берагі.

*На лёгкім чоўне*⁵

Я гляджу, дзіўлюся цуду –
Лапчыць іншую магу.

*Рэйну зь Нёманам ня зьліцца*⁶

Беларускія паэты, пазбаўленыя айчыны, атручаныя лёсам выгнаннікаў-уцекачоў, усе яны, аднак жа, былі заварожаны веліччу і мацатою заходняй урбаністычна-машынай цывілізацыі, яе матэрыяльным побытавым высокім узроўнем і, натуральна, не маглі ўстрымацца ад таго, каб не выказаць свайго захаллення ёю, каб не прызнацца ў неўтаймаванай любові да яе, каб, урэшце, не эстэтызаваць яе і ідэалізаваць, як той жа Рыгор Крушына і Міхась Каваль:

⁴ Рыгор Крушына, *Вясна ўвосень*, Нью-Ёрк – Мюнхэн 1972, с. 79.

⁵ Рыгор Крушына, *Выбраныя творы (1927-1957)*, Нью-Ёрк 1990, с. 100.

⁶ Рыгор Крушына, *Вячорная лірыка*, Нью-Ёрк – Мюнхэн 1963, с. 89.

Дзякуй Богу, што занесены
На шчаслівую зямлю.

*Ці пачуе*⁷

Я цябе ня цураюся, Захад.
Тваю сілу, культуру і рух
Не адкінуў пагардай-замахам
*Сугучча*⁸

Турынгія-царыца!
Зялёныя лясы...
Ніяк мне не упіцца
Віном твае красы.

*Турынгія-царыца*⁹

Дзякую, Амэрыка,
Мая другая Случчына,
За ўтульны куток ды за белыя зоры!
*Дзякую, Амэрыка*¹⁰

І Масей Сяднёў пісаў:

Чужынец, я ў цябе пражыў
жыцця майго часьціну
і нейк патрапіў прырасьці
да караню твайго я сэрцам.
(... ..)
Ты, Мюнхэн, да спадобы мне.
Люблю твае я вуліцы і плошчы.
Люблю я ўсё (...)
(... ..)
Ад радасьці я забываў сябе ня раз,
што існую на гэтым сьвеце.

*Мюнхэн*¹¹

І ён жа таксама не мог не сказаць:

Я люблю Нью-Ёрк і гатовы памерці ў ім.
*Нью-Ёрк*¹²

⁷ Рыгор Крушына, *Выбраныя творы...*, с. 30.

⁸ Рыгор Крушына, *Дарогі*, Нью-Ёрк – Мюнхэн 1974, с. 49.

⁹ Міхась Кавыль, *Міжагнёўе. Выбраныя творы*, Нью-Ёрк 1990, с. 14.

¹⁰ Тамсама, с. 189.

¹¹ Масей Сяднёў, *Ачышчэньне агнём. Вершы*, Глен Коў – Нью-Ёрк 1985, с. 74, 76.

¹² Тамсама, с. 106.

Гэта была падзяка абяздоленых эмігрантаў не толькі за звычайны чалавечы прытулак, але таксама за свабоду чалавечую наогул і свабоду творчую ў прыватнасці, тую свабоду, якою беларусы на радзіме не маглі пакарыстацца. Пра тую творчую свабоду скажучь не раз і Наталля Арсеннева (1903-1997), і Алесь Салавей (1922-1978), і Рыгор Крушына, і Масей Сяднёў. Апошні з іх – у найпрасцейшай форме:

...Цяпер тут ноч, і я пішу ў цішы,
захоплены свабодай выяўленьня.

*Суродзічы мае...*¹³

Пачуццё гэтакага шчырага захалення чужой зямлёй, хоць і прамалінейна выказваемае, было на той час новай паэтычнай з'яваю ў беларускай літаратуры, якую амаль поўнасьцю запаланіла традыцыя коласаўскага „роднага кута”. Вядома, не ўсе паэты-эмігранты аднолькава шчыравалі на гэтым абсягу. Найменш такіх адкрытых прызнанняў у любові да новай айчыны мы знойдзем у Наталлі Арсенневай. Паэтэса, відаць, цяжка звыкалася з лёсам незваротлівай выгнанніцы. Айчына, Беларусь – усюды – былі для яе адзінай кропкай адліку, сістэмай суаднясення. У вершы *Заміж прадмовы* яна гаварыла:

Зьяцелі ў вырай мы, у новую айчыну
(... ..)
І запраўды: імкнём, маўляў, кудысьці маем
зялёным, сёмушным нат рэдчас маім дні,
а гэта-ж Бацькаўшчыну мы адно шукаем
у зьмерклай далечы, ў расьвілай блізіні...
І ловім водар ніў у цэвілі мескай нетры,
шум баравых сасон у кажным цёплым ветры...

Дзівосы сьвету мы адно да іх умільна
раўнуем, сочачы із прагай цьмень:
– Зусім, як і у нас!

Вось так было і ў Вільні!¹⁴

Па-свойму арыгінальна яшчэ ў 1954 годзе выказаў гэткую выключную прывязанасць да старой Бацькаўшчыны сёння менш вядомы эміграцыйны паэт Пётра Сыч (1912-1964):

¹³ Масей Сяднёў, *Патушаныя зоры...*, с. 162.

¹⁴ Наталля Арсеннева, *Між берагамі. Выбар паэзіі 1920-1970*, Нью-Ёрк – Таронта 1979, с. 257-258.

Мы, беларускія эмігранты, маем свой змераны й добра запам'я-
таны азімут ад месца нашага прабывання да нашай мэты – Беларусі.
І гэты азімут мы завем азімутам сэрца¹⁵.

Можна сказаць з упэўненасцю, што Наталля Арсеннева праз усё
сваё жыццё эмігранта перш за ўсё кіравалася менавіта гэтым „азіму-
там сэрца”. Толькі ў апошніх яе вершах (60-ыя гады) мы знаходзім
ускоснае, ледзь прыкметнае прыняцце Амерыкі як свайёй:

Зноў восень...
Свая ўжо...

Ня першыя

або

вечер з Гудзону
сяння нейкі зусім беларускі!
Больш ня хочацца быць пэсымістам.
*Час – ня час*¹⁶

У творчасці ж Янкі Юхнаўца (1921 г. нар.) і такога следу няма –
няма ніякіх знешніх пацверджанняў прамой падзякі заходняму свету
за што-небудзь. Праз ягоныя вершы скразным лейтматывам прахо-
дзіць думка, выказаная ім яшчэ ў ранні перыяд творчасці, у 1949
годзе:

Чужацкія абшары дзівяцца
прышэльцу ад чужых
*У краіну далёкую*¹⁷

Аднак паэтычная творчасць Янкі Юхнаўца, у процілегласць до-
сыць павярхоўнай ва ўспрыняцці заходняга свету паэзіі таго ж Ры-
гора Крушыны, прасякнута амерыканскай культурай на ўзроўні глы-
бінным, можна сказаць, сутнасным для арганізацыі мастацкага тэк-
ту. Менавіта амерыканская паэтычная культура праходзіць праз
усё ягонае нерэгулярнае, арытмічнае вершаскладанне, своеасаблі-
ваю фантазмагарычна-прыродную вобразнасць, а таксама паэтыку

¹⁵ Гл.: „Спадчына” 1997, № 4, с. 84.

¹⁶ Наталля Арсеннева, *Між берагамі...*, с. 265, 270.

¹⁷ Янка Юхнавец, *Сны на чужыне. Выбраныя творы*, Мінск 1994, с. 32.

твораў, заснаваную на фрагментарнасці фрагментаў, альязіі, лака-
нічнасці, рассыпанасці традыцыйнага паэтычнага слоўніка мастац-
кіх сродкаў выразнасці. Вось толькі адзін прыклад:

Сабака бяздомны?.. Значыць, грамадства шукай!
Дабраахвочы ўчынак – дай недапаможнаму...
Людцы сыхам-вушамі хліпаюць,
прыкроніцца як да раю блізкага.

На просьбы нядбаючы, людзі самі
на пляцы розніцаў жыцця... Мы ж нашы!
Цяплішчы ад будоўляў даўно агашаныя...
Свабода – успамін: у маленстве радасць.

Балазе абняхеным думкам –
незасыпаных мерцвякі...
Жыццю навучылі ўбогія клумкамі –
сэрцу балюча, страты родныя
*Жыццё зноў весціць...*¹⁸

Янка Юхнавец карыстаецца паэтыкай, якая – па прыцыпах ан-
гласаксонскага мадэрнізму – жывілася размаітымі калажамі, манта-
жамі і асамбляжамі. Вядома, у Янкі Юхнаўца гэтая паэтыка белару-
сізаваная. Ён, аднак, як і відны прадстаўнік гэтага мадэрністычнага
накірунку Эзра Паунд, якога зрэшты аўтар *Шорату моўкнасьці* тлу-
мачыць на беларускую мову, стаіць у беларускай паэзіі цалкам ада-
соблена і надта далёка ад аналітычна-даследчыцкага прачытання.

Пераклады з заходнееўрапейскіх літаратур займаюць значнае
месца ў творчасці таксама Наталлі Арсенневай. У ваенныя гады,
знаходзячыся яшчэ ў занятым немцамі Менску, яна перакладае на
беларускую мову асобныя творы Герхарда Гаўптмана, Генрыха
Клейста, Вільяма Шэкспіра, Ёгана В. Гётэ. Аўтар *Файста* асаблі-
ва магнетызаваў беларускіх эміграцыйных паэтаў. Нямецкай і ан-
глійскай класічнай літаратурай захапляюцца ў эміграцыйны перыяд
Масей Сяднёў і Алесь Салавей. Першы перастварае па-беларуску
семнаццаць санетаў Гётэ, колькі твораў Генрыха Гайнэ, Райнера
М. Рыльке, Эдуарда Ф. Мёрыке і вершы італьянскага паэта Позыяга
Адраджэння Буанароці Мікеланджэла, у творчасці якога побач з пе-
ракананнем аб фізічнай і духоўнай прыгажосці чалавека гучаць тра-
гічныя ноты, выкліканыя крызісам рэнесансных ідэалаў.

¹⁸ Тамсама, с. 67.

І што, можа, найважнейшае для Масея Сяднёва – гэтыя пераклады не існавалі для яго самі па сабе. Ён ставіць іх у сваіх паэтычных зборніках у адным радзе са сваімі вершамі, ствараючы такім чынам поле новага ў беларускай культуры вопыту паэтычнага „супрацоўніцтва”, паэтычнай „узаемапарукі”, своеасаблівага выраўнівання творча-лірычных патэнцыялаў еўрапейскага Захаду і славянскага Усходу. Урэшце, гэтая паэтычная практыка ці не была адмысловым працягам традыцыі, запачаткаванай у свой час наймаладым беларускім класікам Максімам Багдановічам.

Алесь Салавей жа, менш прадуктыўны ў перакладчыцкай дзейнасці (ім пераствораны фрагменты *Калевалы*, некаторыя вершы Райнера М. Рыльке, Макса Дунна), перасыпае – як ніхто іншы з эміграцыйных паэтаў – свае паэтычныя тэксты шматлікімі заходне-еўрапейскімі рэмінісценцыямі, аздабляе іх культуралагічнымі знакамі самай высокай пробы. Раз-пораз у ягоных вершах гучаць імёны: Бетховен, Вагнер, Бах, Моцарт, Дантэ, Шэкспір, з’яўляюцца антычна-лацінскія крылатыя выказванні, такія, як напрыклад: *Ad astra. Gloria mundi. In hoc signo vinces.* Ён, падобна як Масей Сяднёў, досыць часта карыстаецца цытатамі-эпіграфамі з Гётэ, Гайнэ, Дыкенса, Байрана, Лангфела.

Гэтыя чужамоўныя (запісаныя лацінкаю) эпіграфы, як і лацінскія крылатыя выказванні або нямецкія фразеалагізмы (тыпу *Fröhliche Weihnachten, O mein Gott, keine Platz*), ці паасобныя словы (*Weg, Frau*), ці імёны жанчын (*Mindy Fox, Annaliese Rümmelein*), уведзеныя ў тканіну беларускага верша, пабудаванага звычайна на айчынна-сялянскіх рэаліях, значна гэты верш абнаўлялі і ўзбагачалі. Асабліва станоўчую ролю адыгрываў эпіграф. Стаючыся арганічным кампанентам тэксту, эпіграф падкрэсліваў ягоную суаднесенасць з тэкстамі іншых аўтараў і іншых эпох, а таксама дыялагічнасць і адкрытасць межаў беларускага верша.

Як бачым, элементы першачарговай заходнееўрапейскай культуры і такім спосабам уваходзілі ў творчасць беларускіх эміграцыйных паэтаў. Варта падкрэсліць, што гэтага не маглі напоўніцу дазволіць сабе пісьменнікі Савецкай Беларусі, дзе больш жорстка дзейнічаў закон размежавання жанраў па „чысціні”, па ідэалагічнаму прынцыпу „свой” – „чужы”.

Найбольш адкрытымі на такія заходнееўрапейскія культуровыя ўплывы аказаліся Алесь Салавей, Масей Сяднёў і Наталля Арсеннева, часткова Міхась Кавыль (1915 г. нар.), а зусім закрытым у гэтым плане паўстае перад намі Рыгор Крушына. Шлях,

аднак, гэтых зацікаўленняў заходняй культурай быў таксама не паслядоўны, нерэгулярны, досыць прыхатліва-выпадковы. Тым не менш беларускія эміграцыйныя паэты, напаўняючы свае тэксты чужамоўнай лексікай, прымяняючы іншыя стылістычна-кампазіцыйныя прыёмы, выразна асвятлялі досыць „счарсцвелы” за гады савецкай практыкі беларускі верш, які такое аднаўленне прымаў арганічна, таму што ў асноўным не адбывалася разбурэння ні традыцыйнага вершаскладання, ні паэтычнай нацыянальнай тэматыкі і вобразнасці.

На пачатку дзевяностых гадоў гэту тэндэнцыю працягне маладое пакаленне паэтаў новай Беларусі, а зацікаўленне заходнім светам прынясе кнігу Леаніда Дранько-Майсюка (1957 г. нар.) пад нечаканай назваю *Стомленасць Парыжам*.

SUMMARY

Evolution of Western topics in Belorussian literature from the sources to the present times. Qualitative new approach towards given problem in the works of Belorussian emigration poets. Western world in the poetry of N. Arsenevov, M. Sedneva, Y. Yuhnovca, A. Solovia, R. Krushiny.

Wanda Supa
Białystok

Baśnie sceniczne Jewgienija Szwarca czyli o sztuce trawestacji

Spuścizna literacka Jewgienija Szwarca (1896-1958) torowała sobie drogę do czytelników i badaczy z opóźnieniem, gdyż przedmiotem poważniejszej refleksji literaturoznawczej stała się w Rosji dopiero po roku 1985; jak w przypadku wielu pisarzy radzieckich dostrzegana jest potrzeba jej reinterpretacji. Materiałem ułatwiającym reinterpretację są między innymi wydane w r. 1990 dzienniki pisarza¹.

Twórczość Szwarca jest w dużym stopniu produktem swojej epoki i zarazem dość śmiałą dyskredytacją tej epoki. Przyszło mu żyć i tworzyć w czasach dla pisarzy ciężkich, kiedy domagano się od nich popularyzowania narzuconych z góry «jedynie słusznych» wartości oraz przestrzegania określonych norm artystycznych. Szwarz należy do tych niezbyt licznych twórców, którym w pewnym stopniu udało się obronić pisarskie prawo do niezależności, a pomogła mu w tym decyzja tworzenia literatury dla dzieci. W czasach stalinowskich ta dziedzina pisarstwa była traktowana jak swoisty azyl², pozwalający omijać lansowane przez władze partyjne tematy i idee, jak opiewanie rewolucji i jej skutków, kreowanie «nowego radzieckiego człowieka», popularyzowanie ateizmu itp. Jednak ekspansja idei tworzenia nowej kultury proletariackiej rozpościerała się i na ten dział literatury.

---

¹ E. Шварц, *Живу беспокойно... Из дневников*, Москва 1990.

² Por.: M. Czudakowa, *Przed i po: związek i zerwanie*, [w:] *Literatura rosyjska XX wieku. Nowe czasy, nowe problemy*, Warszawa 1992, s. 29-30.

Przypomnijmy, iż w II połowie lat 20. w ZSRR toczyła się dyskusja pod hasłem: *Czy dziecku radzieckiemu potrzebna jest baśń* i wielu jej uczestników dowodziło szkodliwości oddziaływania baśniowej fantastyki na rozwój dziecka³, ale znani pisarze prezentowali poglądy odmienne⁴. W latach 30., na które przypada początek literackiej aktywności Szwarca dyskusje na ten temat już się wyciszały, zaczynała się natomiast epoka przeróbek baśni zarówno ludowych, jak i literackich. Lawinowo wydawano przekłady i trawestacje⁵ baśni Charles'a Perrault'a, Jakuba i Wilhelma Grimmów, Hansa Christiana Andersena, Carl'a Collodi'ego i innych. Od lat 20. rozwijała się również w ZSRR baśń socjalistyczna⁶, której twórcami byli m.in. Jurij Olesza (*Trzech grubasów / Три толстяка*, 1924, publikacja 1928/), Aleksy Tołstoj (*Złoty klucz / Золотой ключик*, 1935/), Arkadij Gajdar (*Gorący kamień / Горячий камень*, 1940/) i inni.

Jewgienij Szwarz na jedno z pól swojej działalności literackiej wybrał adaptacje światowej klasyki na utwory sceniczne i filmowe. Oprócz tego uprawiał też baśń w wersji socjalistycznej, ale reprezentujące tę odmianę utwory, np. *Dwa kłony (Два клена)* czy *Skarb (Клад)*, jak wolno sądzić, nie dorównują jego trawestacjom. Do najbardziej znanych szwarcowskich przeróbek światowych arcydzieł należą sztuki *Nagi król (Голый король)*, 1934), *Czerwony kapturek (Красная шапочка)*, 1937), *Królowa Śniegu (Снежная королева)*, 1938), *Cień (Тень)*, 1940), *Smok (Дракон)*, 1944) oraz komedia filmowa *Kopciuszek⁷ (Золушка)*, 1946). W niniejszym artykule przeanalizujemy tylko trzy spośród nich, dla których punkt odniesienia stanowi kilka baśni Andersena. Są to *Nagi król*, *Królowa Śniegu* oraz *Cień*.

Jak wiadomo, uważany za największego baśniopisarza świata i prekursora baśni literackiej w literaturze światowej Andersen swobodnie korzystał ze skarbnicy baśni ludowych, ale czerpał z niej głównie motywy oraz przesłania aksjologiczne, natomiast nadawał zapożyczonemu tworzywu nowy kształt artystyczny. Duński pisarz wzbogacił odmianę baśniowej fantastyki, wprowadził w baśniowy świat zindywidualizowane i psychologizowane po-

³ Zob.: Э. Яновская, *Сказка как фактор классового воспитания*, Москва 1929.

⁴ К. Чуковский, *Борьба за сказку*, [в:] тот же, *От двух до пяти*, Минск 1985, с. 152; С. Маршак, *Письмо Горькому*, [в:] *Вслух про себя*, Москва 1976, с. 188.

⁵ W radzieckich antologiach baśni światowej obok słów «przekład» – «перевод» używano też słowa «пересказ» w znaczeniu «przekład (bardzo) swobodny». Zob. np. «пересказы» Т. Gabbe, А. Wwiedieńskiego i А. Lubarskiej [w:] *Литературные сказки зарубежных писателей*, Москва 1982.

⁶ См. об этом шире: W. Supa, *Aksjologia porewolucyjnej baśni rosyjskiej*, «Slavia Orientalis» 1999 r., nr 4, s. 564-573.

⁷ Там же, с. 570-573.

staci, uwspółcześnił sytuacje fabularne i konflikty międzyludzkie, wzbogacił gatunek o poetyckie opisy przyrody, elementy satyry społeczno-politycznej i karykatury, oczyścił z nadmiaru perswazji i dydaktyki⁸.

Szwarc poddawał swobodnym przeróbkom utwory samego Andersena, tworząc kolejne ogniwo w rozwoju omawianego zjawiska artystycznego. Dzięki podjętym przez niego zabiegom przekształcającym nie powstały utwory doskonalsze niż pierwowzory, lecz zabawne teksty zaktualizowane w stosunku do potrzeb czytelnika XX wieku, interesująco powiązane z radziecką rzeczywistością lat 20. i 30., konfrontujące lansowaną przez tę epokę hierarchię wartości z systemem wartości uniwersalnych, ogólnoludzkich, obecnych w traktowanych jako intertekst baśniach duńskiego klasyka bądź w twórczości ludowej oraz w literaturze epickiej. Klucz do interpretacji dokonanej Szwarca mogą stanowić następujące wypowiedzi Andersena:

Чужой сюжет как бы вошел в мою плоть и кровь, я пересоздал его и тогда только выпустил в свет⁹; По-своему я рассказал их (сказки), допуская всякое изменение, какое считал уместным, позволяя фантазии освежить краски, поблекшие в старых картинах¹⁰.

Pisarz radziecki przerabiał pierwowzory nie dlatego, że «wyblakły» ich wspaniałe barwy, lecz prawdopodobnie dlatego, iż dostrzegał możliwość wykorzystania tkwiącego w konkretnych baśniach potencjału ideowego i ekspresywnego do demaskowania rodzącego się na jego oczach totalitaryzmu. Materię językowo-artystyczną oryginałów podporządkowywał on wymogom innego rodzaju literackiego – dramatowi, a więc nie tyle «opowiadał» (co od wieków jest wyróżnikiem gatunkowym baśni), ile «pokazywał», przedstawiał scenicznie¹¹. W baśniowych dramatach przekaz narracyjny w dużym stopniu eliminują wypowiedzi postaci w mowie niezależnej, przez co ich literackie charakterystyki stają się pełniejsze, dekoracje i rekwizyty teatralne ukierunkowują wizualnie i akustycznie wyobraźnię odbiorcy, gra aktorów stanowi swoistą interpretację tekstu, w sumie więc zmienia się charakter odbioru.

Szwarc zazwyczaj nie ograniczał się do cytowania i przerabiania motywów z kilku krótkich baśni Andersena, lecz wracał do baśni ludowych oraz uzupełniał je zapożyczeniami z rosyjskiej literatury klasycznej (Gogol,

⁸ Л. Брауде, *Ханс Кристиан Андерсен*, Ленинград 1978, с. 43.

⁹ Г. Х. Андерсен, *Сказка моей жизни*, цит. по: Е. Шварц, *Тень*, [в:] тот же *Избранное*, Санкт-Петербург 1998, с. 159.

¹⁰ Г. Х. Андерсен, *Предисловие* к выпуску сказок 1837 г., цит. по: Л. Брауде, *Ханс Кристиан Андерсен*, с. 71.

¹¹ Е. Шварц, *Снежная королева*, [в:] *Избранное*, с. 91.

Dostojewski, Czechow), z folkloru słowiańskiego oraz z radzieckiego teatru i kinematografii¹². Duży wpływ na ostateczny kształt sztuk autora *Smoka* wywarły zwłaszcza te radzieckie sztuki i filmy, które przekonywały, że po rewolucji odwieczne ludzkie marzenia o szczęściu osobistym i sprawiedliwości społecznej zamieniają się w rzeczywistość, że «baśń staje się rzeczywistością». Niektórzy jego bohaterowie przypominają postaci z popularnych na całym świecie radzieckich komedii filmowych *Wołga, Wołga* (*Волга, Волга*) i *Świat się śmieje* (*Веселые ребята*).

Cytowanie różnorodnych struktur i motywów pozwoliło pisarzowi stworzyć paraboliczny w stosunku do baśniowego obraz współczesności, poruszyć w konwencji «języka ezopowego» wiele aktualnych problemów, wykreować zajmujące, tryskające humorem i przy tym niosące ważkie przesłanie widowiska. Szwarz jednak nie pokazywał, w odróżnieniu od wielu twórców radzieckich, jak baśń staje się rzeczywistością, lecz sugerował, że to, co w literackim obrazie rzeczywistości wydaje się najwspanialsze, powinno kojarzyć się z bajką.

W teatrze granicę dwóch światów – realnego i baśniowego stanowiła oczywiście kurtyna. Sama atmosfera teatru powodowała, że właściwy baśni klasycznej «epicki spokój»¹³ ustępował miejsca oczekiwaniu na dobrą zabawę. Choć Andersen, którego teksty stanowiły fundament przeróbek, został sklasyfikowany w ZSRR jako jeden z najbardziej postępowych pisarzy świata («obronca uciśnionych», «krytyk bogatych»), Szwarz, zgodnie z adresowanymi do radzieckich literatów wymogami potęgował optymizm, podkreślał rolę kolektywu w walce ze złem, nawiązywał do ideałów rewolucyjnych. Jednak w każdej trawestacji wesoła gra niepostrzeżenie przechodziła w ponurą groteskę, sygnalizującą symptomy zła rodem z rzeczywistości współczesnej.

W dziedzinie obrazowania omawiany dramaturg rezygnował z wielu tradycyjnych komponentów baśni¹⁴, preferując swobodną kompozycję, wiele uwagi poświęcał natomiast motywacji postępowania bohaterów i charakterystyce ich życiowych sytuacji. Dwudziestowieczna baśń literacka ulegała wpływom prozatorskiego, a w tym przypadku i teatralnego realizmu, co najsilniej wpłynęło na modyfikacje kategorii cudowności – utraciła ona ce-

¹² Л. Колесова, *Свое в чужом* (О сказке Е. Шварца «Золушка»), [в:] *Проблемы детской литературы. Сборник научных трудов*, Петрозаводск 1995, с. 77.

¹³ В. Пропп, *Исторические корни волшебной сказки*, Ленинград 1986, с. 36.

¹⁴ Т. Леонова, *Русская литературная сказка XIX века в ее отношении к сказке народной*, Томск 1982.

chę «dominanty absolutnej»¹⁵, przez Szwarca była traktowana żartobliwie i instrumentalnie.

Na przykład w jego sztukach występują tradycyjne baśniowe postaci i rekwizyty – królowie, księżniczki, postaci mityczne, mówiące zwierzęta, ożywione przedmioty, spersonifikowane siły natury bądź zjawiska fizyczne (cień), lecz wypełniają inne, nierzadko komediowe funkcje, a cud tradycyjny, rozumiany jako ujawnianie się sił nadzwyczajnych, naruszających wyłumaczalny racjonalnie porządek rzeczy i w baśni dawnej kojarzonych z wierzeniami magicznymi, został «uzwyczajniony» i zastąpiony przez «cud zwyczajny», jakim najczęściej są ludzkie dokonania.

Kolejny przejaw uwspółcześniania baśniowych komponentów rzuca się w oczy w preferowanej przez Szwarca technice postaciowania. Baśniowi bohaterowie pozytywni, będący zazwyczaj nośnikami określonych symboli czy znaków, np. piękne księżniczki (obowiązkowo złotowłose) i ich ukochani w jego sztukach zachowują się podobnie, jak radzieccy chłopcy i dziewczęta, posługują się językiem, w którym baśniowe archaizmy sąsiadują z rosyjską frazeologią potoczną i żargonową. Takie połączenie elementów nieprzystawalnych konstytuuje nowy typ napięć odbiorczych, często rodzi spontaniczny śmiech. Podobnie jak Andersena Szwarca bardziej niż zmiany zachodzące w świecie materialnym i zewnętrznym interesowały zmiany zachodzące w świecie wewnętrznym bohaterów¹⁶.

Zjawisko fantastyczności i cudowności warunkuje w świecie przedstawionym analizowanych sztuk kategoria czasoprzestrzeni. Tradycyjnie jest to przestrzeń «za siedmioma górami», «inny świat»¹⁷, znajdujący się daleko od ZSRR i funkcjonujący poza czasem historycznym. Bohaterowie z obco brzmiącymi imionami szukają w tym świecie nie bogactwa i sławy, lecz szczęścia i miłości, czasami (*Cień*) – szczęścia dla wszystkich.

Swobodne traktowanie utworów duńskiego mistrza przejawia się między innymi w budowaniu jednej sztuki z wątków, obrazów i sytuacji przeniesionych z kilku źródeł. Na przykład w *Nagim królu* zostały połączone w nową całość elementy składowe aż z trzech baśni Andersena – ze *Świniopasa*, *Księżniczki na ziarnku grochu* i *Nowych szat cesarza*, przy czym występujące

¹⁵ Е. Неелов, *О категориях волшебного и фантастического в современной литературной сказке*, [в:] *Художественный образ и историческое сознание*, Петрозаводск 1974, с. 47.

¹⁶ Т. Чернышева, *О старой сказке и новейшей фантастике*, «Вопросы литературы» 1977, № 1, с. 236.

¹⁷ Е. Трубецкой, *«Иное царство» и его искатели в русской народной сказке*, «Литературная учеба» 1990, № 3, с. 100.

w wymienionych baśniach postaci zostały wyposażone w inne cechy charakterów, a sytuacje fabularne potraktowane jako części składowe rozbudowanej anegdoty i niekiedy sparodiowane. Mówiąc dokładniej, wątek *Świniopasa* stanowi szkielet rozwoju całej akcji, ale został on zmodyfikowany i przedłużony o sytuacje, motywy i obrazy z dwóch pozostałych i jeszcze innych utworów. Tak więc *świniopas z Nagiego króla* nie jest przebrany księciem, poszukującym odpowiedniej kandydatki na żonę, lecz autentycznym pastuchem, przypominającym dumnych ze swojej pracy i statusu społecznego radzieckich kołchoźników. Przypadkowo spotyka on sympatyczną dziewczynę, która okazała się księżniczką, ale odwzajemniła jego uczucie. Stanowiący dominantę wątku i kompozycji w sztuce Szwarca motyw miłości *świniopasa* do pięknej księżniczki i walka o nią przeciwko dwóm królom-tyranom to element jakościowo nowy. Zmieniona została też atmosfera, w jakiej wątek się rozwija – nastrój powagi i smutnej refleksji nad ludzką niedoskonałością zastąpił nastrój wesołego śmiechu i lekkiego humoru, a pomyślne zakończenie warunkuje tryumf życiowego optymizmu, chociaż w niektórych scenach nie stroni też Szwarc od śmiechu unicestwiającego. Pisząc o wielkiej miłości *świniopasa* autor zderza romantyczną patetyczność z przyziemną zwyczajnością – Henryk bez przerwy mówi o swoim uczuciu, lecz jego niekończące się wyznania działają usypiająco nie tylko na jego przyjaciela, lecz nawet na świnie. Humorystycznie została też potraktowana pojawiająca się w szczątkowej formie kategoria cudowności – np. cudowny kociołek, który mówi, co kto jadł na obiad i służy zdemaskowaniu obłudy dworzan, bohaterowie wykonali sami. Szczegół ten nawiązuje do archetypu «cudu zwyczajnego», osiąganego dzięki ludzkiemu wysiłkowi.

Jednym ze sposobów podsycania uwagi widza czy czytelnika jest przekształcanie sytuacji fabularnych drogą wprowadzania zaskakujących szczegółów lub odwracania znaczeń. Na przykład, gdy *świniopas* Szwarca domaga się od księżniczki dziesięciu pocałunków za pokazanie cudownego przedmiotu, księżniczka jest oburzona, że tylko dziesięć i proponuje ich aż osiemdziesiąt. Treść baśni *Księżniczka na ziarnku grochu* została włączona jako epizod, służący krytyce założeń faszyzmu; test z ziarnkiem grochu ukrytym pod pierzynami ma tym razem służyć sprawdzeniu czystości rasowej, upewnianiu się, czy księżniczka nie jest «semitką» lub «chamitką». W ten sposób ludowy (duński) wariant wymogów adresowanych do narzeczonej, dotyczący mądrości, pracowitości, wstrzemięźliwości w zaspokajaniu potrzeb ciała¹⁸, do którego nawiązywał Andersen, został doprowadzony do absurdu.

¹⁸ Л. Брауде, Ханс Кристиан Андерсен, с. 73.

W ogóle królestwo należące do narzeczonego księżniczki Henrietty przypomina Niemcy lat 30. – jest to kraj zmilitaryzowany, jego despotyczny władca ogłosił, iż zamieszkujący je naród jest najdoskonalszy ze wszystkich, zabronił posługiwania się językami obcymi¹⁹, i, co jest chyba szczególnie najłatwiej rozpoznawalnym – rozkazał spalić wszystkie książki.

Inne detale, dotyczące metod rządzenia i stosunku władcy do poddanych można odnieść do dowolnego przejawu despotyzmu, również do ZSRR z jego wielkomocarstwowymi ambicjami i ideą socjalistycznego lidera narodów²⁰. Natomiast sceny płaszczenia się dworzan przed królem i zaspokajania jego prymitywnych gustów przypominają Stalina i jego współpracowników, tym bardziej, iż wydają się one korespondować z treścią znanego wiersza Osipa Mandelstama na temat radzieckiego dyktatora.

Z kolei fabuła z *Nowych szat cesarza*, którą Andersen zaczerpnął z hiszpańskich baśni ludowych, w komedii Szwarca stanowi końcową część intrygi, potęgującą przesłanie demaskacyjne pod adresem despotyzmu, dowartościowującą przedstawicieli narodu i warunkującą szczęśliwe zakończenie miłosnych perypetii. Motyw cudownej, widzianej tylko przez ludzi mądrych tkaniny został wprowadzony w związku z planowanym weselem króla-nazisty. To *świniopasy* Henryk i Christian udają tkaczy, którym udało się oszukać króla i jego dworzan oraz wystawić władcę na publiczne pośmiewisko. W scenach prezentacji niewidzialnej tkaniny, której po prostu nie ma i w opisie reakcji tłumu na widok gołego króla, Szwarc trzyma się pierwowzoru, inaczej natomiast przedstawia konsekwencje owej parady nagości, próżności i głupoty. W baśni Andersena, pomimo tego, że tłum krzyczał, iż król jest nagi, uroczysty pochód dotrwał do końca, ministrowie konsekwentnie udawali, że niosą tren nieistniejącego królewskiego płaszcza. W przedstawianym przez baśń świecie nic się nie zmieniło, król pozostał wszechwładnym monarchą, krytyka ma więc aspekt wyłącznie moralno-poznawczy.

W sztuce Szwarca król zostaje zdetronizowany, wybucha bezkrwawa rewolucja, naród tryumfuje i świętuje. Odważny i sprytny *świniopas* może ożenić się z kochającą go księżniczką i nawet otrzymać królestwo. Jego jednak, zgodnie z adresowanymi do narodu radzieckiego ideałami nie interesuje ani bogactwo, ani władza – Henryk marzy jedynie o wspólnym życiu z Henriettą w małym domku wśród łąk. Bohater nie zostanie królem, natomiast jego ukochana z księżniczki zamieni się w pasterkę. To swoiste «równanie w dół» odzwierciedla radziecki system wartości, a więc pogardę dla

¹⁹ Е. Шварц, *Голый король*, [в:] *Избранное*, с. 23. Далее произведения Шварца цитируются по этому изданию, номер страницы указан после цитаты.

²⁰ Е. Перемышлев, *Очень приличный человек*, «Октябрь» 1996, № 5, с. 178.

dóbr materialnych, ideał pracy dla dobra ogółu, miłość, przyjaźń, mądrość, skromność itp. Przesłanie, wpisane w tekst *Nagiego króla* wnosi więc akcenty polemiczne nie tylko w stosunku do bezpośredniego pierwowzoru, ale i w stosunku do baśni ludowych, w których ożenek z księżniczką i zdobycie królestwa odzwierciedlało odwieczne ludzkie marzenia o lepszym życiu i błyskawicznym awansie społecznym²¹. W tej scenicznej grotesce pisarz stworzył odrębny świat, w którym można zobaczyć to, czego nie ma, a nie dostrzec tego, co jest²², gdyż podtekst sygnalizuje, iż niektóre ideały radzieckie od rzeczywistości są równie dalekie, jak ideały rodem z baśni.

Spośród trzech wybranych do analizy trawestacji najbliższa więź z utworem źródłowym została zachowana w *Królowej Śniegu*. W tej adaptacji inwencja autora przejawiała się przede wszystkim w teatralizacji i rozbudowaniu świata przedstawionego, uwspółcześnieniu języka i – jak zwykle – w weryfikacji niektórych wartości. Szwarz wprowadził kilka nowych postaci: bazarza-narratora (nie ma go w *Królowej* Andersena, ale występuje w innych jego baśniach), złego i podstępного króla (ojca księżniczki, do której trafiła szukająca Kaja Gerda), wyrachowanego radcy (dziś powiedzielibyśmy – przedstawiciela świata biznesu). W koncepcji Szwarca postać narratora-bohatera pełni dość ważną rolę – jest on łącznikiem między światem realnym a baśniowym, ożywia akcję, rozśmiesza. Kieruje nim dążenie do walki ze złem, ale na skutek roztargnienia i nieuwagi osiąga zazwyczaj rezultaty odwrotne od zamierzonych. Ponadto kreacja ta pozostaje w ścisłym związku ze sporami na temat programu literatury i baśni w szczególności – szlachetnym Don Kichot i równie śmieszny baśniopisarz wydaje się symbolizować możliwości literatury w walce z nowymi przejawami zła i zasadność rozwijania fantastyki baśniowej:

Разные люди бывают на свете: кузнецы, повара, доктора, школьники, аптекари, учителя, кучера, актеры, сторожа. А я вот – сказочник. И все мы – и актеры, и учителя, и кузнецы, и доктора, и повара, и сказочники – все мы работаем, и все мы люди нужные, необходимые, очень хорошие люди (с. 91).

Z kolei obecność radcy – handlarza lodem oraz bronią, dla zysku i prestiżu gotowego na współpracę z siłami zła aktywizuje stereotyp krytyki burżuazji z jej odrzuconym przez ideologię radziecką systemem wartości.

Jeszcze jedna dokonana przez Szwarzca ingerencja wiąże się z oficjalnym stosunkiem państwa do religii. W latach 30., kiedy przeprowadzano akcje

²¹ E. Трубецкой, «Иное царство» и его искатели..., с. 101.

²² E. Перемышлев, *Очень приличный человек*, с. 179.

przymusowej ateizacji całego społeczeństwa, dramaturg musiał «oczyścić» utwór z pierwiastków religijnych. Postępowy skądinąd Andersen był pisarzem chrześcijańskim i każda z jego baśni odzwierciedla ten światopogląd, a w wielu z nich znajdujemy bezpośrednie nawiązanie do pojęć i wartości religijnych oraz cytaty z Biblii. W jego *Królowej Śniegu* np. w roli pomocników występują aniołowie, dzieci modlą się i śpiewają psalmy, ich babcia czyta Nowy Testament, a słowa z Ewangelii św. Mateusza: «Jeśli nie odmienicie się i nie staniecie jak dzieci, nie wejdziecie do królestwa niebieskiego» (18,3) stanowią klucz do zrozumienia utworu, gdyż podkreślają potęgę wiary spontanicznej, instynktownej, nie skażonej zwątpieniem. Bohaterowie Szwarca nie mogą być religijnymi, muszą liczyć tylko na samych siebie, czasami na innych ludzi czy zwierzęta.

Chociaż trawestując Szwarz nie skracał, lecz rozbudowywał sceny i zdarzenia, opuścił on epizod spotkania Gerdy z «trochę złą czarownicą» oraz z Finką i Laplandką. Poza zasięgiem obrazowania znalazł się więc jeden z najbardziej poetyckich fragmentów utworu Andersena – baśnie zaczarowanych kwiatów z ogrodu wróżki. Przyczyny tych decyzji mogą być czysto zewnętrzne. Otóż fragmenty świadczące o religijności bohaterów oraz opowieści kwiatów zostały wyeliminowane z radzieckich przekładów baśni Andersena²³ przez tłumaczy. Utwór został natomiast «wzbogacony» o wesoły i lekki humor oraz opisy wesołych dziecięcych zabaw, a także o elementy parodiujące niektóre przesłania baśni ludowych. Na przykład ogłoszona przez króla rywalizacja o rękę jego córki nie odbywa się po to, by przekazać królestwo silniejszemu następcy²⁴, lecz by król mógł pozbyć się kapryśnej córki, a w zawodach ma zwyciężyć ten, kto w zabawach z księżniczką będzie ją traktował jak równorzędną partnerkę.

I w tej sztuce upór, odwaga, przyjaźń, dziecięce poczucie sprawiedliwości i solidarności pokonują wszelkie złe siły, i te ponadnaturalne, symbolizowane przez Królową Śniegu i te realne, wywoływane przez złych ludzi, zwłaszcza bogaczy i polityków. Podobnie jak pierwowzór sztuka Szwarca przekonuje, iż ze złem można walczyć w każdych warunkach.

W trzeciej z kompilacyjnych sztuk Szwarca, w *Cieniu*, motywy i obrazy z dwóch baśni Andersena *Cienia* i *O dziewczynie, która podeptała chleb* wpleciono w inne sytuacje fabularne i wykorzystano jako fundament do nadbudowania odmiennego sensu naddanego. *Cień* Andersena to napisana zwięzłym,

²³ См. напр.: Г. Х. Андерсен, *Снежная королева*, перевод с датского А. Ганзен, [в:] *Литературные сказки зарубежных писателей*, с. 450 и след.

²⁴ В. Пропп, *Исторические корни волшебной сказки*, с. 333 и след.

lapidarnym językiem baśń dla dorosłych²⁵ (o cieniu, który oddzielił się od człowieka i podporządkował go sobie) z pesymistycznym zakończeniem, mówiącym o zwycięstwie wyrachowania, cwaniactwa, cynizmu i okrucieństwa nad uczciwością, dobrocią i talentem. Autora interesowały przede wszystkim relacje ontologiczne między autentycznym żywym człowiekiem, a tym, co iluzoryczne, wtórne, fałszywe, ale pełne przedsiębiorczości i pozbawione skrupułów. Poczynania cienia wydają się zapowiadać kłopoty z wytworami ludzkich rąk i umysłów – z wymykającymi się spod kontroli robotami, komputerami itp.

Bohater Szwarca studiuje historię pewnego baśniowego kraju i marzy o uszczęśliwieniu całej ludzkości. On także chce się wyręczyć swoim cieniem i posyła go do sąsiedniego domu na zwiady, aby dowiedział się, kim jest mieszkająca w nim piękna dziewczyna. W baśni Andersena dziewczyna, która zainteresowała uczonego była Poezją i cień w krótkim czasie zdobył dzięki niej wiedzę równą tej, jaką można sobie przyswoić w ciągu trzech tysięcy lat, co w połączeniu z możliwością przedostawania się wszędzie, podsłuchiwanie i bycia niewidzialnym dawało mu w kontaktach z ludźmi, w tym również z byłym panem, olbrzymią przewagę. W wersji Szwarca tajemnicza sąsiadka jest ukrywającą się księżniczką, którą oszukany przez wszystkich ojciec zobowiązał do znalezienia odpowiedniego kandydata na męża: «dobrego, uczciwego, wykształconego i mądrego człowieka», niekoniecznie pochodzącego z wyższych sfer. Uspółcześniając baśniowe stereotypy, radziecki pisarz wyeliminował zawody o rękę potraktowanej podmiotowo księżniczki i do tradycyjnych wartości dołączył wykształcenie.

Baśniowa przestrzeń – ciepły kraj, w którym wszystko szybko rośnie, symbolizuje kraje, w których toczy się bezustanna walka o władzę, o zyski i wpływy i zazwyczaj zwyciężają w tej walce najbardziej bezwzględni i niemoralni, zdolni do oszustw i zbrodni. Kreując ów uogólniający obraz pisarz rozwinął jedno z rozwiązań stosowanych przez Ernsta Theodora Amadeusa Hoffmanna, a mianowicie połączył w nim pochodzące z różnorodnych źródeł elementy fantastyczne z prawdopodobnymi²⁶, charakteryzującymi codzienne życie. W kraju tym zwykli ludzie żyją obok postaci rodem z baśni; ludożercy pracują jako rzeczoznawcy w lombardzie, a piękne księżniczki znacznie częściej zamieniają się z powodu złych ludzi w odrażające żaby, niż żaby w księżniczki. Istnienie «żywej wody», którą można by leczyć wszystkich

²⁵ Zob. szerz.: M. Kurecka, *Jan Chrystian Andersen*, Warszawa 1965, s. 199.

²⁶ Ю. Нагибин, *О сказках и сказочниках*, [в:] *Литературные сказки зарубежных писателей*, с. 17.

chorych, utrzymuje się w tajemnicy, by nie psuć koniunktury właścicielom sanatoriów itp.

Blokada informacyjna, spekulowanie osiągnięciami nauki, wszechobecność tajnej policji, próby uregulowania przez walczącego o władzę cienia i jego ministrów wszystkich dziedzin życia to zjawiska, charakteryzujące systemy totalitarne, chociaż wiele z nich występuje i w uważających się za demokratyczne państwach kapitalistycznych. Dowcipna krytyka jak zwykle przejawia się w wywołujących określone skojarzenia szczegółach, charakteryzujących chociażby nadgorliwość sług systemu:

Тут государь празднует коронавание, предстоит торжественная свадьба высочайших особ, а народ что себе позволяет? Многие парни и девки целуются в двух шагах от дворца, выбрав уголки потемнее. В доме номер восемь жена портного задумала сейчас рожать. В королевстве такое событие, а она как ни в чем не бывало орет себе! Старый кузнец в доме номер три взял да и помер. Во дворе праздник, а он лежит в гробу и ухом не ведет. Это непорядок! (с. 215).

Wątek i przesłanie baśni *O dziewczynie, która podeptała chleb* pełni w prezentacji niecnych poczynań cienia rolę pomocniczą, pogłębia charakterystykę współczesnych przejawów zła. W światopoglądzie ludowym chleb był symbolem dobra materialnego, warunkującego życie. W czasach chrześcijańskich nałożyło się na ten symbol znaczenie sakralne. W baśni Andersena bohaterka profanuje chleb, aby nie pobrudzić nowych bucików. Za podeptanie chleba spotkała ją kara najsroższa z możliwych – zapadła się pod ziemię i wylądowała w piekle, gdzie spędziła wiele lat, aż niewinna istota wymodliła jej przebaczenie. Wtedy wróciła na ziemię pod postacią ptaka, by przestrzegać przed popełnieniem podobnego grzechu innych. Ta baśń, podobnie jak i *Królowa Śniegu*, bazuje na fantastyce religijnej i komentuje ludowo-chrześcijańskie rozumienie grzechu, kary i odkupienia.

Szwarc oczywiście pomija ten aspekt znaczeniowy baśni Andersena, przekonuje natomiast odbiorcę, iż dziewczyny, powtarzające niegodny czyn, stawiające dobra materialne ponad etycznymi nadal istnieją i jeżeli zapadną się pod ziemię, to wkrótce znów wydadzą się na powierzchnię, jak śpiewaczka Julia, «która codziennie depcze swoich najlepszych przyjaciół i samą siebie», byle tylko osiągać sukcesy i utrzymywać się na fali powodzenia.

Szwarc poszerzył świat *Cienia* o nowe postaci i przedłużył fabułę, doprowadzając do pomyślnego zakończenia. Sukcesy cienia, który rosyjskiemu czytelnikowi przypomina motyw sobowtóra²⁷ czy Gogolowskiego nosa, sta-

²⁷ Так интерпретирует шварцевский образ тени В. Вюгин, *Русские писатели XX века. Библиографический словарь*, Москва 1998, ч. 2, с. 584.

nowią tylko pewien etap rozwoju akcji. W koncepcji Szwarca cień może działać jako odrębna forma bytu, kierując się własną podłą i zupełnie amoralną logiką tylko dopóty, dopóki zachowuje więź z dawnym właścicielem. Gdy próbuje się pozbyć uczonego i wykonać na nim wyrok śmierci, odpada i jego głowa i to wystarczy, by zdemaskować go jako oszusta. Dramaturg i tym razem zaimplikował w zapożyczony materiał optymizm – zdradzony właściciel cienia został przywrócony do życia przy pomocy żywej wody, a księżniczka Luiza, która nie umiała odróżnić prawdziwego człowieka od zjawy została ukarana podobnie jak bohaterka *Świniopasa*. Uczony z zakochaną w nim dziewczyną opuszcza baśniowy kraj i jest to właśnie ten rodzaj zakończenia, który nie pozwala szczęśliwych rozwiązań rzutować na realną rzeczywistość – baśniowa przestrzeń zachowuje swoją odrębność.

Pomimo przekształcania baśni Andersena w nowe (odnowione) zjawiska literackie, Szwarz nie odkrył żadnych nowych praw uniwersalnych, których nie byłoby w utworach duńskiego prekursora baśni literackiej. Traktowane swobodnie jak artystyczna plastelina pierwowzory okazały się wdzięcznym materiałem, poprzez pryzmat którego można było z humorem spojrzeć na skomplikowany świat współczesny, jego z fascynującym porewolucyjnym programem społecznym i odrażającą praktyką. Dokonania Jewgienija Szwarca to kolejne potwierdzenie, iż stare baśnie wciąż kryją olbrzymi potencjał przedstawieniowy oraz ideo- i sensotwórczy.

S U M M A R Y

The fairy tales of Schwarz that had been analysed, introduce by themselves free adaptations of some H. Ch. Anderson's works: "The Naked King", "The Snow Queen", "The Shadow".

The comparative analysis of the texts proves, that the transformations which had been done by Schwarz: free connection of elements selected from different sources into a new unity, modification of archetypes, travesty and a game with meanings and sometimes turning round of their original senses served to modernisation of old tale and to the adjustment of it to the reflection of contemporary problems.

Галіна Тварановіч

Беласток

Беларускае літаратурнае аб'яднанне „Белавежа”

ў Польшчы: дынаміка развіцця

Геапалітычнае месцазнаходжанне беларускага этнасу ў цэнтры Еўропы на стыку ўсходнеславянскага і заходняга макрарэгіёнаў – Рах Slavia Orthodoxa і Рах Slavia Latina – вызначыла поліфанічны характар яго гістарычнага і грамадска-культурнага тыпаў развіцця, канфесійнай структуры. Відавочна, што Падляшша, цяперашняя Беласточчына – абсяг найбольш інтэнсіўнага грэка-візантыйскага і рыма-лацінскага памежжа, зона самага непасрэднага судакранання і ўзаемаўплываў гэтых важнейшых еўрапейскіх духоўных арэалаў. І тут, на памежжы, найперш нават псіхалогія геаграфічнай прасторы змушала любую з'яву беларускага жыцця, каб ёй адбыцца, уцялесніцца, быць выразна акрэсленай, абгрунтаванай. Ад самага пачатку звыклы лад існавання ідэй, светапогляду меў на ўвазе актыўную пазіцыю, мэтанакіраваную барацьбу ў кантрастным асяроддзі.

Падляшша было заселена ўсходнімі славянамі здаўна, а гарады Бельск, Драгічын, Мельнік, Сураж ды іншыя заснаваны яшчэ ў першым тысячагоддзі нашай эры. І хрысціянізацыя тутэйшага краю адбывалася хутчэй за ўсё ўжо ў IX стагоддзі. Дакументальнае сведчанне аб гэтым, верагодна, утрымліваюць адкрытыя ў апошнія гады польскімі археолагамі паблізу заходняй мяжы Падляшша ў Падэблоцэ таблічкі з фрагментамі загадкавых надпісаў. Вучоныя звязваюць знаходку ў Падэблоцэ з прамым уплывам кірыла-мяфо-

дзіеўскай місіі, якая пакінула па сабе на тэрыторыі сучаснай Польшчы дастаткова шмат слядоў¹.

У XIII-XIV стагоддзях Падляшша цалкам увайшло ў Вялікае княства Літоўскае. Далёка невыпадкова, што менавіта тут, на высокім левым беразе ракі Супрасль ва ўрочышчы Сухі Груд у 16 кіламетрах ад сучаснага Беластоку, быў заснаваны напрыканцы XIV стагоддзя буйнейшы цэнтр беларускай духоўнай культуры – Супрасльскі манастыр. Яго кцітары Аляксандр Хадкевіч і Іосіф Солтан шчодро фінансавалі абіцель грашымі, а таксама перадалі манастыру некаторыя свае зямельныя ўладанні². Першы ігумен Супрасльскага манастыра Панфуцій Сегень паходзіў са старажытнага роду Сегеняў з Бельска. Нездарма найдаўным мясцовым манускрыптам у манастырскай бібліятэцы быў Пралог (сакавік-жнівень), перапісаны ў 1496 годзе ў Бельску. Дзякуючы вялікім фундацыям манастыр хутка адбудоваўся, а таксама ўзбагачаўся культурнымі каштоўнасцямі, часам унікальнымі. Ягоная бібліятэка – адна з багацейшых у Вялікім княстве Літоўскім – у 1557 годзе налічвала каля 200 рукапісных кніг, а ў 1645 годзе кніг было ўжо 587³. Тут захоўвалася славетная Супрасльская чэця-мінея XI стагоддзя – адзін з найстаражытных кірылічных рукапісаў.

У пачатку 1690-х гадоў пры Супрасльскім манастыры была заснавана друкарня. За час яе існавання пабачыла свет звыш 420 выданняў. Шмат было ў Супраслю гістарычных, летапісных матэрыялаў. І гэта невыпадкова, бо Супрасльскі манастыр ад самага свайго заснавання стаў важным культурным, духоўным асяродкам, дзе перапісваліся, рэдагаваліся славянскія кнігі. Мацвей Дзесяты, пачаўшы ў 1502 годзе складаць самастойны біблейскі звод у Вільні, завяршыў сваю працу праз пяць год у Супраслю. Магчыма, рукапіс Мацвея бачыў у Супраслю і Іван Фёдараў. Разам з Пятром Мсцілаўцам ён у 1568-1570 гадах рэалізаваў задуму кцітараў манастыра і князёў Астрожскіх ды Слуцкіх адносна ўласнага выдавецкага цэнтра. У славетнай заблудаўскай друкарні былі выдадзены

¹ J. Gąsowski, *Chrześcijaństwo przed chrztem Polski*, „Za i Przeciw” 1988, Nr 1, s. 16; S. Korczak-Michalewski, *Metodiaństwo w Polsce – niechciane*, „Kultura” 1987, Nr 15, s. 7.

² А. И. Рогов, *Супрасль как один из центров культурных связей Белоруссии с другими славянскими странами*, [у:] *Славяне в эпоху феодализма*, Москва 1978, с. 321-324.

³ *Археологический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси*, Вильна 1870, т. IX, с. 53-55, 202-205.

Евангелле вучыцельнае, што ўключала творы візантыйскай, балгарскай і старажытнарускай пісьменнасці, у тым ліку *Слова на Ушэсце* Кірылы Тураўскага, а таксама *Псалтыр з Часаслоўцам*. Аб іх культурным значэнні сведчыць тое, што заблудаўскія кнігі неаднаразова перавыдаваліся, выкарыстоўваліся друкарамі Святадухаўскага брацтва ў Вільні, братамі Мамонічамі.

Гісторыя ствараецца асобамі, постацямі – яны напаўняюць зместам час і нярэдка менавіта па іхняй дзейнасці пазнаюцца гістарычныя перыяды. Значную старонку ў даследаванні слаўнай мінуўшчыны свайго краю, увогуле славяншчыны, культурнай спадчыны ўпісалі ў XIX – пачатак XX стагоддзя такія самаахвярныя падзвіжнікі, як І. Даніловіч, М. Баброўскі, Я. Ярашэвіч, А. і П. Сасноўскія, М. Янчук і іншыя. Іхняй шматстайнай дзейнасцю была забяспечана трывалая пераемнасць культурных, духоўных традыцый Падляшша.

Першая палова XX стагоддзя з яе дзвюма сусветнымі войнамі, рэвалюцыямі аказалася парадаксальнай, драматычнай, нават трагічнай для развіцця беларускай дзяржаўнасці і, зразумела, культуры, асветы. Пэўна, і ва ўмовах сацыяльна-грамадскіх катаклізмаў надараліся спрыяльныя моманты, калі беларуская ідэя атрымлівала канкрэтнае напаўненне, аптымістычныя перспектывы. Аднак перыяды гэтыя, на жаль, мелі хутчэй спарадычны, непрацяглы характар. І застаецца толькі здзіўляцца жыццёвай сіле, укладзенай у этнічны ген беларушчыны. Яскравае ўвасабленне моц гэтай вітальнасці атрымала і на Беласточчыне. Так, падчас другой сусветнай вайны Беларускае аб'яднанне выдае ў Беластоку газету *Новая дарога* (рэдактар Хв. Ільшэвіч). Па аўтарытэтнаму сведчанню М. Сяднёва (*Беластоцкі сшытак*): *Яна была жывой газетай, жыла на энтузіязме найбольш адданых беларускай справе людзей. Яна была беларускай газетай па сваёй сутнасці...*⁴ Нягледзячы на цяжасці ваеннага часу, ці не ўся Беласточчына была ахоплена беларускім школьніцтвам. Гэтае адраджэнне беларускай школы, уздым беларускасці М. Сяднёў называе *нечым накшталт маленькага, кароткага рэнесансіку*⁵.

І відавочна, што беларусы, аўтахтоннае насельніцтва Падляшша, самая шматлікая нацыянальная меншасць краіны, былі падрых-

⁴ Масей Сяднёў, *Масеева кніга*, Мінск 1994, с. 275.

⁵ Тамсама, с. 280.

таваны да таго, каб выкарыстаць спрыяльныя для нацыянальных меншасцей варункі ў Польшчы сярэдыны ХХ стагоддзя. У лютым 1956 года было арганізавана *Беларускае грамадска-культурнае таварыства* (БГКТ), пачаў выдавацца штотыднёвік *Ніва*.

Сёння на Беласточчыне, – адзначалася ў першым выпуску „*Беларускага календара*”, – налічваецца 57 пачатковых беларускіх школ. У 111 школах беларуская мова навучаецца як прадмет. Ёсць 2 агульнаадукацыйныя ліцэі (у Гайнаўцы і Бельску), якія рыхтуюць новыя кадры беларускай інтэлігенцыі⁶.

У гэтых адпаведных для развіцця нацыянальнай свядомасці ўмовах шырока запатрабаванаю аказалася і народная, і прафесійная творчасць. Такім чынам, узнікненне ў 1958 годзе беларускага літаратурнага аб’яднання сталася фактам натуральным і сучасным⁷.

Першым старшынёй літаратурнага аб’яднання быў выбраны Георгій Валкавыцкі, рэдактар *Нівы*, выпускнік Літаратурнага інстытута ў Маскве. Трэба падкрэсліць, што менавіта ён, добра падрыхтаваны прафесійна, шчыра зацікаўлены ў выяўленні талентаў, узрошчванні іх, аказаўся тым своеасаблівым магнітам, які сабраў у адзін творчы калектыў самыя розныя індывідуальнасці. У аўтабіяграфічных нататках рэдактара Г. Валкавыцкі ўзгадвае: *Я стаў старшынёй. Асноўным сваім заданнем лічыў стварэнне тэатра атмасферы, у якой выспяваў бы талент*⁸. Паказальна, што не ўзнікла патрэбы ў тым, каб прыняць статут, які б хоць нейкім чынам рэгламентаваў свабоду асобы, ідэалагічна і эстэтычна яе праграмаваў. Прыярытэт аддаваўся асабістым пошукам, стварэнню ўласнай эстэтычнай паэтыкі, свайго стылю.

На канферэнцыі *Шлях да ўзаемнасці* (Гродна, 2000) цяперашні старшыня *Белавежы* Ян Чыквін (Янка Дубіцкі) адзначыў, што неаспрэчная вартасць і самадастатковасць гэтага згуртавання бачыцца яму найперш у тым, што яго пісьменнікі шчыльна запоўнілі сваю этнічную прастору культурна-эстэтычным зместам. І другая палова ХХ стагоддзя, на думку Я. Чыквіна, належыць у беластоцкім

⁶ *Беларускі календар на 1957 год*, Беласток 1957, с. 53.

⁷ „...была ўжо салідная група аўтараў, якія сур’ёзна ставіліся да сваёй творчасці. Гэта група (перш за ўсё: Яша Бурш, Уладзімір Гайдук, Янка Дубіцкі, Мацей Канапацкі, Пятро Ластаўка, Дзмітры Шатыловіч, Віктар Швед, Сакрат Яновіч) і заснавала літаратурнае аб’яднанне”. – Георгій Валкавыцкі, *Віры*, Беласток 1991, с. 46.

⁸ Тамсама, с. 47.

краі найперш „белавежцам”. Ніводная нацыянальная меншасць у Польшчы не можа канкураваць у гэтай прасторы і на такім узроўні з *Белавежаю*, якая, дарэчы, з’яўляецца адзінай па-за дзяржаўнымі межамі Беларусі творчай арганізацыяй такога кшталту.

Значым, што для такіх высноў у паэта, перакладчыка прафесара Я. Чыквіна ёсць важкія падставы, а менавіта – саракагадовая дыстанцыя існавання літаратурнага аб’яднання. Пі ж не сімптоматычна, што першаю не толькі беларускамоўнаю паэтычнай ластаўкай, а ўвогуле першым паэтычным зборнікам, які пабачыў свет на Беласточчыне, была кніга *Рунь* (1959).

Беларускія літаратурныя сілы ў Польскай Народнай Рэспубліцы, – *звяртаўся да чытача яе рэдактар і ўкладальнік Г. Валкавыцкі*, – толькі што пачалі пускаць першыя парасткі; перад імі ўсе цяжкасці творчага станаўлення і нязведаныя далі рамантычнага падарожжа, якое вабіць і насцярожвае. (...) Тое, што мы першымі выйшлі абрабляць паэтычныя аблогі, павінна дадаць нашым паэтам бадзёрасці ў пошуках сваёй папараці-кветкі⁹.

Пад сціплай чорна-белай вокладкай *Руні* сабралася 45 вершаў 17 аўтараў – настаўнікаў, вучняў, студэнтаў, сялян... Амаль усе яны незадоўга дэбютавалі на старонках *Нівы* і зборнік склалі вершы, напісаныя пераважна не раней 1956 года.

Надзеі Г. Валкавыцкага спраўдзіліся. *Рунь* увабралася ў сілу, больш таго, закаласавала на агульнабеларускім палетку. Сведчаннем таго – кнігі паэзіі, прозы, перакладаў „белавежцаў”, што ў розныя гады выходзілі ў Мінску. І вось, ужо на мяжы новага стагоддзя, пабачыла свет анталогія *Беларускія пісьменнікі Польшчы*. У важкім томе (576 с.) – прычым скарочаным рэдактарам, бо ўкладальнікам Я. Чыквіным было прапанавана да друку 800 старонак – прадстаўлены творы 18 аўтараў, толькі тых, хто падчас укладання анталогіі ўжо меў свае ўласныя кнігі. „Рамантычнае падарожжа”, працу на „паэтычных аблогах” паспяхова прадоўжылі сямёра з прадстаўленых у *Руні* творцаў (Алесь Барскі, Яша Бурш, Мікола Гайдук, Уладзімір Гайдук, Ян Чыквін, Дзмітры Шатыловіч, Віктар Швед) ды далучыліся да іх па дарозе гадоў Янка Жамойцін, Георгій Валкавыцкі, які сціпла абмінуў сябе ў *Руні*, Васіль Петручук, Алена Анішэўская, Юрка Геніюш, Сакрат Яновіч, Надзея Артымовіч, Зося Сачко, Міхась Шаховіч, Юрка Баена, Міра Лукша

⁹ *Рунь*, Беласток 1959, с. 6.

(на жаль, Ю. Геніюш, М. Гайдук, М. Шаховіч не дачакаліся выхаду гэтай анталогіі). І шкада, што крыху прыпазнілася кніга апавяданняў арыгінальнага празаіка Міхася Андрасюка *Фірма*.

Літаратурная старонка газеты *Ніва*, вакол якой групаваліся „белавежцы” каля 40 гадоў, выразна маніфестуе вельмі розныя арыентацыі пісьменнікаў, іх пераконанні, ідэалы, схільнасць да розных паэтык – ад зададзенасці і нарматыўнасці сацыялістычнага рэалізму, патрыятычнай рыторыкі, вершаў на выпадак і псеўдадэкларацый, палітычна заангажаванай публіцыстыкі – да крайне індывідуалістычных пазіцый і эксперыментальных паэтычных выказванняў, стыхійнай моўнай экспрэсіі, адмаўлення рэчаіснасці. Змешчана было ў 460 нумарах *Літаратурнай старонкі* каля 3,5 тысяч твораў малога жанру: найперш друкаваліся вершы, але таксама і мініяцюры, апавяданні, эсэ, рэцэнзіі, крытычныя і публіцыстычныя артыкулы¹⁰. Нарэшце ў 1998 годзе з нагоды 40-годдзя *Белавежы* пад рэдакцыяй Я. Чыквіна пабачыў свет літаратурна-мастацкі і беларусазнаўчы часопіс літаратурнага аб’яднання *Тэрмапілы*. Канцэпцыя выдання была дакладна акрэслена на самым пачатку ў спадзяванні, што часопісу

будзе ўласціва формула адкрытасці ў тым сэнсе, што ён стане месцам сустрэчы для ўсіх, хто хоча творча займацца беларускім прыгожым пісьменствам, беларускаю культураю і іх даследаваннем, як у нас, так і па-за межамі Польшчы¹¹.

Да таго ж беларускі літаратурны рух у Польшчы набываў магчымасці для публікацыі твораў аб’ёмных жанраў.

Яскравым сведчаннем дынамікі развіцця *Белавежы* з’яўляюцца дадзеныя *Бібліяграфічнага даведніка*¹². Так, у першым дзесяцігоддзі існавання літаратурнага аб’яднання (1958-1967) на *Літаратурнай старонцы* і ў *Беларускім календары* было надрукавана 590 твораў, у другім (1968-1977) – 1112 і амаль гэтулькі ж у трэцім (1978-1987) – 1031. У сваю чаргу, чацвёртае дзесяцігоддзе (1988-1997) сведчыць пра колькаснае зніжэнне публікацый амаль да ўзроўню першай дэкады – 775 адзінак. Апошнія паказчыкі аднак цалкам перакрываюцца выхадам аўтарскіх кніг. І калі ў першым дзесяцігоддзі

¹⁰ Jan Czykwin, *Kości zostały rzucone (Białoruska literatura Polski drugiej połowy XX w.)*, „Przegląd Humanistyczny” 2000, Nr 5(362), s. 130.

¹¹ Тэрмапілы 1998, № 1, с. 3.

¹² Ян Чыквін, *Беларуская літаратура Польшчы. Бібліяграфічны даведнік 1957-1998*, Беласток 1998.

„белавежцы” запісалі ў свой актыў толькі 5 асабістых кніг і 3 альманахі, у другім – 9 кніг і 2 альманахі, у трэцім – 26 кніг і 1 альманах, дык у 90-х гадах пабачыла свет 3 альманахі і звыш 80 аўтарскіх кніг. Прычым каля 40 з іх – пад грыфам „Бібліятэчкі Беларускага літаратурнага аб’яднання „Белавежа”, што стала выходзіць пад рэдакцыяй Я. Чыквіна з 1990 года.

У кароткай анатацыі да мінскай анталогіі між іншым сказана: *Беларускія пісьменнікі Польшчы ўпісалі не адну адметную старонку ў вялікую кнігу беларускага прыгожага пісьменства*¹³. Сапраўды, анталогія сведчыць пра старонкі ў агульнай кнізе аднае літаратуры. Нягледзячы на сацыяльныя, побытавыя адрозненні, у якіх узнікалі творы „белавежцаў”, у другой палове дваццатага стагоддзя з пэўнасцю можна гаварыць пра агульныя архетыпы, ментальнасць беларускіх творцаў у метраполіі і ў Польшчы.

Куды б ні скіроўваліся „белавежцы” ў пошуку свае „папараць-кветкі”, дзе б ні аселі на сталае жыхарства, як і іхнія калегі па пярэ ў Беларусі, абавязкова прысутныя на сваім радзінным палетку. Ён ім – апірышчам, крыніцай натхнення:

Белавежа!

Ты мой акіян, апускаю пяро, як вясло,
з гарадоў да цябе плыву я,
каб сабраць ураджай –
жнівень слоў.

(А. Барскі. Дзесь за мною сяло...) ¹⁴

Тыповы для ўсёй сучаснай беларускай літаратуры і матыў цяжка вырашальнага канфлікту вяскоўца з абыякавым, належным адначасова ўсім і нікому горадам. Варта ўзгадаць стаўшыя ўжо апазнавальнымі знакамі праблемы выслоўі *Усе мы з хат* Я. Сіпакова і *Сена на асфальце* М. Стральцова. Пра настальгію па палях айчынных і лугах, спеву жаўруковым, гомане белавежскіх дрэў і гуках беларускай мовы і верш В. Шведа:

Я не патрэбен тут нікому
У калаўроце гарадскім.
Мне вельмі хочацца дадому.
Туды, дзе буду родны ўсім (197).

¹³ *Беларускія пісьменнікі Польшчы. Другая палова XX стагоддзя*, Мінск 2000.

¹⁴ Тамсама, с. 297 (Далей спасылкі на гэтае выданне падаюцца ў тэксе. У дужках указваецца старонка).

Увогуле тэксты, прасякнутыя тугой па родным гняздзе, можна знайсці ці не ў кожнага паэта з вясковымі каранямі. Акрамя бадай што У. Гайдука – паэта-земляроба, якому выпала жыць у бацькоўскай хаце згодна з сонцазваротам, рытмамі прыроды. І, нягледзячы на знясільваючую сялянскую працу, самоту, – эстэтызаваць прыроду, само жыццё, у якім паяднаны адзінай повяззю і чалавек, і дрэва, і птушка: *Нас аднолькава жыццё законам строгім // У нечаканасці вядзе і правярае*. Гэтая лучнасць усяго жывога, пэўна, адзін з законаў самога зямнога універсума. І абвостранае вычуванне гэтага закону ўласціва ў рознай ступені бадай ці не кожнаму „белавежцу”. Урэшце, як і кожнай творчай асобе.

Прадстаўнік маладзейшага пакалення „белавежцаў” Ю. Баена падае скрушліваю карціну канання вёскі:

У паміраючай вёсцы
адзін толькі месяц
штовечар кагосьці чакае
штоноч кагосьці шукае
срэбрыць хаты і дрэвы
пустыя сцежкі і вуліцу
ціхія панадворкі
і лавачкі

Глядзіць
з вышыні пяшчоты
зрокам учарашнім (537).

Закранаецца тут праблема, балючая для ўсяго беларускага абшару. Ды і для самога зямнога свету, які імкліва урбанізуецца.

Аднак усё ж сярод шырокага спектру агульных тэм і праблем ёсць адна, што з’яўляецца прырытэтам менавіта „белавежцаў”, як жыхароў памежжа, аўтахтонаў на сваёй зямлі, але ж грамадзян ужо іншай дзяржавы.

Зямлю абдымаю вачыма,
Тулюсь, нібы да дзяўчыны.
Шапчу:
Дарагая, скажы,
Чаму я жыву на мяжы? (520)

Колькі застыгла болю, непераадольнай горычы ў гэтых словах М. Шаховіча! О, гэтая мяжа, якая множыць межы магчымасцей, шляхоў... І колькі ні наракай, а нічога тут у знешніх рэаліях

не зменіш. Ёсць адно-адзінае выйсце – пераадоленне духоўнае, узыходжанне на вяршыні „да гнёздаў сваіх, беларускіх” (Я. Чыквін) – у агульны беларускі час, дзе Супрасль і Заблудаў, як і Смаленск, Вільня ў адной беларускай дзяржаве... Так, памежжа нараджае сваю псіхалогію, філасофію. І не кожнаму па сілах ношка абранніка, а ў творчай асобе надзвычай нізкі балявы парог.

Аднак тое ж памежжа і пашырае магчымасці сваёй расхінутасцю ў новы кантэкст, у плённы вопыт польскай літаратуры. Вопыт, асабліва ў плане формы, напоўніцу скарыстаны і Я. Буршам, а пазней і Н. Артымовіч, і шэрагам іншых паэтаў, „прапісаны” ўжо і ў пазэіі метраполіі. Білінгвальнасць жа „белавежцаў”, здавалася б, апа-сродкавана, але істотна ўплывае на адметнасць вырашэння імі як канкрэтна-гістарычных, надзённых, так і вечных тэм.

Актыўнае суіснаванне спакон веку на Беласточчыне гістарычна-культурных комплексаў розных арыентацый спарадзіла ад самага пачатку такі феномен, што можа быць вызначаны як *тыпалогія скразных уплываў*¹⁵. У творчасці „белавежцаў” скразны характар пранікнення, узаемадзеяння самых розных праблем, ідэй, пафасу таксама з’яўляецца асноватворным і арганізуючым пачаткам. Сённяшні дзень *Белавежы* сведчыць, што шматвяковая традыцыя працягваецца: унутранае памкненне выказацца, стварыць індывідуальную мастацкую рэчаіснасць перамагае сацыяльна-грамадскую дадзенасць. Невыпадкова, што паэзія, проза, пераклады „белавежцаў” ужо ўважліва асэнсоўваюцца на самых розных узроўнях (ад магістэрскіх універсітэцкіх да акадэмічных доктарскіх прац) як беларускімі, польскімі, так і заходнееўрапейскімі даследчыкамі¹⁶, а пра найбольш прызнаных пісьменнікаў *Белавежы* можна прачытаць у прэстыжных энцыклапедыях і даведніках¹⁷.

¹⁵ Г. П. Тварановіч, *Беларуская літаратура: п’юднёваславянскі кантэкст (Адзінства генезісу, тыпаў літаратур і характар узаемасувязей)*, Мінск 1996, с. 211.

¹⁶ У. Калеснік, У. Конан, У. Гніламёдаў, Г. Тычка, У. Казбярук, В. Шынкарэнка, Л. Зарэмба; Т. Позняк, В. Варашыльскі, Ф. Няўважны, Т. Занеўская; А. Макмілін, С. Акінэр, Ф. Нойрайтэр, Н. Рандаў.

¹⁷ *Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі ў 5 тамах*, Мінск 1984-1987; *Беларускія пісьменнікі. Бібліяграфічны слоўнік у 6 тамах*, Мінск 1992-1995; *Беларускія пісьменнікі. Даведнік*, Мінск 1994; *Słownik literatury polskiej XX wieku*, pod red. J. Sławińskiego, Wrocław 1992; *Pisarze świata. Słownik encyklopedyczny*, PWN, Warszawa 1995; *International Authors and Writers who's who*, Twelfth edition, Cambridge 1991; *Outstanding People of the 20th Century*, 2nd edition, Cambridge 2000.

SUMMARY

Historical and cultural traditions of the region of Bialystok as the field of direct neighbourhood and mutual relations among European intellectual acreages. The depth of historical and intellectual tradition, its development, strengthening, fruitful heritage (the second part of the 20th century). Circumstances and conditions of the birth of Belorussian literary association "Beloveza". From the almanak "Run" (1959) to the anthology "Belarussiya pismenniki Polshchi" (2000). Main tendencies and directions of development, dominating topics and motives. Typology of direct influence as the essential characteristics of the works of writers belonging to the association.

Антонина Шелемова
Краков

Лингвопоэтика ритмической организации
„Слова о полку Игореве”

Художественная модель древнерусского текста, актуализированная ритмическими фрагментами, является, пожалуй, самой загадочной и самой неразгаданной из всех загадок *Слова о полку Игореве*. Ритм Слова – явление в древнерусской книжности действительно уникальнейшее в своей единственности и неповторимости. Оригинален он прежде всего своеобразными метаморфозными переходами: один ритм сменяет другой, тут же сбивается на разговорно-повествовательный, вновь возрождается чеканной, чуть ли не метрической речью. Текст *Слова о полку Игореве* никак не укладывается в схему „правильного” стихового размера и даже комбинации нескольких размеров. „Ключ” к разгадке феномена ритма Слова так до сих пор и не найден, хотя ученые-слововеды неоднократно обращались к этой проблеме, предлагая всевозможные версии реконструкции ритмической структуры памятника. Однако, несмотря на разноплановые, полемические, а порой и казусно-парадоксальные суждения в ответах на вопрос: стихами или прозой написано *Слово о полку Игореве*, читалось оно, декламировалось или пелось, главное, в чем сходятся мнения большинства исследователей, – это признание полиритмичности произведения, каждый фрагмент которого имеет свою меру закономерной повторяемости, соответствующую его содержанию и функциональной природе.

Ритм в традиционном стиховедении определял, как правило, специфику организации стихотворной речи в пределах ее элементарных ритмических единиц – строк. В новейшем же стиховедении ритм

тракуется в широком смысле как понятие многоаспектное и многозначное. Об универсальности ритма пишет О. И. Федотов, определяя его суть как *упорядоченное чередование каких-либо относительно соизмеримых элементов во времени или пространстве*¹. То есть, в концепт ритма включается весь комплекс словесно-звуковой организации хронотопа произведения. Более того, как отметил М. А. Сапаров,

художественный ритм создается не буквальным повторением какого-либо выразительного элемента, а его претворением в новой, постоянно возобновляющейся художественной целостности, его интонированием и акцентированием. В этом плане ритм оказывается категорией художественного смыслообразования².

Применительно к предмету нашего анализа самым существенным является, видимо, то, что и стиховой, и прозаический речевые потоки – это прежде всего **движение**. (Проза, как известно, получила свое терминологическое определение от латинского слова „проверсус” (pro-versus), что буквально означает „движущийся, идущий прямо вперед”. Стихи – от латинской кальки греческого стыχος, в западноевропейской версии, – „versus” (vers – wiersz – віршъ, вѣрша) – „возвращающийся назад”). Уникальная „многоголосая” ритмика *Слова о полку Игореве* обусловлена динамической организацией пространственной структуры памятника и, в первую очередь, одного из ее главных компонентов – мотива пути. Каждый отрезок пути является, в сущности, ритмически оформленным фрагментом хронотопа *Слова*, образуя законченный период движущегося речевого потока.

Один из приоритетных факторов в определении ритмических периодов *Слова* – семантико-синтаксический, ибо, как отмечалось выше, ритм в древнерусском тексте является и смыслообразующей категорией.

А. Белый писал: (...) *В прозе колонны стиха берутся элементами; прозаическая строка образует лейтмотив; она подобна строфе; прозаическая строка слагает целый отрывок (от красной строки до*

¹ О. И. Федотов, *Основы русского стихосложения*, Москва 1997, с. 27.

² М. А. Сапаров, *Об организации пространственно-временного континуума художественного произведения*, [в:] *Ритм, пространство и время в литературе и искусстве*, Ленинград 1974, с. 85.

красной)³. В „прозаическом облике” Слова именно членение текстового пространства „от красной строки до красной” – то есть членение на отдельные относительно самостоятельные в событийном аспекте и, вместе с тем, тесно связанные смысловой последовательностью художественного повествования абзацы, отражающие „кусочек действительности, наполненный живой экспрессией и интонацией данного сообщения” (В. В. Виноградов), – доминирует в ритмическом функционировании семантико-синтаксических периодов хронотопа произведения. Каждый абзац-„колон” является, таким образом, ритмическим периодом (ритмически общей составляющей единицей пространственного континуума), совпадающим с определенным отрезком пути. В свою очередь каждый из отдельных отрезков пути, в соответствии с той или иной степенью активности перемещения персонажей в данный событийный момент, наделен индивидуальным ритмом, *четким, подчас причудливым в своих сплетениях, а иногда и просто разговорным*⁴. Таким образом, динамика, усиление и замедление движения и событийного действия лежат в основе ритмического членения пути в *Слове о полку Игореве*.

Одним из способов организации ритмического движения в хронотопе пути Слова является интонирование отдельных эпизодов: каждый отрезок пути совпадает с определенным вариантом интонационной модели. Степень кинетической активности героев в различных ситуациях во многом зависит от интонационного звучания контекста: чем „пространнее” расстояние между отдельными событийными точками пути, тем свободнее звучит речь, и, наоборот, в напряженных участках речь „сжимается”, интенсифицируется. В *Слове о полку Игореве* обнаруживается по крайней мере четыре вида интонирования, влияющих на ритмизацию текста: фонетический, синтаксический, лексический и морфологический.

Главной в этом комплексе является первая пара: в употреблении звуковых и синтаксических конструкций, структурирующих ритмико-интонационную модель хронотопа пути, можно усмотреть определенную систему, обнаруживающую их релевантность с точки зрения декламационной организации текста. Именно „звукосмысл» (термин В. Вейдле), эвфония, инструментовка (аллитерация, ассонанс, фонические эффекты при чередовании звуков и употреблении

³ А. Белый, *Мастерство Гоголя*, Москва – Ленинград 1934, с. 219-220.

⁴ В. В. Колесов, *Ритмика „Слова о полку Игореве”*, [в:] „Труды отдела древнерусской литературы”, т. XXXIV, Ленинград 1983, с. 15.

форм полногласия и неполногласия) и синтаксическая экспрессия, разнообразие стилистических вариантов различных видов синтаксических конструкций (от двусоставных распространенных и нераспространенных предложений до сложных конструкций с прямым или отрицательным параллелизмом, однородными членами, инверсией и пр.) организуют ритмическую систему каждого отдельного этапа передвижений Игорева дружины в пространственно-временном континууме *Слова* как интонационно замкнутый речевой фрагмент. Звуковой фон и синтаксический строй вообще можно считать осмысленными компонентами ритмической инструментальной организации произведения. Эта ведущая в интонационном комплексе хронотопа пути пара образует своеобразный „тандем”, естественным образом коррелируя в условиях семантической и контекстуальной обусловленности того или иного эпизода.

Вторая пара – ведомая: лексический и морфологический типы интонирования выполняют вслед за фонетическим и синтаксическим как бы косвенную функцию подтверждения ритмичности текста. Но это несколько не умаляет их роли в системе средств ритмообразования: если звуковые и синтаксические конструкции в экспрессии и интонации определенного сообщения – корреляты амбивалентные, то звук и лексема, или синтагма и лексема, или звук и морфема (в зависимости от присутствия, допустим, аллитерации в префиксе или корне слова) – коррелируют имплицитно.

Так, к примеру, активно ритмизирующую функцию выполняют глаголы движения, воспринимаемые как „сильные”, „энергичные” или, наоборот, „слабые”, „неэнергичные”, то есть, семантически ускоряющие или замедляющие темп. Усиливают либо ослабляют экспрессию синтаксических и фонетических структур глаголы движения и действия *итти*, *заитти*, *[по]ѣхати*, *[по]бѣжати*, *помчяти*, *повести*, *[по]скокчяти*, *вѣсести (на коня)*, *высѣсти (изъ съдла злата)*, *вѣступити (вѣ златъ стремя)*, *заступити (путь)*, *правити (слѣдѣ)*, *вѣсплескати*, *потоптати*, *притоптати* и мн. др.

Интонационную маркировку в некоторых случаях приобретают синонимические и антонимические лексические ряды. Функция синонимов и антонимов в художественном тексте прежде всего – эмоционально-экспрессивная. Но перечислительная интонация в синонимических конструкциях помимо экспрессии является и стилистическим приемом ритмизации речи: два солнца *помѣркоста*, *погасоста*; *кликну*, *стукну* земля; *ни мыслию смыслити*, *ни думою сдумати*; Игорь *поскочи*, *скочи*, *потече*, *полетѣ*; страны *ради*, *грады весели*.

Антонимические пары слов с точки зрения интонационной организации ритмического движения акцентируют контрастные ситуации быстроты смены событий или моменты напряженности, драматизма, высокого накала сюжетной коллизии: „*камо* поскочяше – *тамо* лежать”; „*сѣ* *зараниа* до *вечера*, *сѣ* *вечера* до *свѣта*”; „*уже* *снесся* *хула* на *хвалу*”; Игорь „*спитѣ-бдитѣ*” и пр.

Фонетические варианты морфем также влияют на интонационное ускорение или замедление ритмического движения в тексте *Слова о полку Игореве*. Префиксы чаще всего имеют односложную структуру (если, конечно, учитывать „немоту” еров) и употребляются в неполногласной форме: *пре-*, *предѣ-*, *изъ-*, *въ-*, *отъ-*, *вс-*, *по-*, *подѣ-* и др., интенсифицируя интонационно ритм движения, в отличие от ритмической «медлительности» фольклорных текстов, где префиксы в большинстве случаев двусложно-полногласны, типа *пере-*, *подо-*, *изо-*, *во-*, *ото-* и т.п. В корнях слов вариативность альтернативных звуковых единиц зависит, как правило, от семантики и экспрессии того или иного фрагмента повествования, например: *Трубы трубятъ в Новѣградѣ* (в эпизоде готовности сражаться и победить ритм интенсифицируется) / (...) *Трубы трубятъ Городеньскии* (ритм замедляется в момент скорбного сообщения, когда после поражения и гибели князя *пониче веселие*). Впрочем, выбор морфемной формы в поэтическом языке „Слова” не всегда связан с семантическим фактором. В эпизоде, описывающем скорбь по поводу пленения Игоря, читаем: *Уныша бо градом забрала, а веселие пониче*, и *Ярославна плачетъ Путивлю городу на заборолѣ*. Во втором примере семантический фактор уступает, очевидно, место эвфоническому эффекту, обусловленному фонетическим окружением. Аналогично вне смыслового контекста употребляются формы *злато/золото*, *сребро/серебро* в зависимости от их символической знаковости и звукового соседства. Но в подавляющем большинстве выбор той или иной морфемной формы зависит от взаимодействия с семантикой контекста.

Еще более, чем интонация, релевантны в ритмообразовании хронотопа пути *Слова о полку Игореве* многочисленные повторы. О сущности и значении повторов, об их доминирующей функции в организации расположения и последовательности внутритекстовых пространственно-временных отрезков и их семантической трансформации писали Д. С. Лихачев, Н. С. Демкова, М. А. Сапаров. В повторяемости один из секретов завораживающей силы „Слова о полку Игореве”. Сложные сплетения и переплетения различных повто-

рений составляют различные ритмы „Слова”⁵, – отмечал Д. С. Лихачев. Н. С. Демкова подробно исследовала эту проблему, убедительно доказывая приоритет повторов в системе структурных компонентов композиции произведения⁶.

Повторы в *Слове о полку Игореве* можно дифференцировать, как и типы интонирования, на фонетическом, морфологическом, лексическом и синтаксическом уровнях. Повторы в пределах микросистемы поэтического Космоса *Слова*, вслед за Д. С. Лихачевым и Н. С. Демковой, подробно рассмотрела Т. М. Николаева. Прежде всего исследовательница отметила широкую структурную вариативность типов повторов.

Могут повторяться, – пишет она, – целые предложения, фрагменты предложений, отдельные словосочетания и отдельные лексемы. Повторяются синтаксические конструкции, цепочки контактных словоформ, вводящие частицы-зачины, повторяются звуковые сочетания и отдельные звуки. При этом связываются как элементы контактные, близкие, так и дистантные⁷.

В *Слове о полку Игореве* звуковые повторы в конце маркируемых ими синтаксических конструкций универсально-регулярны настолько, что позволяют интерпретировать их как рифмованные созвучия. Наличие рифмообразований – еще один существеннейший фактор, влияющий на ритмическую организацию художественного пространства *Слова о полку Игореве*. Обилие как звуковых, так и грамматических (прежде всего флексивных) совпадений в произведении – даже при поверхностном сравнении его с другими ранними древнерусскими текстами (ораторскими, агиографическими, не говоря уж о летописных) – свидетельствует о преднамеренном культивировании их автором *Слова о полку Игореве*.

Таким образом, смысловая расчлененность пути в *Слове о полку Игореве* достигается ритмической организацией хронотопа благодаря прежде всего фонетическим и синтаксическим связям как

⁵ Д. С. Лихачев, *Поэтика древнерусской литературы*, Москва 1986, с. 21.

⁶ Н. С. Демкова, *Повторы в „Слове о полку Игореве” (к изучению композиции памятника)*, [в:] *Русская и грузинская средневековые литературы*, Ленинград 1979, с. 59-73.

⁷ Т. М. Николаева, *Функционально-смысловая структура антитез и повторов в „Слове о полку Игореве”*, [в:] *Слово о полку Игореве. Комплексные исследования*, Москва 1988, с. 103.

внутри смежных фрагментов текста, так и в их более или менее сложном взаимодействии. Эвфонически маркированные созвучия обуславливают выбор лексических средств и грамматических форм, регулируя течение речевого потока в заданном направлении и создавая движение разной степени интенсивности на участках пути различной протяженности. Полиритмия *Слова* зиждется на противопоставлении интонации плавного (пассивного) и резкого (активного) движения. Каждая описываемая в памятнике ситуация на конкретных участках пути воспроизводится в зависимости от этих двух контрастных кинетических обертонов. Характерная только для данного эпизода-фрагмента пути степень интенсивности движения, организованная заданным ей комплексом ритмообразующих средств, коррелирует семантически с контекстуальным событийным действием.

Так ритмическая заданность потенциального активного движения в начале пути выявляется благодаря интенсификации анафорических звуковых и лексических повторов, а также флексивных созвучий. Аллитерационная насыщенность текста фонетическими повторами как в контактных, так и в дистантных лексемах влияет на активизацию ритма контекста и семантически организует позитивную ситуацию готовности выступить в поход, устремленности вперед, решимости смело действовать в непредсказуемом, „покрытом тьмою” пространстве: „*трубы трубятъ*”; „*стязи стоятъ*”; „*свѣтъ – свѣтлыи – есѣв – Святъславличя – своя – свѣдоми*”; „*буй – братъ – брате – бврзья*”; „*Курьска – куряне – кѣмети – конецъ – копия*”. Эвфонически аналогичную функцию выполняют лексические повторы: *Хощу бо, – рече, – копие приломити (...), хощу главу свою приложити; Игорь ждет мила брата Всеволода. И рече ему буй туръ Всеволодъ: »Одинъ братъ, одинъ свѣтъ свѣтлыи ты, Игорю (...). Свдлаи, брате, своя бврзья комони, а мои ти готови, освдлаи у Курьска напереди. А мои ти куряне свѣдоми кѣмети (...)*. Чрезвычайно выразительно для семантики данного контекста употребление флексивных созвучий *-ти, -ни, -ми: кѣмети – повити; възлелѣяни – възкърмени -напряжени – отворени – извострени; вѣдоми – знаеми*. В характеристике ратных доблестей курян звуковой повтор на *ти-* четко звучит и в „середине” строк: *а мои ти – кѣмети – пути*.

Усиление ритмичности текста создается и за счет градации перечисления однородных синтагменных конструкций: (...) *подъ трубами повити, подъ шеломы възлелѣяни, конецъ копия възкормлени, пути имъ вѣдоми, яругы имъ знаемы, луци у нихъ напряжени, тули*

отворени, сабли изострени (...). Ритм текста, таким образом, приобретает форму парадного скандирования в интонационном варианте побуждения, призыва к действию.

Но интенсивность динамики потенциально-позитивного энергетического заряда в экспозиции взаимодействует с внутренним эмоциональным напряжением, которое должно возникнуть в ситуации трудности, напряженности пути, ознаменованной предсказаниями природы. Активность героев в канун выступления в поход, интерпретированная в монологах Игоря и Всеволода адекватными приемами ритмообразования, заметно снижается в момент непосредственного начала движения из Русской земли в Половецкое поле. Контрастным по сравнению с деактивизацией пространственных перемещений русских воинов является ритм встречного стремительного броска половцев, акцентированный употреблением в контексте противопоставлением „неэнергичного” и „энергичного” предикатов движения: *поѣха (Игорь) -объзгоша* (половцы).

Фрагмент перехода границы и ожидания грядущих событий изобилует аллитерационной инструментовкой, в данном случае *фугирующей* (Т. М. Николаева) участок текста относительно большой временной протяженности. Герои находятся во власти драматических предчувствий, которые в звуковом сопровождении движения русской дружины к границе с *землей неизвестной* приобретают гнетущий характер звучания, скажем, перефразируя В. Ходасевича, *железного скрежета, свиста и скрипа какофонического мира*. Аллитерируют в эпизоде согласные: шипящие [ч], [ш], [щ], свистящие [з], [с] и сонорный [р]: *ночь стонуци ему грозою птичь убуди; (...) кричатъ тельгы полуноцы, рци лебеди роспущени; свистъ звѣринъ въста, збися Дивъ (...), велить послушати земли незнаемъ (...)* и пр.

Ритм, характеризующий отнюдь не эмоционально-накаленную ситуацию, слышится на этом самом ответственном участке пути – в момент пересечения границы, вступления на чужую, враждебную территорию. Эвфонически эпизод отмечен монотонией гласных [а], [о], (характерное для древнерусской манеры исполнения *возглашение* позволяет в общем ряду ударного вокализма учитывать и безударные гласные) и вторящих им плавных согласных звуков [л], [м], экстенсифицирующих ритм: *Дълго ночь мръкнетъ. Заря свѣтъ запала, мгла поля покрыла, щекот славий успе, говор галичь убудися*. Даже синтаксически связанные анафористические повторы звуков [з], [п], [г] (*заря – запала, поля – покрыла, говор – галичь*)

нивелируются более продуктивной ролью гласных [а], [о]. Отрывок представляет собой комплекс параллельных трехчленных синтаксических конструкций, в котором последние четыре имеют тождественную структуру (в начале предложения субъект, в конце – предикат), что и интонационно затормаживает темпоритм контекста. Подобные синтаксические построения свойственны многим эпизодам „Слова”, в которых описываются горе, скорбь, несчастье: предчувствие и ожидание беды замедляет голосоведение. Экстенсификация движения подтверждается и введением в текст антонимической пары предикатов с анафористическим повтором гласного [у] (*щекотъ славий успе, говор галичь убудися*), и синонимического ряда аллитерированных гласными [у], [о], [а] акустических глаголов: *Уже бо бѣды его пасетъ птицъ по дубию, вѣвци грозу въсрощатъ по яругам, орли клеткомъ на кости звѣри зовутъ, лисици брешутъ на чръленья щиты (...)*.

В данном фрагменте впервые ярко отмечается аниматопэтическая функция звука в *Слове*, которая далее повторится в контексте (...) *нѣ часто врани граахутъ, трупия себѣ дѣляче, а галици свою речъ говоряхутъ (...)*, и поэтически образно, как бы смешивая птичьи голоса в какофоническом шуме чужемирия, развернется в эпизоде погони Кончака и Гзака „по следу” князя Игоря: *А не сорокы втроскоташа – на слѣду Игоревъ вѣдитъ Гзакъ съ Кончакомъ. Тогда врани не граахутъ, галици помолкоша, сорокы не трескоташа, полозие ползоша только. Дятлове тектомъ путь къ рѣчь кажутъ, соловьи веселыми пѣснемъ свѣтъ повѣдаютъ*.

Говоря о звукописи Слова нельзя обойти вниманием и эвфонический шедевр, созданный поэтическим гением автора. Имеется в виду звуковая парадигма полногласных сочетаний, благодаря которой мы слышим колокольный звон:

П-ОЛО-цке / по-звОН-иша / рАНО / кОЛОкОЛы / ОНЪ / звОНЪ

Отдельно отметим функцию повтора-рефрена во фрагменте пути к границе с Половецкой степью и ее пересечения *О Руская земле! Уже за шеломянемъ еси!*. Употребленная дважды восклицательная синтаксическая конструкция является связующим звеном между моментами физического перехода пограничного рубежа и моральным осмыслением самого факта гибельности пребывания в чужом пространстве, необратимости пути в родную землю для большинства русских витязей. Рефрен обуславливает трансформацию смысла, поэтому он не тавтологичен.

Смена ритма, его интенсификация наблюдаются в момент перехода из пассивной ситуации ожидания к активным действиям – битве. Эпизод первого сражения русских с половцами являет собой сцену ритмически сгущенно-концентрированной динамики и фонетико-синтаксической инструментовки. Ритмика эпизода в высшей степени динамична, даже, можно сказать, экстагична. Ведь автору нужно было передать звуком и словом молниеносную скорость атаки отчаянных русских воинов и торжество быстрой победы. Хрестоматийным примером аллитерации стал один из самых экспрессивных фрагментов *Слова*: *Съ зараниа въ пятѣхъ потопташа поганья плѣхъ половецкыя, и рассуишья по полю, помчаша красныя девкы половецкыя, а с ними злато и паволокы, и драгыя оксамиты. Орѣтѣмамы, и япончицами, и кожузы начаша мосты мостити по болотомѣ и грязивымѣ мѣстомѣ, всякымы узорочы половецкымы. В тексте насчитывается 10(!) лексем с начальным [п]: 5 контактных + 3 контактных + 1 + 1. Доминанта взрывного согласного создает акустический и кинетический эффект стремительного – „взрывного”-характера боя, „взрыва” эмоций от быстрой победы и „взрывных”, обусловленных настроением момента, поступков – таких, как явное пренебрежение к материальной добыче.*

Влияет на усиление ритмики контекста его синтаксическая и лексическая структура. Особенно эффектна концовка эпизода:

*Чрълень стягъ, бѣла хорюговъ,
Чрълена чолка, сребрено стружие –
храброму Святъславличю!*

Чеканный ритм финального пассажа анализируемой сцены, оформленный эллиптической конструкцией с четырьмя назывными однородными предложениями, подлежащие которых семантически атрибутированы символами чести и славы, с пропуском предиката перед обобщающим объектом-дополнением (*храброму Святъславличю*), придает тексту победно-бравурную интонацию. Первое / третье определения (*чрълень / чрълена*) – лексические повторы; первое / второе, третье / четвертое (*чрълень / бѣла; чрълена / сребрено*) – антонимические пары; первое и второе подлежащие (*стягъ / хорюговъ*) – синонимы. Ритмическая энергия фрагмента поразительна!

На следующем этапе пути фиксируется резкая смена ритма: победили, потоптали *поганые полки*, получили трофеи *славы* и – успокоились. Выразительно передается общее настроение сцены концентрацией повторяющихся „медленных” звуков: гласных [а], [о], [э],

причем, заметим, в предшествующем „активном” эпизоде актуализирована энергичная неполногласная форма лексемы *храбрый*, здесь же употреблен ее полногласный – неэнергичный – вариант *хоробрый*: *Дремлетъ въ поле Ольгово хороброе гнездо. Далече залътело! Не было оно обидъ порождено ни соколу, ни кречету, ни тебе, чръный воронъ, поганый половчине!* Звукоряд контекста адекватен его семантике. Вслед за этим наступает резкий ритмический перебой: в текст контрастно вплетается динамически сильный глагол „бежать”: *Гзакъ бѣжитъ сърым влѣкомъ* (дистантный повтор; ср. с предыдущим: *половци побѣгоша*), иллюстрирующий активизацию перемещений враждебных сил.

Кульминационный момент пути – поражение полка Игорева в решающей битве со степняками. Во фрагменте, описывающем канун сражения, предвестие драматического события, ритмическая картина передается спектром полисемантических лексем, преобразованных контекстом в поэтические символы (*кровавыя зори, чръныя тучя, 4 солнца, сини мълнии* и пр.), а также характерными для всех „тревожных” участков пути параллельными равночленными синтаксическими конструкциями, инструментовкой на гласный звук (*рано – кровавыя – зори – поведуютъ – моря – хотятъ – солнца; другога – тучя – идутъ – трепещутъ – грому – дождю – Дону – ту – потручяти*), анафорическими повторами (*другога – дни, – Стрибожи – стрѣлами, пороси – поля – половци, ту ся копиемъ приламатн – ту ся саблямъ потручяти, отъ Дона, отъ моря, отъ всѣхъ странъ* и пр.), флективными созвучиями (*повѣдаютъ – идутъ – трепещутъ, приламатн – потручяти, оступиша – прегородиша – преградиша* и пр.). Заметим, что в контексте употреблен дублет *преградиша / прегородиша*. Активный неполногласный вариант соотношен с готовностью русичей вступить в бой, неэнергичная полногласная форма – с действиями половцев. Думается, вариативность дублетных лексем в данном случае обусловлена не семантическими связями, а эвфоническим согласованием *-оро-* с контекстовым „кликомъ поля” и подтекстовым „половцы”, *-ра-* – с „храбрии Русици”. Семантический фактор уступил соображениям эвфонической аффектации.

Описание боя занимает в текстовом пространстве *Слова* относительно лаконичный фрагмент, в котором ритм предельно интенсифицирован. Об этом можно судить хотя бы по первой фразе, в которой сфокусированы все энергичные ритмообразующие факторы: *Съ зараниа до вечера съ вечера до свѣта* (концентрация ал-

литерационных повторов, инверсирование, резкое антонимическое противопоставление) *летятъ* („сильный” глагол) *стрѣлы каленья, гримлютъ сабли о шеломы, трещатъ копиа харалужныя* (синтаксический параллелизм инверсионных конструкций: сначала предикат, затем субъект; эвфонически значимые синонимические глаголы, флексивные созвучия). Аналогична интонационно-ритмическая динамика всей сцены, семантически соответствующая драматическому накалу события поражения и гибели, с характерным нагнетанием взаимно коррелирующих ритмообразующих средств: *брата – брезе – быстрой; рано – бра-та – разлучис-та; быстрой – кровавого, бишася день / бишася другый / третьяго дни къ по-лудни-ю па-доша / по-по-и-ша / по-лего-ша / доконча-ша / до-ста / ц-ва-т-ы / т-ра-ва / д-ре-во / п-ре-клонилось*.

После эпизода поражения русской дружины повествование приобретает нейтрально-статический характер. Автор переходит от динамически-событийной части сюжета к философским и морально-этическим размышлениям и обобщениям. Изменяется пространственный масштаб изображения, горизонтальные перемещения уступают место вертикальной ориентации и, соответственно, происходит трансформация ритма.

Семантика контекстов *Слова о полку Игореве*, которые проповедуют максимы с обобщенно-философскими и нравоучительно-морализируемыми уроками поражения Новгород-Северских князей, корректирует ритмическую структуру художественного пространства произведения. Словесная ткань обретает риторическую направленность. Усложняются благодаря введению прямой речи синтаксические построения, увеличивается частотность использования длинных цепочек параллельных структур, актуализируются риторические вопросы и восклицания, императивные конструкции. Повествование сохраняет внутренний ритм и за счет непрекращающихся чередований. Так, каждый фрагмент *золотого слова* Святослава Киевского являет собой как бы отдельную *тираду* (В. И. Стеллецкий), имеющую в инициалии императивную конструкцию (*Великий княже Всеволоде! Ты, буй Рюриче, и Давиде! Галичкы Осмомыслъ Ярославе!; А ты, буй Романе, и Мстиславе* и пр.), а в финале трех из этих тирад-обращений – рефрен *за землю Русскую, за раны Игоревы, буего Святславлича!*. Насыщено *золотое слово* и синтаксическими параллелизмами: *Нъ нечестно одолѣсте, нечестно бо кровь поганую пролясте; переднюю славу сами похитимъ, а заднюю си сами подѣлимъ; коли соколъ въ мытехъ бываетъ, высоко птиць*

възбиваетъ; Не ваю ли вои злечеными шеломы по крови плаваша? Не ваю ли храбрая дружина рыкаютъ аки тури? и пр. Приведенные примеры иллюстрируют активное употребление флексивных звуковых повторов. Не менее интенсивно – зачастую просто поразительно красиво! – чередование „срединных” фонических соответствий, иногда инверсионное: *Кають князя Игоря, уже погрузи жиръ во дне Каялы; высѣде изъ сѣдла; половци сулицы своя поврзгоша – по Роси и по Сули гради подѣлшиа; Коли соколъ въ мытехъ бываетъ, высоко птиць възбиваетъ; се у Римъ кричатъ подѣ саблями половецкыми – а Володимиръ подѣ ранами*.

Особо следует сказать о поэтическом феномене плача Ярославны. Монолог княгини – это эмоционально-страстное, экстатическое моление-закливание обожествляемых сил Природы. Ритмический рисунок плача, на первый взгляд, неприхотлив, что обусловлено особенностями жанра, когда ритм традиционно организован посредством нагнетания синтаксически параллельных конструкций (*Чему, господине, насильно вѣши? Чему мычеша тиновьскыя стрѣлки (...)? Чему, господине, мое веселие по ковылю развѣя; Ты пробилъ еси каменные горы (...). Ты лелѣялъ еси на себѣ Святослави носады (...); звательной формы (О вътре вътрило!; О, Днепре Словутицю!); риторических восклицаний (Всѣмъ тепло и красно еси!); императива (Взлелѣй, господине, мою ладу къ мнѣ). Внутренний же накал энергии монолога сокровенно переживающей горе любящей женщины чрезвычайно высок и психологически связывает эпизод с финальной сценой физического и духовного спасения Игоря. Поэтический образ княгини во многом семиотичен: Ярославна – символ отмеченности пути Игоря, его связи с жизнью, с родным домом, родной землей. Мир Ярославны – это своеобразный микрокосм, в котором соединено предельно конкретное, интимно-личное с наиболее общим, космическим, что и нашло свое воплощение в идее любви – спасения. Плач Ярославны не нарушает последовательности пространственных горизонтальных перемещений Игоря, а органически включается в сюжетную линию, реализующую единый цельный концепт пути главного героя произведения.*

Финальный отрезок пути с отмеченностью конечной точки (Киева-центра) – это сцена рискованного и дерзкого побега Игоря из половецкого плена. Преодоление трудностей пути активизирует скорость перемещений героя в пространстве, равно как и сама ситуация задает темп, убыстряя движение. Ритм соответственно вновь воскрешает чеканными строками, организованными четким синтаксическим

параллелизмом (*Прысну море полуноци; идуць сморци мглами (...). Погасоша вечеру зарі; Игорь спитъ, Игорь бдитъ, Игорь мыслію поля мѣритъ; Коли Игорь соколом полѣте, тогда Влуръ влѣкомъ потече* и пр.), эвфонической инструментальной (*трусѧ собою студену росу: претрѣгоста бо своя брѣзѧ комон*), лексическим комплексом „сильных” глаголов: кинетических (*поскочи – вѣзрѣжесея – скочи – полетѣ*) и акустических (*прысну – кликну – стукну*). В целом же, динамичная картина побега Игоря из плена представлена целой серией кинетических и акустических уподоблений, призванных передать стремительность его движений в облике разных зверей и птиц. Эпизод вообще поражает невероятным обилием параллелизмов, лексических и фонетических повторов, метафорических конструкций, которыми поэт ярко живописует и озвучивает олицетворенный мир природы. При этом имя Игоря повторено шесть раз, трижды – его титул и кононь, дважды упомянут Овлур; троекратно употреблено сравнение с волком: сначала Игоря, затем Овлура, дважды – уподобление князя традиционному соколу, „избивающему” гусей и лебедей, с которым как предметом сравнения рифмуются горностай и белый гоголь.

Таким образом, можно сделать общий вывод: ритмичность хронотопа пути *Слова о полку Игореве* не может быть „вскрыта” на одном каком-либо уровне. Как указал Д. С. Лихачев, *она идет в самых неуловимых и трудно осознаваемых сферах – от чисто звуковых до чисто смысловых* [1983. С. 21]⁸.

SUMMARY

The article analyses the phenomenon of rhythm in the old Russian epic poem *Slovo o polku Igoreve*. Rhythm is one of the most important problems that arise in the analysis of the language used in the poem. The author discusses the unique polyrhythmical structure of the poem in its correlation with the poem's dynamically organized chronotope and concentrates on one of the main components of the chrotope – the road every part of which is a rhythmically structured fragment forming a completed period in the continuous flow of speech.

⁸ Д. С. Лихачев, *Поэтика...*, с. 21.

А. А. Пашкевіч
Мінск

Канцэпцыя нацыянальнага быцця і гістарычная проза беларускай эміграцыі

Абмалёўка асноватворных кампанентаў нацыянальнага быцця ў літаратуры немагчыма без твораў гістарычнай тэматыкі, якая не толькі дазваляе выпісаць часавы кантэкст развіцця пэўнай краіны і фармавання нацыянальнага характару, але і паказаць эвалюцыю грамадскага і духоўнага станаўлення яе насельнікаў, выбудаваць светапоглядны „базіс” у сучаснага чытача-адресата, раскрыць нацыянальную ідэю, праблемы народнай самасвядомасці.

Гістарычная проза – своеасаблівы індикатар сталасці нацыянальнай літаратуры, паказальнік яе ідэйна-мастацкага росту, складнік агульнанацыянальнага культурнага і грамадскага адраджэння. Невыпадкова краіны з падобнымі гістарычнымі лёсамі Цэнтральнай і Паўднёва-Усходняй Еўропы, перад якімі паўставала нацыянальна-вызваленчая праблема, мелі тыпалагічнае падабенства і ў літаратурным працэсе. Усе без выключэння краіны названага рэгіёна актыўна распрацоўвалі найперш гістарычную літаратуру. Нацыянальна-вызваленчая барацьба ў Польшчы, Чэхіі, Славакіі, Балгарыі, якая адбывалася ў другой палове XIX стагоддзя, у многім дыктавала і вызначала ідэйную, тэматычную і стыльвую адметнасць нацыянальных літаратур. Выключную ролю ў большасці літаратур еўрапейскіх краін, якія станавіліся на шлях нацыянальна-вызваленчага і адраджэнцкага змагання, меў гістарычны раман як вышэйшы ўзор мастацкай гістарычнай канцэптуальнасці, жанр, які быў пакліканы мабілізаваць усе лепшыя нацыянальныя здабыткі, змусіць іх працаваць над грамадскім і духоўным усведамленнем на-

рода, павышаць і ўзмацняць яго патрыятычныя памкненні, нацыянальную свядомасць, жанр, які ў неспрыяльныя перыяды нацыянальнага і дзяржаўнага развіцця служыў у падняволеных краінах нацыянальнай гістарычнай навукай, этнаграфіяй, грамадазнаўствам, нацыянальнай школай, мадэляваў асновы дзяржаўнага ладу і нацыянальнага светапогляду. І якраз паспехі гэтага праявінага жанра вызначылі найбольш значны ўнёсак польскай, чэшскай, славацкай, балгарскай і іншых літаратур у сусветны мастацкі працэс (творы Г. Сянкевіча, А. Ірасэка, А. Шэноа, І. Вазава і інш.). Квінтэсэнцыяй гістарычных твораў названых літаратур быў страсны патрыятызм, яны вызначаліся найперш выхавальніцкай функцыяй і аўтарскай эмацыянальнасцю. Гістарычная проза паўставала з праблематыкі нацыянальнай гісторыі і вызначалася адзіным пафасам, адзінай гістарычнай канцэпцыяй, імкнулася падаваць цэласны погляд на падзеі мінуўшчыны (найперш паказальнай і гераічнай) і, праводзячы адпаведныя паралелі з днямі сучаснымі, служыць нацыянальным ідэалам, *падтрымліваць дух нацыі* (Г. Сянкевіч).

Падзеленая ў сярэдзіне XIX стагоддзя паміж Расіяй, Аўстрыяй і Прусіяй, Польшча, якая змагалася за нацыянальную і дзяржаўную незалежнасць, нарадзіла эпічны талент Юзафа Ігнацы Крашэўскага (1812-1887), аўтара 88 гістарычных раманаў. Падчас нацыянальнага ўціску мастацкая белетрызацыя гісторыі Ю. І. Крашэўскага (ад IX стагоддзя да XIX-га) стала для палякаў своеасаблівай нацыянальнай школай, адыграла важную выхаваўча-патрыятычную ролю. Ю. І. Крашэўскі, да ўсяго, быў моцна спалучаны з беларускай гісторыяй, Беларуссю, яе літаратарамі і навукоўцамі (Пляцыдам Янкоўскім, Яўстафам Тышкевічам, Рамуальдам Падбярэскім, Зарыянам Даленгам-Хадакоўскім, Уладыславам Сыракомлем, Янам Баршчэўскім і інш.). Ён паходзіў са шляхецкага роду герба Ястрабінка, які меў на пачатку XIX стагоддзя маёнтак у Пружанскім павеце. У шматлікіх творах Ю. І. Крашэўскага апісвалася гісторыя, этнаграфія беларускіх земляў, вымалёўваліся постаці беларускіх князёў, беларускія нацыянальныя характары і звычаі (літаратурна-краязнаўчы нарыс *Пінск і Піншчына*, эпічная паэма *Анафіляс* (песні *Міндоўг*, *Баі Вітаўта*), ідылія *Вёска*, раманы *Апошняя з слупкіх князёў*, *Маці каралёў*, *Часы Ягайлы*, *Кароль у Нясвіжы*, 1784 і інш. Пасля польска-беларускага паўстання 1863 года пісьменнік патрапіў пад пераслед уладаў Расійскай імперыі і мусіў падацца ў эміграцыю, дзе стварыў серыю раманаў, прысвечаных падзеям 1863 года. (З перакладам некаторых твораў Ю. І. Крашэўскага на

беларускую мову яны арганічна сталі ў супольны польска-беларускі літаратурны кантэкст, перакрываючы дыскрэтныя пусткі ў нашым прыгожым пісьменстве.)

Нацыянальная тэндэнцыя была асноўнай у гістарычнай прозе Генрыха Сянкевіча (1846-1916) – гістарычнай трылогіі *Агнём і мячом*, *Патоп* і *Пан Валадыёўскі*. Раманіст, імкнучыся падтрымаць нацыянальную свядомасць суайчыннікаў, ідэалізаваў нацыянальную гісторыю, узвялічваў патрыятычную годнасць польскага рыцарства. Творы Г. Сянкевіча доўгі час былі і застаюцца запатрабаванымі: гістарычная эпапея пра барацьбу палякаў з Тэўтонскім ордэнам *Крыжакі* мела вялікую ідэйна-выхаваўчую актуальнасць на працягу ўсяго XX стагоддзя.

Выключнае значэнне ў станаўленні чэшскай культуры і дзяржаўнасці ў другой палове XIX стагоддзя (пасля задушэння рэвалюцыі 1848 года і жорсткай палітычнай рэакцыі і рэпрэсіяў, а таксама ў 60-я гады, калі кіраўніцтва Аўстрыйскай імперыі пайшло на некаторыя ўступкі ў нацыянальных пытаннях), у глыбокім асэнсаванні нацыянальнага жыцця таксама мела гістарычная проза. Вялікай папулярнасцю карысталіся творы Алоіза Ірасэка (1851-1930), які, вымалёўваючы важнейшыя перыяды нацыянальнай гісторыі, шукаў найперш адказы на надзённыя пытанні сучаснасці, якая ў чэхаў праходзіла пад сцягам нацыянальнага вызвалення і самаазначэння. Раманы А. Ірасэка пра сялянскія паўстанні, пра гусіцкі рух (*Супраць усіх*, *Брацтва* і інш.), а таксама творы А. Запатоцкага, М. Пуйманавай і іншых імкнуліся актывізаваць нацыянальную свядомасць чэхаў, узмацніць адказнасць кожнага грамадзяніна за лёс нацыі і дзяржавы.

Свой унёсак у нацыянальна-вызвольны рух супраць прыгнёту аўстрыйскай імперыі рабіла і славацкая гістарычная проза. Вядомымі пісьменнікамі-гісторыкамі, што паказальна, станавіліся дзяржаўныя і палітычныя чальцы, да прыкладу – Ёзэф Гурбан (1817-1888), дзеяч Нацыянальнай партыі, яго сын і аднадумца Святазар Гурбан Вяянскі (1847-1916). Гістарычныя раманы Ё. Гурбана (*Готшалк*), Я. Калінчака (*Манат*, *Арава*), С. Гурбан Вяянскага (*Сухая галіна*), створаныя пераважна ў рэчышчы рамантызму і насычаныя нацыянальна-патрыятычнай праблематыкай, пакліканы былі ўмацоўваць нацыянальнае адзінства, маляваць узорныя вобразы твораў нацыянальнай культуры і гісторыі.

Ва ўмовах асманскага ўціску і барацьбы за незалежнасць рупарам нацыянальнай свядомасці балгарскага народа таксама стана-

вілася гістарычная літаратура, у прыватнасці – раман Івана Вазова (1850-1921) *Пад ярмом*. Тэндэнцыі да актуалізацыі гістарычнай рамантыкі (пераважна рамантычнае асвятленне мінулага, у якім адчуваліся згукі легендаў, паданняў пра бітвы і подзвігі народных герояў) заўважаліся ў перыяд дзяржаўнага станаўлення і ў сербскай, чарнагорскай, харвацкай, украінскай літаратурах. Імя цэнтральнай постаці харвацкай літаратуры другой паловы XIX стагоддзя – Аўгуста Шэноа (1838-1881) асацыіруецца найперш з гістарычнай прозай і жанрам гістарычнага рамана. Пабудаваныя на рэальных фактах і дакументах, творы А. Шэноа (раманы *Скарб ювельра*, *Сялянскае паўстанне*, *Праклён* і інш.), абмалёўваючы багаты матэрыял нацыянальнай гісторыі, найперш яе гераічныя старонкі, сваімі пафасам і праблематыкай былі скіраваны ў сучаснасць і мацвалі ў народзе дух супраціву і нацыянальнай годнасці.

Украінская проза сталела і станавілася ўпоровень з суседнімі, стварыўшы свой першы раман-хроніку на гістарычную тэму (ім стала *Чорная рада* (1857) П. Куліша (1819-1857)) і папулярныя гістарычныя раманы і аповесці (*Перад навальніцай*, *Навальніца*, *Аблога Бушы* М. Старыцкага (1840-1904)).

Аднак народы былой Расійскай імперыі (у прыватнасці, беларускі) паўставалі да нацыянальнага жыцця і ўласнага дзяржавабудавання амаль на паўстагоддзя пазней сваіх заходніх суседзяў. І зноў „падтрымліваць дух нацыі” была першай паклікана літаратура, спешна запаўняючы недахоп у нацыянальных гістарычных і сацыяльных навуках, пакутуючы ад дыскрэтнасці ў сваім няпростым развіцці. Не давалі пра сябе забыць

імкненні пацясніць ці нават выцесніць, адсунуць беларускі этнас на ўзбочыну грамадскага працэсу і пазбавіць яго магчымасці і правоў у стварэнні сваёй індывідуальнай – культурна-нацыянальнай, дзяржаўнай і сацыяльна-эканамічнай – мадэлі жыцця¹.

Адсутнасць уласнай дзяржаўнасці ў Беларусі, нізкі ўзровень нацыянальнай самасвядомасці народа і інтэлігенцыі, фактычная забарона беларускай мовы і культуры зрабілі свой негатыўны адбітак на літаратуры цалкам і на яе гістарычных жанрах у прыватнасці.

¹ В. П. Жураўлёў, *У пошуку духоўных ідэалаў: На матэрыяле беларускай літаратуры XIX – пачатку XX стагоддзя*, Мінск 2000, с. 39.

Калі суседнія польская і руская літаратуры займелі свае гістарычныя раманы яшчэ ў часы Асветніцтва (XVIII стагоддзе)², беларуская адпаведнага гістарычнага мыслення, распрацаванай літаратурнай мовы, развітай прозы (як і паэзіі), каб у ёй магла стварыцца патрэбная мастацкая форма для ўвасаблення гістарычных ідэй і тэматыкі, не мела. Ажно да другой паловы XIX стагоддзя асноўнай формай захавання беларускай „гістарычнай памяці” (літаратурнай і філасофскай) былі вусная народная творчасць (казкі, легенды, паданні, быліны) ды – яшчэ ў эпоху сярэднявечча – летапісы, хронікі, казанні, жыцці. Беларуская гістарычная проза пачыналася напрыканцы XIX – на досвітку XX стагоддзяў з апрацоўкі легендаў, паданняў, быліцаў, з мініяцюр і апавяданняў (творы К. Каганца, Ядвігіна Ш., В. Ластоўскага і інш.). Акрамя таленавітых пісьменнікаў, здольных асэнсаваць шматлікія супярэчлівыя з’явы і факты, здольных ярка ажывіць мінулае і забытыя эпохі, іх каларыт і праблематыку, гістарычная проза патрабавала магчымасці свабодна распрацоўваць сваю нацыянальную канцэпцыю гісторыі, магчымасці па-свойму, без уціску ідэалагічных устаноў трактаваць гістарычны падзеі, а таксама мець і распрацаваную нацыянальную гістарычную навуку. Вялікае значэнне ў развіцці нацыянальнага светапогляду і, у прыватнасці, у станаўленні гістарычнай літаратуры мелі кнігі *Кароткая гісторыя Беларусі* В. Ластоўскага (1910), *Кароткі нарыс гісторыі Беларусі* (1919), *Кароткі нарыс нацыянальна-культурнага адраджэння Беларусі* (1921) У. Ігнатоўскага.

Вымалёўваючы ў сваіх творах старонкі гісторыі Беларусі, беларускія пісьменнікі XIX стагоддзя Я. Чачот, Я. Баршчэўскі, а затым на пачатку XX-га К. Каганец, Я. Колас, М. Гарэцкі зазвычай творча ўзнаўлялі тэмы, сюжэты, ідэі вуснай народнай творчасці, за свойваючы здабыткі фальклору ў межах рамантызму, „па правілах”, па канцэпцыі гэтага стылю, і пераймалі стылістыку гераічных песняў (да прыкладу, *Слова пра паход Ігаравы*), народных легендаў і паданняў (*Люцінка*, *альбо шведы на Літве* В. Дуніна-Марцінкевіча, *Прылукі* К. Каганца, *Каменная труна* В. Ластоўскага, *Князьёўна* М. Гарэцкага і інш.). Паступова беларускія гістарычныя творы становяцца больш маштабнымі, ідэйна ўгрунтаванымі, канцэптuallyнымі ў плане гісторыка-філасофскім і светапоглядным. Гісторыя народа

² Гл.: А. В. Липатов, *Исторический роман: общие закономерности и национальная специфика*, «Славяноведение» 1993, № 3, с. 19.

пачынае паўставаць багатай скарбніцай нацыянальна-духоўнага вопыту, без асэнсавання якога бачылася немагчымым само нацыянальнае адраджэнне. *Такая акрэсленасць ідэйна-мастацкіх вывадаў, да якіх падыходзіла (...) беларуская проза, была красамоўным доказам паглыблення яе ідэйна-філасофскай асновы, паспяховага ўсталявання прынцыпаў гістарызму*, – зазначаў М. Мушынскі³.

У цэласны, эстэтычна паўнаватасны жанрава-стылёвы накірунак беларуская гістарычная проза пачала складвацца з 20-х гадоў ХХ ст. Сталеў і пашыраўся яе жанравы абсяг: з'явіліся першыя апавесці В. Ластоўскага і раманы М. Гарэцкага. Якраз твораў гістарычнай тэматыкі і вымагала беларускае нацыянальнае адраджэнне. Аднак пакручастасць адраджэнскіх шляхоў, рэпрэсіі беларускіх творцаў прывялі да таго, што гістарычны накірунак у нашай прозе мусіў адміраць, „замарожвацца” ці працягваць сваё развіццё ў творчасці нямногіх пісьменнікаў-эмігрантаў.

У аснове канцэпцыі нацыянальнага быцця беларуская проза бачыла універсальныя культурныя каштоўнасці земляробчага этнасу з яго сутнаснымі міфалагэмамі і архетыпамі, у гарманічным сінкрэтызме міфалагічнага і хрысціянскага пачаткаў. У знакавых беларускіх празаічных творах універсальнай быццёвай канстантай паўставала *нацыянальная ідэя*. Беларускія пісьменнікі разумелі яе рэалізацыю як першасную духоўную і практычную задачу ў параметрах усяго існавання свайго этнасу. Канцэптуалізацыя нацыянальнага быцця адбывалася ў беларускай літаратуры на працягу ўсяго ХХ стагоддзя, пачынаючы яшчэ з 10-20-х гадоў, пра што выразна сведчыць творчасць Я. Купалы, Я. Коласа, М. Багдановіча, М. Гарэцкага, В. Ластоўскага, М. Зарэцкага, І. Канчэўскага, К. Чорнага. Творы беларускай класічнай літаратуры, літаратуры савецкай (апавяданні, апавесці і раманы І. Мележа, У. Караткевіча, І. Навуменкі, Я. Брыля, В. Быкава, А. Адамовіча, І. Шамякіна, І. Чыгрынава, І. Пташнікава і інш.), а таксама літаратуры нашай эміграцыі і нацыянальных дыяспар (публікацыі В. Вальтара, У. Случанскага, Ант. Адамовіча, Я. Юхнаўца, К. Акулы, М. Сяднёва, П. Вазёрнага, М. Пэлеша, Л. Савёнка, Ю. Віцьбіча) маштабна абгрунтавалі вобразна-мастацкую парадыгму беларускай нацыянальнай ідэі. Улічваючы як культурны, так і дзяржаўна-палітычны лёс народа,

беларускія творцы выяўлялі ў той парадыгме найперш адметнасць і багацце народнага духу, яго самасвядомасць з глыбінным інстынктам духоўнага і фізічнага самазахавання. У беларускай літаратуры сакралізаваўся вобраз Радзімы, адбывалася маніфестацыя нацыянальных рыс характару, перманентна мусіла культывавацца адраджэнская праблематыка.

У савецкі перыяд беларуская літаратура, дасягнуўшы пры захаванасці актыўнага літаратурнага працэсу агульнасусветнай значнасці найперш у плане выяўленча-мастацкім, у той жа час мусіла пераадолюваць спецыфічную ідэйную стагнацыю праз творчасць інтэлектуальных лідэраў. З агульнай празаічнай плыні вылучаюцца ў асэнсаванні нацыянальнага быцця апавесці В. Быкава і А. Адамовіча з канцэпцыяй трагічнага наканавання беларускай існасці, творы У. Караткевіча і Я. Брыля, дзе выяўляліся матывы нацыянальнага аптымізму, проза адзначанага перыяду І. Мележа, І. Шамякіна, І. Навуменкі, В. Адамчыка, А. Кудраўца, В. Карамазова, А. Жука і інш., у якой увасабляліся народныя светапоглядныя дамінанты.

Функцыю распрацоўкі канцэпцыі нацыянальнага быцця (нацыянальнай ідэі і дзяржаватворчага пафасу) выконвала ў той перыяд (30-70-я гады ХХ стагоддзя) і літаратура беларускага замежжа (эміграцыі, нацыянальнай дыяспары).

Гістарычны фактар якраз і стаў найбольш характэрным і аргументным сродкам мастацкага ўвасаблення канцэпцыі нацыянальнага быцця ў прозе беларускага замежжа. Адраджэнска-нацыянальная праблематыка была вызначальнай у прозе В. Ластоўскага перыяду эміграцыі (апавесць *Лабірынты*, апавяданні цыкла *З мінуўшчыны*). Ідэя Крывіі, распрацаваная пісьменнікам у эмігранцкі перыяд, бачыцца канцэптуальна абгрунтаванай трансфармацыяй-выяўленнем у літаратуры беларускай нацыянальнай ідэі, новым і трывалым падмуркам мадэлі нацыянальнага быцця (у параўнанні, да прыкладу, з „ліцвінізмам” творцаў ХІХ стагоддзя – філаматаў і філарэтаў, якія патэнтавалі адно своеасабліваю мутацыю старабеларускасці і нацыянальнай ідэі). У сваёй прозе перыяду эміграцыі В. Ластоўскі ўпершыню ў беларускай літаратуры, узвысіўшыся над простаай аналітычнай ілюстрацыйнасцю, даў грунтоўнае, цэльнае і кампактнае ўвасабленне нацыянальнай канцэпцыі быцця, фундаментальнымі катэгорыямі якой пісьменнікам выводзіліся міфалагічнае светабачанне, гістарычная самасвядомасць, актыўнае выкарыстанне дасягненняў традыцыйных навук (з пераважным акцэн-

³ М. Мушынскі, *Шляхі развіцця беларускай савецкай прозы. Агульны рух і галоўныя тэндэнцыі*, Мінск 1972, с. 55.

там культуразнаўчай галіны), родная мова і, як неадменны сацыяльны і культурны гарант, – незалежнае дзяржаўнае існаванне ў дзейным сусветным узаемаабмене матэрыяльнымі і культурнымі набыткамі.

Альтэрнатывай сталінска-таталітарнаму і імперска-савецкаму падыходу ў асвятленні гістарычнага мінулага Беларусі на працягу некалькіх дзесяцігоддзяў (30-я, 40-я і 50-я гады) была мастацкая канцэптуалізацыя нацыянальнага быцця і ідэалізацыя яго гістарычных формаў у літаратуры нашага замежжа – праз актуалізацыю іх велічных і гераічных старонак (творы А. Кавалеўскага, У. Случанскага, П. Вазёрнага), а таксама праз тэндэнцыю міфалагізавання ў мастацкім асвятленні далёкай мінуўшчыны Радзімы, пры гэтым ідэйна-мастацкі адлік у адлюстраванні канцэпцыі нацыянальнага быцця праводзіўся ад пачаткаў народнай свядомасці (проза С. Хмары). У нашай гістарычнай прозе замежжа выяўляліся найперш спробы рамантычнай і неарамантычнай распрацоўкі нацыянальнай ідэі.

Сведчанні зацікаўленасці маладой беларускай літаратурай 40-х-пачатку 50-х гадоў гістарычнай праблематыкай станавіліся праяўныя спробы А. Кавалеўскага. Тая праблематыка мела прыкладны характар: высвечвала і канцэптуалізавала найперш яе ваярскі зрэд, праз такі зместавы аспект актуалізуючы нацыянальную ідэю і заклікаючы да самаахвярнага служэння Бацькаўшчыне, не бачачы па-за гэтым перспектывы свайго і дзяржаўнага існавання. А. Кавалеўскі, трэба адзначыць, спрабаваў сябе ў розных літаратурных жанрах і актыўна друкаваўся ў розных эмігранцкіх выданнях. Спавала пісьменнік падыходзіў да ўвасаблення ваярскай тэматыкі – асноўнай у яго прозе. Як накід да нечага больш маштабнага ўспрымаецца яго абразок *Паміраючы сокал (Баявая ўскалось 1949, № 1)*, дзе ў рамантычным арэале апісана смерць беларускага жаўнера. Названай тэматыцы прысвечаны і *драматычны абраз з часоў Слуцкага паўстання, Случчакі*, апублікаваны ў часопісе *Молодзь* (1949, № 9). У аснове *Случчакі* – вядомая гістарычная падзея нацыянальна-вызвольнага руху, якая на эміграцыі ўважалася найбольш яркім выяўленнем народнай сілы, мужнасці, імкнення да незалежнасці. А. Кавалеўскі паказвае адзін эпізод двухмесячнага змагання: сутычку партызанскага аддзелу з чырвонаармейскім палком. Кульмінацыя – сустрэча родных братоў Багуноў, адзін з якіх – паліткамисар, другі – партызанскі камандзір. Увыніку брат забівае брата.

Значным дасягненнем нацыянальнай гістарычнай прозы бачыцца раман Уладзіміра Случанскага *Драбы* (1958), дзе ў гістарычнай перспектыве змадэляваны сімвал духоўнага і дзяржаўнага быцця-ўладкавання Літвы-Беларусі – у гарманічным суплэце міфалагічнага, язычніцкага і хрысціянскага лёсачаткаў. Жывапісны гістарычны каларыт, прыгодніцкая фабула, рамантычныя элементы ў сюжэце і канцэпцыі герояў, камічныя і іранічныя элементы родняць раман *Драбы* з раманамі вальтэрскотаўскага тыпу, у паэтыку якіх, аднак, беларускім аўтарам прыўносіцца і натуралістычная эстэтыка, алюзіі з нацыянальнага фальклору і старабеларускай літаратуры. Сінтэзуючы ў сваім творы набыткі замежнай і айчынай гістарычнай прозы, У. Случанскі змог, хоць часам і пункцірна, вымаляваць нацыянальную канцэпцыю беларускай гісторыі.

Бясспрэчна, зоркай першай велічыні з’яе на небасхіле беларускай нацыянальнай гістарычнай прозы імя У. Караткевіча. Творча запазычваючы раманную тэхніку і мастацкія топы – новыя для літаратуры беларускай – з раманаў таямніцаў (іх першапачынальнікі Ганна Радкліф, Мэцьюрэн, Дзікенс), менавіта: замак, загадкі (таямнічыя галасы, незнаёмцы-прывіды, патаемныя дзверы-хады і інш.), а таксама раманаў жахаў („гатычных” раманаў), што найбольш ярка выявілася ў аповесці *Дзікае паляванне караля Стага*, У. Караткевіч змог у сваіх творах адлюстраваць багатую гісторыю Беларусі, нібыта ў мастацкай рэтраспекцыі ўвасобіць аўтарскую мадэль народнага і дзяржаўнага існавання. Таямніцы былі для У. Караткевіча і спосабам сувязі сюжэтных ліній, і адначасна сродкам псіхалагічнага аналізу герояў (пісьменнік, да ўсяго, выкарыстоўваў некаторыя асаблівасці рамана таямніцаў і для паказа сучаснасці (*Чорны замак Альшанскі*). Аднак бясспрэчнай застаецца прыязнасць У. Караткевіча найперш да традыцыі гістарычных раманаў В. Скота. Як беларускі вальтэрскотавец, як чынік сусветнага кантэксту гістарычнай прозы, ён ствараў свае раманы ў межах рамантычнай традыцыі і ўвасабляў найперш *рамантычную* канцэпцыю гісторыі сваёй Бацькаўшчыны.

Трэба адзначыць, што гістарызм вальтэрскотаўскага тыпу стаў ці не першай мастацкай формай для ўласнагістарычнай еўрапейскай літаратуры. Затым з’явіўся гістарызм інтэлектуальнага, познерэалістычнага (або мадэрнісцкага) рамана, а не рамантычнага. Сучасная ж беларуская гістарычная проза пераважна і дасюль застаецца ў межах рамантычнай канцэпцыі сваёй гісторыі. Творы

Л. Дайнекі, В. Іпатавай, ранняя У. Арлова пісаліся большасцю ў рамантычных абсягах. Раман Г. Далідовіча *Кліч роднага звона* – гістарычная проза эклектычнага плана, дзе мастацкае і дакументальнае зманціраваны ў адно (гэта проза школы рускага „гісторыка-ілюстрацыйнага”, рэалістычнага па канцэпцыі рамана В. Іванова, А. Югава і інш.). Рамантычнай канцэпцыі беларускай гісторыі ў літаратуры папярэднічалі тэксты, якія недалёка адышліся ад міфалагізацыі фальклору або яго „паводлегістарычнай” белетрызацыі. Асобна ў кантэксце беларускай гістарычнай прозы – паперадзе У. Караткевіча – бачацца постаці В. Ластоўскага, М. Гарэцкага, Я. Дылы, а таксама і У. Случанскага.

Усе гэтыя аўтары па-рознаму, большасцю толькі ўскосна (бо доўгі час былі падзабароннымі), уздзейнічалі на агульны літаратурны рух. Гістарычная проза У. Случанскага, у прыватнасці – яго гістарычны раман *Драбы*, займае ў тых узаемадачыненьнях найбольш маргінальнае месца, аднак высвечвае паказальныя шляхі магчымага станаўлення гэтага літаратурнага кірунку ў выпадку свабоднага і незаідэалагізаванага імперска-савецкай кан’юнктурай мастацкага развіцця, не такога пакручастага і дыскрэтнага, бо У. Случанскі ўяўляецца няўбачаным, непачутым прэдаднем маладзейшага на тры гады У. Караткевіча, а таксама Л. Дайнекі і У. Арлова. Якраз у прозе У. Случанскага былі выпрацаваны тыя ж асновы нацыянальнай канцэпцыі гісторыі, што праз дзесяцігоддзе пачнуць увасабляцца ў прозе У. Караткевіча.

Драбы У. Случанскага маюць яскрава выражаную нацыянальную ідэю, адстойваюць думку пра адметнасць і незалежнасць беларуска-літоўскіх земляў. Канцэпцыя нацыянальнай гісторыі ў творы У. Случанскага грунтуецца большасцю на дакументальных фактах. Але пісьменнік творча выкарыстоўвае і сваё права на мастацкае дадумванне, сінтэзацыю. Выкрываючы інтрыгі крыжакоў, польскай шляхты і маскоўскіх «купцоў»-віжоў (вобраз баярына Лукі Рацішчава) на землях Вялікага Княства Літоўскага, У. Случанскі свядома ўступаў у палеміку не толькі з польскімі і расійскімі гісторыкамі, але і з аўтарамі некаторых гістарычных твораў суседніх літаратур. Паказваючы гераічнае і годнае мінулае сваёй Радзімы, беларускі пісьменнік, як слухна зазначыў С. Пасечны ў прадмове да рамана, хацеў прыпомніць беларусам, што не заўсёды наша Бацькаўшчына стагнала пад чужацкім панаваньнем, што не заўсёды чужынцы паневяралі наш Народ, звычай і культуру, што былі часы, калі наша Беларусь (у той час Літва) лічылася адной з магутнейшых

*дзяржаў Эўропы*⁴. Больш таго, сваім раманам *Драбы* У. Случанскі ўпершыню ў беларускай літаратуры пазначыў галоўныя высновы беларускай гістарычнай навукі ХХ стагоддзя: сэрца летапіснай Літвы – Наваградак, яно знаходзіцца ў цэнтры сённяшняй Беларусі. А таму можна ўпэўнена сцвярджаць, што навуковая канцэпцыя М. Ермаловіча пра месцазнаходжанне летапіснай Літвы і яе мастацкая ілюстрацыя ў беларускай літаратуры ў рамане Г. Далідовіча *Кліч роднага звона* мелі ў *Драбах* свой першапачатак.

Сведчаннем мастацкага патэнцыялу беларускай гістарычнай прозы яшчэ ў 40-50-я гады бачыцца і творчасць Паўлюка Вазэрнага. Ідэйна-тэматычным і стылёвым планамі яго апавяданне „Няміга” (апублікавана ў № 18 часопіса *Наперад!* за 1949 год) арганічна паядноўваецца з беларускай гістарычнай прозай метраполіі 80-90-х гадоў, высвечвае нявыкарыстаныя на той час абсягі нацыянальнага мастацкага слова, паказвае шляхі яго магчымага развіцця ў ранейшых дзесяцігоддзях, шляхі, перарваныя ў заідэалагізаваным і падцэнзурным перыядзе панавання сацыялістычнага рэалізму.

Прадметам сваёй мастацкай зацікаўленасці П. Вазэрны абраў найбольш паказальны і эфектны эпізод беларускай гісторыі. Князь Усяслаў, дачуўшыся аб захопе князямі Яраслававічамі Менску, ідзе ў паход; полацкія і кіеўскія дружыны сутыкаюцца ў жорсткай сечы. Калі ў крывічан былі ўведзены ў бой апошнія падмацаванні і, здавалася, іх дружына вось-вось пачне адступаць, на беразе крывавай Нямігі з’явіўся са сваім аддзелам сын князя Усяслава Глеб (які дагэтуль змог вызваліць палонных менчукоў). Бой разгараецца з новаю сілай, і толькі ноч спыняе яго. Пераможныя шалі, як пераконвае аўтар апавядання, схіляюцца на бок полацкіх ваяроў (князь Усяслаў напрыканцы пачынае ўсміхацца). Як мудры вайскаводца ён пад аховай цемры змяняе месца стаянкі сваёй дружыны, каб раніцай распачаць новую сечу – за незалежнасць Крывіччыны. На гэтым апавяданне *Няміга* заканчваецца.

Абазнанаму ў гісторыі чытачу вядома, што наперадзе палачанаў і ўсю „Крывіччыну” чакалі трагічныя падзеі, пра якія новых твораў П. Вазэрнага не дайшло, – аднак тыя падзеі на дабрадатнай літаратурнай ніве леглі ў аснову гістарычнага рамана канца 80-х гадоў Л. Дайнекі *След ваўкалака* (дзе апісаны далейшы лёс князя Усяслава, празванага Чарадзеям, пасля злога падману князем Ізяславам: палон у кіеўскім астрозе-порубе і ўцёкі з яго).

⁴ С. Пасечны, *Ад выдавецтва*, (у:) У. Случанскі, *Драбы*, Мельбурн 1958, с. 9.

Апавяданне П. Вазёрнага *Няміга* напісана ў рэалістычна-панарамнай манеры з флёрам лёгкай рамантычнай пафаснасці і гераізацыі, з алюзійнасцю, думаецца, да *Слова аб палку Ігаравым* – першага мастацкага твора пра старадаўнюю бітву на менскай Нямізе: *На Нямізе снапы сцелюць галовамі, малоццяць цапамі сталёвымі, жыццё кладуць на таку, душу веюць ад цела. Нямігі крываўя берагі не дабром былі засеяны, засеяны былі касцямі сыноў рускіх* (пераклад са стараўсходнеславянскай Я. Купалы)⁵.

Паказальны ў пазначаным аспекце канцэптуалізацыі нацыянальнага быцця праз гістарычную прозу і творчы шлях Юркі Віцьбіча – як пераадоленне дагматыкі сацрэалізму, „гісторыка-рэвалюцыйнай” прозы пры стварэнні аповесцяў і нарысаў пра мінулае Бацькаўшчыны (аповесці *Арцыбіскуп і смерд*, *Лічоно Габоо Біўрушалайм*, паасобныя нарысы-эсэ (*Каб я каршуком радзіўся...*, *Пльве з-пад Святое Гары Нёман*).

Найбольш вядомым творам Ю. Віцьбіча, дзе не толькі раскрываліся гістарычная тэматыка і вобразы мінуўшчыны, але і былі закрануты тыя знакавыя і паказальныя духоўныя і маральна-этычныя праблемы, якія паўплывалі на развіццё грамадскай думкі сучаснасці і ў многім прадвызначылі яе, стала аповесць *Арцыбіскуп і смерд*, надрукаваная ў № 5 *Узвышша* за 1931 год. У ёй аўтар змог панарамна выпісаць – і „ажывіць” праз тры стагоддзі – старадаўні Віцебск 1622 года, – з усімі брамамі, вуліцамі, храмамі, гарадскім замкам. У рамантычным флёры паўстае вобраз аднаго з галоўных герояў Янкі Змітрачка з полацкай вёскі Кладзічы – нявольнага аснача, які гоніць па Дзвіне плыты да Віцебска, каб з тых бярэнаў абнаўляць замкавыя сцены горада. Ён – няўрымсны шукальнік праўды, аднак кожны паварот ягонага лёсу пазначаны жорсткімі абразамі, крыўдамі, смерцю самых родных людзей. Прыгоннік арцыбіскупа Язафата Кунцэвіча, з малалецтва сірата (бацьку расціснула на лесापавале, маці аслепла), Янка хадзіў з торбай па свеце. Пахаваў маці, а віленскі арцыбіскуп загадаў выкапаць ейнае цела і аддаць сабакам – бо тая была „паганае веры”. Трагічна загінула і Янкава жонка, а арцыбіскупаў эканом выганяе яго з хаты. За адмову перайсці ва уніяцкую веру – люта збіты бізунамі. Жорсткім катом выпісаны ў аповесці полацкі арцыбіскуп Язафат Кунцэвіч, які мэтай сваёй святарскай дзейнасці зрабіў вынішчэнне з краіны

Літоўскай *паганых схізматыкаў* (г. зн. прыхільнікаў праваслаўнага веравызнання) і... *перакінуць русінаў у паллякаў*.

На пачатку аповесці ў сюжэтна-часавую канву ўваходзяць сімвалічныя карціны арцыбіскупавых мрояў-бачанняў, якія дапамагаюць стварэнню агульнай апавядальнай настраёнасці – прадвяшчаючы трагічна-драматычны фінал аповесці – і высвечваюць самае патэмае ў душы *воя трону божага*. Абураны злачынствамі Язафата, натоўп урываецца на арцыбіскупскі дзядзінец. Разгараюцца рабункі. Праз колькі дзён завадатараў бунта халаюць жаўнеры. Янку выракаюць да *пакарання шыяй*.

Аповесць *Арцыбіскуп і смерд* засведчыла сталенне Ю. Віцьбіча, часткова выяўляла ягонае стылёвае і моўнае майстэрства.

Захаваць у сваіх творах ідэйна-канцэптуальныя асновы нацыянальнага быцця імкнуліся ў савецкі перыяд (50-70-я гады) і беларускія пісьменнікі Польшчы. Гэта датычыцца найперш апавяданняў і мініяцюр Георгія Валкавыцкага, Яна Чыквіна, прозы Васіля Петручука, апавяданняў Алены Анішэўскай, прозы Міколы Гайдуга, апавяданняў і аповесцяў Сакрата Яновіча, у якіх распрацоўвалася першасная мастацкая задача маральна-эстэтычнага асэнсавання асаблівасцяў народнага характару, народнага лёсу, у якіх знаходзіла ўвасабленне праблема „тутэйшасці-крэсавасці”. Названыя літаратары выявілі ў сваіх празаічных публікацыях складаную мысленчую дынаміку і ідэйна-мастацкі сінкрэтызм у асвятленні дамінантаў нацыянальнага быцця, што характэрна як для беларускай савецкай, так і замежнай літаратуры. Беларускія літаратары Польшчы сёння з’яўляюцца прадстаўнікамі адзінай дзейснай нацыянальнай дыяспары з пашыраным літаратурным і выдавецкім рухам, які папаўняецца творчай моладдзю.

Такім чынам, асэнсоўваючы і творча выкарыстоўваючы мастацкія набыткі агульнасусветнай гістарычнай літаратуры, беларуская проза, не зважаючы на неспрыяльныя ўмовы свайго развіцця (забароны, рэпрэсіі), змагла стварыць адметныя творы як у зместавым, так і ў фармальным плане. Гістарычная проза нашага замежжа пашырала свае ідэйна-праблемныя і стылёвыя формы, пазбаўлялася-перарастала вузкія межы этнаграфізму і „адраджанізму”, выпрабоўвала магчымасці фармалізму, актыўна ўводзіла ў гістарычныя творы элементы фантастыкі, міфалогіі і містыкі (апавесці *Лабірынты* В. Ластоўскага, *Арцыбіскуп і смерд* Ю. Віцьбіча, творы С. Хмары). Якраз супастаўленне рэальнасці і выдумкі, якое становіцца магчымым дзякуючы ўвядзенню фантастычных эле-

⁵ Я. Купала, *Поўны збор твораў*: т. 4, Мінск 1997, с. 198.

ментаў, дазваляла беларускім аўтарам асэнсоўваць гісторыю як пэўную прыступку да сучаснасці. Уліваючыся ў адзіныя ідэйна-мастацкія і жанрава-стылёвыя абсягі „маладой” Еўропы, падзяляючы асноўныя заканамернасці фармавання і развіцця польскай, чэшскай, славацкай, балгарскай літаратур, беларуская гістарычная проза рабілася культурным складнікам нацыянальнага адраджэння. Менавіта ў нашай гістарычнай прозе, якая мусіла ў 20-50-я гады ХХ стагоддзя развівацца найперш па-за дзяржаўнымі межамі Беларусі, выявіліся спробы рамантычнай і неарамантычнай распрацоўкі нацыянальнай ідэі, мадэлявання і канцэптуалізацыі ўзораў нацыянальнага быцця.

ВЯЛІКАЕ КНЯСТВА ЛІТОЎСКАЕ ЯК ІДЭЙНА-ТЭМАТЫЧНАЯ ДАМІНАНТА БЕЛАРУСКАЙ ГІСТАРЫЧНАЙ ПРОЗЫ

Станаўленне беларускай дзяржаўнасці ў ХХ стагоддзі адбывалася ў прамым ідэйным суплёце з развіццём гістарычнага літаратурнага жанру. Беларуская літаратура як актыўная распрацоўшчыца мадэлі нацыянальнага дзяржаваўладкавання прапагандавала два асноўныя гістарычныя ўзоры: старажытнае Полацкае Княства (Крывіччыну) і Вялікае Княства Літоўскае. Апошнія ў ХХ стагоддзі „ажывала” на старонках беларускай гістарычнай прозы часцей і, у адрозненне ад першага, мела характар канцэптуальны (Полацкае княства выпісвалася найчасцей з легендарным, міфічным арэолам).

Адным з першых на дзяржаватворны ўзровень выйшаў у сваіх творах Вацлаў Ластоўскі, вядомы беларускі пісьменнік і палітык. В. Ластоўскі беларускія дзяржаватворныя вектары паглыбіў у старажытнасць, у першапачатак нацыянальнага духу – у эпоху старадаўняй Крывіі. Хоць мастацкі ўнёсак В. Ластоўскага ў беларускую гістарычную прозу выглядае тэкстуальна невялікім, уплыў пісьменніка на зараджэнне і станаўленне як гістарычнага кірунку ў беларускай літаратуры ХХ стагоддзя, так і нацыянальнай дзяржаўна-палітычнай думкі фундаментальны. Пісьменнік-энцыклапедыст, палітык еўрапейскага маштабу (з’яўляўся прэм’ер-міністрам урада Беларускай Народнай Рэспублікі), ён быў народжаны і запатрабаваны самім поступам беларускай гісторыі, нацыянальным і дзяржаўным Адраджэннем. Сёння яго літаратурная творчасць дае падставы для дзесяткаў тыпалагічных паралеляў. Аднак калі беларуская літара-

тура ўслед за В. Ластоўскім бачыла і патэнтавала ў ідэі Крывіі першапачатак *нацыянальнага духу*, у вобразе Вялікага Княства Літоўскага яна распрацоўвала першааснову *нацыянальнай дзяржавы*. Пры нацыянальным генацыдзе ў бальшавіцка-таталітарнай краіне рабіць гэта пісьменнікі маглі толькі ў эміграцыі. Як і сам В. Ластоўскі ў першай палове 20-х гадоў, так і яго малодшыя калегі ў гадах 40-60-х.

Адным з першых у другой палове ХХ стагоддзя спадкаемства з Вялікім Княствам Літоўскім канстатаваў „часопіс беларусаў-каталікоў” *Adradžeńnie* (выдаваўся ў Нямеччыне). У грунтоўна праілюстраваным гістарычнымі картамі артыкуле „Нашы гістарычныя правы на дзяржаўнае спадкаемства” Казімір Барко адзначаў наступнае:

Нашу старую дзяржаўнасць летапісы (...) называлі Полацкам, Полацкім Княствам або Крывіяй. Гэта дзяржава ператрывала да канца XIII стагоддзя. Вымяршыя, улюбёныя народам Рагвалодавічы ня мелі пачаткова годных ім наступнікаў на Полацкім прастоле, таму ў пачатку XIV стагоддзя на першае месца выбіраецца дасюль малага значэння Наваградскае Княства. Энергічны гаспадар гэтага княства Міндаўг з племені Люцічаў боздра пачаў пашыраць межы свайго гаспадарства. (...) Зрабіўшы цэнтрам свае дзяржаўнасці Наваградак, Міндаўг прыняў герб гэтага княства Пагоню (наш герб) як герб цэлага гаспадарства. Ад ягоных часоў дзяржава, якое цэнтрам стаўся Наваградак, пачала называцца „Літва” або „Вялікім Княствам Літоўскім”. А ўжо гэтая, свайго часу найвялікшая дзяржава на ўсходзе Еўропы ведама кожнаму, хто даткнуўся толькі балонак гісторыі. (...) Існаванне і гістарычнае значэнне Вялікага Княства Літоўскага не запырэчаюць ні польская, ні маскоўская гісторыі. Аднак спадкаемства гэтае дзяржаўнасці вялікадушна перадаюць невялікаму народу Жамойдаў (сённяшняя Летува), які атвотна скарыстаў з гэтага прэзенту...⁶

Ідэйныя ўстаноўкі працытаванага артыкула з часопіса *Adradžeńnie* і развівала беларуская эміграцыйная проза. Герой апавядання Міхася Дубка *Ці знаеш ты?..* ў сне робіць вандроўку ў мінулае, дзе княскі рыцар апавядае яму пра веліч беларускай мовы ў часы Альгерда, пра „Высока-Літоўск”. Пры дапамозе ўяўленча-фантазійнага прыёма пераносіць чытачоў у эпоху слаўнай даўніны і яшчэ адзін прэзаік беларускага замежжа – Мікола Куліковіч. Яго

⁶ К. Барко, *Нашы гістарычныя правы на дзяржаўнае спадкаемства*, «Adradžeńnie» 1948, № 2-3, с. 12-13.

апаваданне *Мяндоўг* апісвае святочны момант утварэння Вялікага Княства Літоўскага. Найперш дзяржаватворныя ідэі выносіць аўтар на першы план свайго твора, у яго кульмінацыйны момант – карацыйную прамову Міндоўга:

Народзе мой! Сягонья дзень для нас надзвычайны, дзень святочны... І не таму, што гэтую вось карону я, слабы муж, на галаву сваю ўсклаў... Дзяржава моцная гавяецца пад гэтай каронай (...) адзіная для ўсіх нас гаспадарка, што іншыя дзяржавы лічыцца прымушае, як роўны з роўнымі...⁷.

Асобную старонку ў дзяржаватворным ідэйна-праблемным аспекце займае гістарычны раман У. Случанскага *Драбы*, які на ўзоры „Літвы-Беларусі” праграмаваў і мадэляваў вобраз сваёй краіны, яе духоўныя, грамадскія, сацыяльныя і маральныя асновы і законы і стаў першым літаратурна-мастацкім узнаўленнем гісторыі Вялікага Княства Літоўскага.

У сучаснай беларускай літаратуры – услед за эміграцыйнай – тэма Вялікага Княства Літоўскага актуалізавалася нанова. Сведчанне гэтага – творы гістарычнай праблематыкі У. Караткевіча, Л. Дайнекі, У. Арлова, К. Тарасава, В. Чаропкі, В. Іпатавай, Г. Далідовіча, А. Петрашкевіча (апошні – аўтар гістарычных трагедый, адна з іх – *Час усё адкрые* – цалкам прысвечана эпасе Вялікага Княства Літоўскага). Сучасная беларуская проза ў вымалёўцы дзяржаватворнага аспекта ствараецца найперш у стылёвых параметрах менавіта рамантычнага асэнсавання мінулага Беларусі. Высокія ідэалы слаўнай мінуўшчыны мусяць працаваць на пазітыўныя змены ў беларускім грамадстве.

У цэлым жа праз асэнсаванне і канцэптуалізацыю нацыянальнага быцця беларуская літаратура ХХ стагоддзя выявілася багатым і адметным культурна-мастацкім феноменам, паслядоўным і цэльным у сваіх духоўна-эстэтычных і сацыяльна-грамадскіх пошуках, у паказе станаўлення нацыянальнага светапогляду і народнай свядомасці, у вызначэнні нацыянальных і універсальных вектараў развіцця сваёй краіны.

SUMMARY

Ways of expressing the national life conception in the byelorussian prose of the 20th century are investigated. The purpose of the thesis consists in interpreting the 20th century byelorussian literature as an attitudinal basis of national and statal existence, of the byelorussian prose national peculiarity in the mother contry and abroad. The literary activity of byelorussians abroad was analyzed in a general national context. As it shown in the thesis the Byelorashan literature of the soviet period was in a state of ideological restrain. So the function of realizing the national idea and pathos in the years 1930/1970 was carried out by the Byelorussian literature abroad. Right there the ideological basis of the national life conception of that time. V. Lastovsky's works of his emigration period ("The labyrinths", stories) are analyzed in the context of the Byelorussian historical prose of the 20th century, the reflection of national life paradigm in the prose of a Byelorussian literature initiator is studied and the development of lastovsky's traditions in creative activity of J. Dyla, V. Karathceovich, U. Sluchanski, P. Vazjorny and other writers is discussed.

⁷ М. Куліковіч, *Мяндоўг*, «Віці» 1953, № 4, с. 13.

Walentyna Jakimiuk-Sawczyńska
Białystok

Motywy polskie w twórczości Fiodora Tiutczewa

Zainteresowanie Fiodora Tiutczewa (1803-1873) ówczesną Polską i jej sprawami mieściło się w zakresie obowiązków tego wybitnego męża stanu, dyplomaty i polityka, który większą część swego życia poświęcił działalności politycznej. Dyplomata Tiutczew był z wyboru, politykiem z zamiłowania. Bezpośrednio po ukończeniu Uniwersytetu Moskiewskiego rozpoczął pracę w Ministerstwie Spraw Zagranicznych, skąd po kilku miesiącach został skierowany na placówkę dyplomatyczną misji rosyjskiej w Monachium. Za granicą Tiutczew przebywał dwadzieścia dwa lata, a po powrocie do Rosji z kilkumiesięczną przerwą ponownie rozpoczął pracę w dawnym miejscu. Uwzględniając zmiany stanowisk wynikające z awansu, we wspomnianym Ministerstwie Spraw Zagranicznych, Tiutczew pracował niemal do śmierci.

W ciągu swego długiego życia był świadkiem wielu wydarzeń historycznych, które wstrząsnęły dziewiętnastowieczną Rosją i Europą; był dyplomata, który brał czynny udział w wielu misjach politycznych; pisał artykuły na tematy polityczne; znane są jego wypowiedzi epistolarne o zabarwieniu politycznym oraz wiersze, które były jego „tajnym” zajęciem, skrzętnie skrywanym przed światem. Anatolij Gorełow trafnie zauważył, że

он никогда не помышлял о влиянии на ход отечественной словесности, а на движение истории не только жаждал воздействовать, но и пытался это делать гласно, адресуясь не только к вельможам империи – к самому императору, без всякого укрытия под инициалами¹.

¹ А. Горелов, *Три судьбы*, Ленинград 1978, с. 13-14.

Tiutczew był politykiem aktywnym, wierzącym w dziejowe posłannictwo Rosji i tę szlachetną w jego mniemaniu ideę realizował wszystkimi dostępnymi sobie sposobami.

Stosunek autora *Silentium* do wydarzeń politycznych, jakie miały miejsce we współczesnej mu Polsce, był negatywny. Powstania narodowe wzniesione przeciwko rosyjskiemu zaborcy były przyjmowane przez Tiutczewa co najmniej ze zdziwieniem. Jego antypolskie wystąpienia wynikały z obaw i strachu o przyszłość swej ojczyzny – Rosji oraz świadczyły o całkowitym niezrozumieniu sprawy, o którą walczyli Polacy. Aby tę kwestię wyjaśnić, należy odwołać się do szerszego kontekstu, a przede wszystkim do poglądów politycznych i ideowych Fiodora Tiutczewa.

Dorastanie i krystalizacja światopoglądu Fiodora Tiutczewa odbywała się w czasie żywej wciąż pamięci o kampanii Napoleona oraz aktualnej sprawie Świętego Przymierza. W świetle owych wydarzeń istotną rolę w Europie młody Tiutczew przypisywał zwycięskiej Rosji, która w jego odczuciu była niekwestionowaną potęgą wśród państw europejskich oraz ostoją silnej władzy monarchistycznej. W sprawach dotyczących tępienia wszelkich ruchów rewolucyjnych Tiutczew całkowicie utożsamiał się z oficjalnym stanowiskiem Rosji. Dał temu wyraz w swej twórczości poetyckiej. Przykładem jest wiersz *14-ое декабря 1825*, który powstał w związku z powstaniem dekabrystów. Wielkich orędowników sprawy narodowej Tiutczew nazwał *жертвами мысли безрассудной*, o których pamięć wśród potomnych zaginie na zawsze (*Как труп в земле схоронена*²).

Powstanie dekabrystowskie w Rosji, a w przeciągu kilku następnych lat inne, które wstrząsnęły Europą lat trzydziestych, uzmysłowiły Tiutczewowi, że świat znajduje się w przededniu ogromnych przemian społeczno-politycznych, które mogły zniszczyć dotychczasowy, ustalony z takim trudem porządek. Niemniej na wieść o rewolucji lipcowej we Francji Tiutczew napisał wiersz *Cyceron*, w którym znalazły się znamienne słowa:

Счастлив, кто посетил сей мир
В его минуты роковые!
Его призвали всеблагие
Как собеседника на пир.

² Ф. И. Тютчев, *Сочинения в двух томах*, т. 1, Москва 1980, с. 49. Przy kolejnych cytatach wierszy Tiutczewa będzie podana strona i rok napisania utworu według wyżej wymienionego wydania. Interpretacji tego utworu poświęcony jest artykuł G. Czulkowa – Г. И. Чулков, *Уrania. Тютчевский альманах. 1803-1938*, Ленинград 1928, с. 61-78.

Он их высоких зрелищ зритель,
Он в их совет допущен был
И заживо, как небожитель,
Из чаши их бессмертье пил!

62/1830

W owym filozoficznym podejściu do ważkich wydarzeń, które z racji, być może geograficznej odległości, nie stanowiły bezpośredniego zagrożenia, nie odczuwa się wspomnianych wcześniej wątpliwości. Zasadnicza zmiana stanowiska nastąpiła, gdy rzecz dotyczyła powstania listopadowego w Polsce, a więc sprawy, która w bezpośredni sposób łączyła się z interesami Rosji. Utwór *Как дочь родную на закланье* Tiutczew napisał w związku ze zdobyciem 26 sierpnia 1831 r. zbuntowanej Warszawy oraz antyrosyjską kampanią, prowadzoną w tym czasie przez niemiecką prasę w Bawarii. Na tragedię narodową Polaków Tiutczew – poeta patrzył chłodnym okiem rosyjskiego polityka:

Так мы над горестной Варшавой
Удар свершили роковой,
Да купим сей ценой кровавой
России целость и покой!
(...) Грозой спасительной примера
Державы целость соблюсти,
Славян родные поколенья
Под знамя русское собрать
И весть на подвиг просвещенья
Единомысленных, как рать.

70/1831

Utwór jest wykładnią oficjalnego stanowiska Rosji, dążącej do zjednoczenia Słowian pod berłem rosyjskiego cara. Sądząc po następnych wersach (*Он чует над своей главою // Звезду в незримой высоте // И неуклонно за звездою // Спешит к таинственной мете!*) Tiutczew przypisuje Rosji tajemną do spełnienia misję wśród narodów słowiańskich. W imię owej misji poeta „usprawiedliwia” poczynania wojsk carskich w Polsce. Wymiar ogólnoludzki zyskują słowa *о горестной Варшаве, братской стреле*. Wyrażenie *твой пепл мы свято сбережем* sugeruje miejsce i rolę Polski wśród przyszłej rodziny państw słowiańskich, które z Rosją będzie łączyć braterska (siostrzana) miłość. Ta romantyczna iluzja o rodzinie słowiańskiej znajduje potwierdzenie w posłaniu do Adama Mickiewicza z 1842 roku:

Przeczuwamy zbliżanie się światła – i Twoje natchnione słowo obiegło cały świat słowiański jako zwiastun Nowego Testamentu. Przeczuwamy Światło – czas już jest bliski – ostatnie szańce są zburzone. Powstań poróżnione plemię, złącz się w jeden lud. Powstań nie Polsko, nie Rosjo, powstań Rodzino Słowiańska, i otrząsnąwszy się ze snu rzeknij: oto jestem³.

W latach czterdziestych poglądy Tiutczewa ewoluują i pod względem ideowym przypominają pozycje typowo słowianofilskie. W broszurze napisanej w języku francuskim *Письмо к г-ну доктору Густаву Кольбу*, różnie znanej pt. *Россия и Германия, умственному бесстыдству и духовному растлению* państw zachodnich Tiutczew przeciwstawia chrześcijańską i stateczną Rosję, której przypisuje „historyczne prawo” na rolę hegemonia w Europie. Jego akceptację a nawet podziw wywołują żandarmskie akcje Mikołaja I, które komentuje następująco:

Бессмертною заслугою Монарха, находящегося ныне на престоле России служит то, что он полнее, энергичнее всех своих предшественников проявил себя просвещённым и неумолимым представителем этого права, этой исторической законности⁴.

W swoich rozważaniach na temat współczesnego mu świata, Tiutczew doszedł do wniosku, że dialektyka procesu historycznego Zachodu jest błędna. Wynika to, jego zdaniem, z faktu kolejnych rewolucji, które raz po raz wstrząsają burżuazyjnym światem. Należy dodać, że według Tiutczewa-polityka rewolucje, ujmując rzecz obiektywnie, są zjawiskiem postępowym. Ich wynikiem jest wzrost znaczenia burżuazji z jednej strony, z drugiej zaś – pauperyzacja ludu, która to z kolei jest przyczyną kolejnych rewolucji o innym już charakterze. W związku z powyższym Tiutczew dochodzi do wniosku, że *в просвещённой Англии... существует по крайней мере миллион людей, которые много бы выиграли, если бы их сослали в Сибирь!*⁵. W słowianofilskich zapędach Tiutczew posunął się jeszcze dalej. Swoje poglądy wyłożył w traktacie filozoficzno-publicystycznym pt. *Россия и Запад*, z którego zachowały się dwa rozdziały opracowane i wydane w formie oddzielnych artykułów: *Россия и революция* (1849) oraz *Панство и римский вопрос* (1850). Napisane pod wpływem wydarzeń Wiosny Ludów definitywnie przekreślały myśl o możliwości reaktywowania Świętego

³ Cyt. za: K. Kostenicz, *Nieznany odzew na „Prelekcje paryskie” Mickiewicza*. Wiersz Teodora Tiutczewa z 1842 r., *Rocznik Towarzystwa Literackiego im. A. Mickiewicza*, R. VIII, Warszawa 1973, s. 87-88.

⁴ Ф. И. Тютчев, *Стихотворения и поэтические статьи*, Петербург 1886, с. 430.

⁵ Тамże, s. 438.

Przymierza oraz wykluczały jakiegokolwiek pakty Rosji z państwami zachodnimi. Rewolucyjnemu i katolickiemu Zachodowi Tiutczew stawiał jako wzór do naśladowania prawosławną i bogoboijną Rosję, która idąc wyznaczoną jej przez Opatrzność drogą mesjanistycznego przeznaczenia, uratuje świat. Potwierdzeniem, że owa koncepcja Tiutczewa-polityka nie była dziełem przypadku, są trzy utwory poetyckie: *Русская география*, *Пророчество*, *Уж третий год беснуются языки*.

W pierwszym z nich *Русская география* Tiutczew-poeta kreśli geograficzną wizję przyszłego Wielkiego Wschodniego Imperium:

Москва и град Петров, и Константинов град-
Вот царства русского заветные столицы...
(...) Семь внутренних морей и семь великих рек...
От Нила до Невы, от Эльбы до Китая,
От Волги по Евфрат, от Ганга до Дуная...
Вот царство русское... и не преждёт вовек,
Как то провидел Дух и Даниил предрек.

104/1848 lub 1849

Tym imperium zgodnie z przypuszczeniami poety będzie rządzić *царь России* jako *всеславянский царь* (wiersz *Пророчество* 115/1850). Ostatni dwuwiersz zacytowanego utworu nawiązuje do prorocтва biblijnego z *Księgi proroka Daniela* (2.44), która mówi o cesarstwie trwającym wiecznie, a wspomnianym cesarstwem, według Tiutczewa, będzie, oczywiście, Rosja. Zapowiedzią owej świetlanej przyszłości jest już, według Tiutczewa, jej teraźniejszość. W wierszu *Уж третий год беснуются языки* stabilnej Rosji Tiutczew-poeta przeciwstawia pogrążony w chaosie Zachód:

В раздумье тяжком князи и владыки
И держат вожжи трепетной рукой.

117/1850

Wprawdzie poeta wspomina o momentach grozy (*Стремглав на нас рванулась глубина*), lecz po chwili dodaje, że niebezpieczeństwo minęło, gdyż – cytując *с нами Бог*:

Ветр свирепел. Но... „Да не будет тако!” –
Ты рек, – и вспять отхлынула волна.

115/1850

Wielkomocarstwowe, a zarazem szowinistyczne zamiary Tiutczewa-polityka i Tiutczewa-poety, jak widać, nigdzie nie uwzględniły Polski z jej

narodowyzwoleńczymi dążeniami. Mało tego. Wspomniany problem Polski, uzależnionej politycznie od Rosji, według Tiutczewa, tak naprawdę nie istniał, gdyż pojednanie Polski z Rosją było tylko kwestią czasu (wiersz *Тогда лишь в полном торжестве...* 117/1850). Wydarzenia, które nastąpiły niebawem (wojna krymska (1853-1856), powstanie styczniowe w Polsce (1863) wykazały, jak nierealne były wizje Tiutczewa o ogólnosłowiańskim bractwie. Równowagę poety zachwiały, a jednocześnie obaliły jego wiarę w potęgę caratu, dyplomatyczne i wojskowe porażki Rosji w wojnie krymskiej. Było to dla niego tym boleśniejsze, że jako dyplomata i polityk poczuwał się w jakimś stopniu odpowiedzialny za zaistniały stan rzeczy. Zawsze był święcie przekonany, że Rosja jest mocarstwem silnym i nic nie jest w stanie zachwiać jej potęgą. W 1851 r. w liście do Uwarowa pisał: *Россия – это Великан – и Великан хорошо сложенный*⁶. Po paśmie klęsk wojsk rosyjskich twierdził, że jest wstrząśnięty podłością, głupotą i krótkowzrocznością kręgów politycznych, siebie zaś w określonej sytuacji postrzegał jako człowieka zamkniętego w karcie, która toczy się po coraz bardziej i bardziej spadzistej drodze.

Powstanie Styczniowe Polaków, które czasowo zbiegło się z politycznym i gospodarczym osłabieniem Rosji, było dla Tiutczewa przysłowiowym *доланьем оливы до огня*. Jego reakcyjne poglądy z całą mocą dały o sobie znać w wierszu *Ужасный сон отяготел над нами...* (162/1863), który ze względu na istotę przytoczony jest w całości:

Ужасный сон отяготел над нами,
Ужасный, безобразный сон:
В крови до пят, мы бьёмся с мертвецами,
Воскресшими для новых похорон.
Осьмой уж месяц длятся эти битвы
Геройский пыл, предательство и ложь,
Притон разбойничий в дому молитвы,
В одной руке распятие и нож.
И целый мир, как опьяненный ложью,
Все виды зла, все ухищренья зла!...
Нет, никогда так дерзко правду божью
Людская кривда к бою не звала!...
И этот клич сочувствия слепого,
Всемирный клич к неистовой борьбе,
Разврат умов и искаженье слова –
Всё поднялось и всё грозит тебе,

⁶ List Tiutczewa do S. S. Uwarowa z 20.08.1851, [w:] Ф. И. Тютчев, *Сочинения в двух томах*, т. 2, Москва 1980, с. 67.

О край родной! – такого ополчения
Мир не видал с первоначальных дней
Велико, знать, о Русь, твоё значенье,
Мужайся, стой, крепись и одолей!
162/1863

Utwór powstał w związku z interwencją wojsk rosyjskich w Polsce w celu stłumienia powstania. Jest on także poetycką odpowiedzią na dyplomatyczne wystąpienia Austrii, Anglii i Francji, popierających narodowyzwoleńcze aspiracje Polaków. W potoku ciężkich oskarżeń pod adresem państw ościennych – niedawnych sprzymierzeńców, katolickiego duchowieństwa oraz Polaków wyłania się obraz Rosji – męczennicy, nurzającej się we krwi (*в крови до пят*), Rosji skrzywdzonej i poniżonej, która walczy w obronie prawdy bożej (*Нет; никогда так дерзко правду божью // Людская кривда к бою не звала!*). Polaków nazywa trupami (*...мертвецами, // Воскресшими для новых похорон*), których wysiłek jest daremny, mimo całego zamętu. Patriotyzm Tiutczewa o jawnie szowinistycznych tendencjach przesłania mu obiektywny obraz zaistniałego stanu rzeczy i nie jest godny dyplomaty. W związku z powyższym zrozumiałe stają się kolejne posunięcia Tiutczewa, takie jak chociażby akceptacja, utożsamiająca się z pochwałą w stosunku do działalności kata polskich powstańców – M. N. Murawiowa – Wiesziatela. Według Tiutczewa to właśnie on *выбавил и обронил* jedność Rosji (*Кто отстоял и спас России целость* – wiersz *Его светлости князю А. А. Суворову* 162/1863). Stosunek Tiutczewa do Polaków, jak wynika z powyższego, był skrajnie negatywny. W liście do żony z 8.06.1863 r. nazwał ich *buntownikami, żalosnym племенiem* wobec czego działalność Murawiowa, zdaniem poety, graniczyła niemal z cudem (*Муравьев продолжает творить чудеса*)⁷.

Problemy polskie natury politycznej raz jeszcze zwróciły uwagę Tiutczewa. Tak stało się za sprawą Zjazdu Słowiańskiego, który odbył się w Moskwie 1867 r. Tym razem jego stosunek był przychylniejszy. W wierszu *Славянам* (188-189/1867) poeta zaproponował nierozpamiętywanie dawnych krzywd i skoncentrowanie się na teraźniejszości oraz na tym, co łączy narody:

Но всё же мы народ единый,
Единой матери сыны;
Но всё же братья мы родные!
188/1867

⁷ *Письма Ф. И. Тютчева к его второй жене, урож. бар. Пфеффель (1840-1850)*, С-Петербург 1914, с. 198-199.

Autor wiersza apeluje do sumienia Polaków w imię wspólnego dobra. Chodzi mu o zjednoczenie duchowe i nie tylko braci Słowian pod egidą Rosji. W jego odczuciu niebezpieczeństwo Polsce zagraża nie ze strony Rosji, lecz Niemiec. Właśnie Niemcy są tym wrogiem, wobec którego Rosja i Polska powinny zjednoczyć wspólne siły, tym bardziej, że Rosja jest nastawiona do Polski pozytywnie:

Не выдаст вас страна родная,
Не оттолкнёт она своих.

190/1867

W utworze *Два единства* 212/1870 Tiutczew sprawiedliwie zauważył, że „sojusz” Polski z Rosją zaistniał nie we właściwy sposób (*Быть может спаяно железом лишь и кровью.*), lecz przyszłość może odmienić ten stan rzeczy:

Но мы попробуем спаять его любовью,
А там увидим, что прочней...

212/1870

W kontekście niniejszych rozważań nasuwa się uwaga, iż nawet w przy-
plywie lepszego nastroju „przyjacielskie” rady Tiutczewa udzielane Polakom, nie wynikały bynajmniej z jego troski o ich losy, lecz świadczyły o pragmatyzmie dyplomaty-profesjonalisty. Sprawy polskie interesowały Tiutczewa tyle, na ile łączyły się z politycznymi i dyplomatycznymi interesami Rosji. Subiektywne spojrzenie poety na Polskę i jej dążenia niepodległościowe nie pozwalały mu dostrzec istoty sprawy polskiej na arenie międzynarodowej. Wielkomocarstwowe dążenia Rosji za pomocą unifikacji Europy powodowały, że Tiutczew – rzecznik interesów swego kraju, trakto-
wał buntowniczą Polskę jako przeszkodę na drodze do osiągnięcia zamierzonego celu. Należy jednak zauważyć, że negatywny stosunek Tiutczewa do spraw polskich, przybierający niekiedy złowieszczy wydźwięk, nie był warunkowany specyficzną nienawiścią wyłącznie do narodu polskiego. Był on wypadkową wielu czynników, takich jak pochodzenie poety, wykształcenie, sprawowane funkcje i wykonywana praca. Jego zafascynowanie polityką dało o sobie znać również i w poezji, gdyż jego utwory poetyckie odzwierciedlają skrupulatnie myślenie Tiutczewa-polityka.

Na zakończenie należy dodać, iż na gruncie prywatnym Tiutczew odnosił się do Polaków pozytywnie. Z jego listów wynika, że przez nasz kraj przejeżdżał kilkakrotnie. Zwiedził Kraków, Warszawę. Był również w polskim teatrze. Przyjazd Tiutczewa zbiegł się czasowo z obchodami nocy

świętojańskiej i był okazją do zapoznania się z obyczajami polskimi. Poeta zwrócił uwagę na religijność Polaków oraz na ich przywiązanie do tradycji. Tiutczewa zafascynowało piękno mowy, kultura ludzi, architektura polskich miast oraz uroda polskich kobiet⁸.

S U M M A R Y

The author of the article emphasizes that Polish motives in Fiodor Tiutczew's poetry reflect his political views as a man, diplomat and statesman, who was professionally bound up with this field of activity, working for the Ministry of Foreign Affairs in Russia. He took interest in Polish problems on condition they related to the political and diplomatic concerns of Russia. Being an advocate of his country's cause, Tiutczew treated insubordinate Poland as the impediment on his homeland's route to becoming a world power, which he expressed in a number of poems about Poland and the Poles.

⁸ Что касается избитого и укоренившегося представления об изяществе поляк – это (...) более чем слух, это очень приятная действительность. В здешних женщинах, действительно есть особое изящество, и в говоре и в звуке голоса – своеобразная нежность. – Ф. И. Тютчев, *Сочинения...*, т. 2, с. 58.

Олег ФЕДОТОВ
Częstochowa

**Онегинская строфа до и после
„Евгения Онегина”**

Подобно сонету, онегинская строфа содержит предельное для воспринимающего сознания число строк – 14, которые, в свою очередь, группируются в три катрена – перекрестной, смежной и охватной рифмовки – и заключительную двустихную коду: AbAb CCdd Effe gg.

Мой дядя самых честных правил,
Когда не в шутку занемог,
Он уважать себя заставил
И лучше выдумать не мог.
Его пример другим наука;
Но, Боже мой, какая скука
С больным сидеть и день и ночь,
Не отходя ни шагу прочь!
Какое низкое коварство
Полуживого забавлять,
Ему подушки поправлять,
Печально подносить лекарство,
Вздыхать и думать про себя:
„Когда же черт возьмет тебя!”

Стиховая речь, благодаря наличию четырех составляющих строфу подразделений, а также гибкости и простоте композиционного решения, льется очень непринужденно, плавно и гармонично. Первый катрен намечает основную тему строфы (тезис). В двух последующих катренах гибко и разнообразно осуществляется развитие

темы (антитезис). Заключительное двустихие являет собой ярко выраженный финальный аккорд (синтез). Налицо очевидное сходство с релевантной структурой сонета. Есть, однако, и весьма существенная разница. Онегинская строфа графически монолитна; ее внутреннее строение, таким образом, не актуализируется и не форсируется, а присутствует и осознается как бы латентно. В этом проявляется ее чисто-строфическая природа.

Онегинская строфа изначально создавалась А. Пушкиным для „романа в стихах” как основная единица его композиции и архитектоники. Ей предписывалось преодолеть неизбежную монотонию, свойственную чередованию более мелких строф, и в то же время отразить в себе „воздушную громаду” всего *Евгения Онегина*.

Каждая онегинская строфа в отдельности отражает композиционную структуру произведения в целом: первый катрен – экспозиция, второй – развитие действия, третий – кульминационный момент, заключительное двустихие – своеобразный пуант, представляющий собой некий итог, вывод, разрешение эпического или лирического напряжения.

Используя структурные параметры сонета шекспировского типа (14 строк, сгруппированных в три катрена и одно двустихие), одического 10-стишия (три вида рифмовки в заданном порядке: перекрестная, смежная и охватная) и октавы (энергичное разрешение ритмического напряжения двустихишной кодой), поэт синтезировал их в единое целое. Метрический рисунок онегинской строфы обеспечивает ритмически наиболее гибкий 4-ст. ямб, с альтернансом женских и мужских клаузул внутри и на границах ее подразделений: AbAb| CCdd| EffE| gg. В результате была получена оптимальная именно для романа в стихах порция стихотворного высказывания, исключая интонационное однообразие и в то же время позволяющая гармонично сочетать повествование с лирическими отступлениями, пейзажные зарисовки с философскими раздумьями, монолог с диалогом, – передать все многоцветье и многоголосие изображаемого объективного мира и субъективного отношения к нему поэта-творца.

Архитектоника *Евгения Онегина* в целом осложняется многочисленными отступлениями от рассчитанного чередования одинаковых 14-стихий значимыми пропусками строф, полностью и частично, по одной, по две или сразу по несколько, как в начале IV главы, вставными номерами иной строфической, метрической и даже структурной природы (посвящение, письма Татьяны и Онегина, песня

девушек, эпитафия и авторские примечания). Особым ритмическим эффектом обладают два строфических enjambements между 38 и 39 строфами III главы и 39 и 40 строфами VIII главы, размещенные в параллельных эпизодах сюжета (объяснения после писем) и составляющие „ситуативную рифму” (по принципу „то и не то”), которая проливает свет на своеобразие главных действующих лиц: одна вечно спешит, другой вечно опаздывает.

Как открыл Пушкин онегинскую строфу? В 1822 году он начал, но не закончил стихотворение под названием *Таврида* (*Я помню море пред грозю...*), состоящее всего из одной строфы, как бы предвосхищающей структуру онегинского 14-стишия. Она распадается на три четверостишия разных типов рифмовки. Возможно, эта первая проба пера подсказала поэту последующее решение. Имеются, впрочем, достаточно аргументированные предположения о внешних прецедентах, предшествовавших или сопутствовавших пушкинскому эксперименту: Л. Гроссман называет таковым сонет шекспировского типа, В. Никонов – одическое десятистишие и октаву, А. Квятковский прямо указывает на стихотворение Г. Державина *На новый 1797 год*, наконец, В. Турбин в своей книге *Пушкин. Лермонтов. Гоголь* типологически связывает идею онегинской строфы с проектом храма Христа Спасителя на Воробьевых горах и рисунком в черновиках Пушкина, изображающим квадрат, вписанный в окружность:

Роман спроектирован, словно храм. И чертеж Пушкина духовен. Линии в нем глаголют... Да онегинская строфа регулярна, изящна и, я бы сказал, арматурна. Она каркас, переплетение линейных построений. Каждая строфа пронумерована. Но она ценна не тем, что соблюдает эту регулярность, а тем, что внутренне нарушает ее. Она репрезентативна: она представляет весь роман и каждый раз в абстрагированном виде излагает его содержание. Но и весь роман реализует графические метафоры круго-, кресто- и квадрато-образной строфы в картинках живой жизни: бытовые сценки, рассуждения, описания нравов, колкости, нежности. Линии рассказывают о жизни человека вообще и о современном Пушкину неустроенном, мятущемся человеке¹.

Онегинская строфа – гениальное изобретение, предназначенное для уникального жанрового образования романа в стихах, слившегося с породившим его произведением. В черновиках и окончательном варианте романа поэт колебался в определении его жанровой

¹ В. Н. Турбин, *Пушкин. Лермонтов. Гоголь. Об изучении литературных жанров*, Москва 1978, с. 186-187.

принадлежности, называя то *романом в стихах*, то *поэмой*, а его части то *главами*, то *песнями*. В письме к Вяземскому от 4 ноября 1823 г. Пушкин дает наиболее четкую формулировку: *...пишу не роман, а роман в стихах – дьявольская разница...* и указывает ближайший аналог: *Вроде Дон-Жуана*.

Применительно к *Евгению Онегину* можно говорить о единстве и тесноте не только стихового ряда, строфы или главы, но и всего произведения в целом. Таким образом, стихотворная форма романа оказалась мощным жанрообразующим фактором, обуславливающим органическое единство эпического и лирического начал, мира автора и мира персонажей, изображения и выражения.

Онегинская строфа принадлежит к тем редким острохарактерным стихотворным формам, которые раз и навсегда связав свою судьбу с определенным литературным произведением, за его пределами воспринимаются как нечто неуместное и неорганичное. Как заметила в беседе с критиком Д. Хренковым А. Ахматова, Пушкин нашел для своего романа *особую 14-строчную строфу, особую интонацию. Казалось бы, и строфа, и интонация, так счастливо найденные, должны укрепиться в русской поэзии. А вышел „Евгений Онегин“ и вслед за собой опустил шлакбаум. Кто ни пытался воспользоваться пушкинской „разработкой“, терпел неудачу. Даже Лермонтов, не говоря уже о Баратынском². Уточним, речь идет преимущественно о жанре русской поэмы (Ахматова вопреки авторскому определению считала *Евгения Онегина* поэмой), но тесная связь жанровой формы с интонацией и избранной строфикой очевидна.*

В дальнейшем все попытки русских поэтов „пробудить“ онегинскую строфу, приспособить ее к новому содержанию не приводили к видимому успеху; она оставалась верной своему изобретателю, создателю *энциклопедии русской жизни*.

Онегинская строфа, как выяснилось, – фамильная. Подобно Лантовым терциям и Бородинскому семистишию, она тянет за собой шлейф содержательных и эмоциональных, родовых и жанрово-видовых ассоциаций. Художественный мир пушкинского романа – полностью и по частям – концентрированно сквозит в уникальном 14-стишии. Поэтому-то гениальное изобретение Пушкина не стало всеобщим достоянием. Каждый автор, так или иначе обращавшийся к ней после *Евгения Онегина*, вынужден был сослаться на оригинал и тем самым подобру-поздорову отмежеваться, дистанцироваться от него.

² Анна Ахматова, *Сочинения: В 2-х т.*, Мюнхен 1968, т. 2, с. 294.

Сам Пушкин в *Езерском*, применив строфу, уникальность которой не была им еще в достаточной мере прочувствована, потерпел обидное фиаско. Поэма не удалась и осталась неоконченной. Тем более не могли рассчитывать на успех „люди со стороны“.

Так, Лермонтов в *Тамбовской казначейше* сразу же предупреждает читателя:

Пускай слыву я старовером:
Мне все равно, я даже рад:
Пишу Онегина размером,
Пою, друзья, на старый лад.
Прошу послушать эту сказку!
Ее нежданную развязку
Одобрите, быть может, вы
Склоненьем легким головы.
Обычай древний наблюдая,
Мы благодетельным вином
Стихи негладкие запьем,
И пробегут они, хромая,
За мирною своей семьей
К реке забвенья на покой.

Точно также поступил в XX веке умудренный громадным опытом, отличавшийся завидной эрудицией и мощной теоретической рефлексией Вячеслав Иванов. Свою поэму *Младенчество*, 1913-1918, он начинает, теперь уже вслед Лермонтову, *Вступлением в поэтическое жизнеописание* – строфой, одновременно связывающей и разводящей ее с эталонным образцом:

Вот жизни длинная минея,
Воспоминаний полимсест,
Ее единая идея –
Аминь всех жизней – в розах крест.
Стройна ли песнь и самобытна
Или ничем не любопытна, –
В том спросит некогда ответ
С перелагателя Поэт.
Размер заветных строф приятен;
Герою были верен слог.
Не так поэму слышит Бог;
Но ритм его нам непонятен.
Солгать и в малом не хочу;
Мудрей иное умолчу.

Как видим (и слышим!), несмотря на обилие характерных для его идиостилия книжных слов (*минея, полимсест, самобытна*) и обо-

ротов, Вячеслав Иванов не сумел справиться с заимствованным *размером заветных строф*. Впечатление, что и говорить, весьма своеобразное: пушкинским голосом заговорил совсем другой поэт. Даже такой мастер, как Вяч. Иванов, должен был признать свое поражение в творческом соревновании с Поэтом.

С течением времени стало ясно, что онегинскую строфу можно использовать, только отказавшись от сросшихся с ней жанрово-тематических ассоциаций или (и кардинально) нарушив ее привычные очертания.

Характерным примером первого пути можно считать эксперимент Ильи Эренбурга, применившего одиночную онегинскую строфу в лирике:

Еврей, с вами жить не в силах,
 Чуждаясь, ненавидя вас,
 В скитаньях долгих и унылых
 Я прихожу к вам всякий раз.
 Во мне рождает изумленье
 И ваша стойкость, и терпенье,
 И необычная судьба,
 Судьба скитальца и раба.
 Отравлен я еврейской кровью,
 И где-то в сумрачной глуши
 Моей блуждающей души
 Я к вам таю любовь сыновью,
 И в час унылый, в час скорбей,
 Я чувствую, что я еврей.

Таких стихотворений у Эренбурга несколько (*Я помню серый, молчаливый...*, *Когда в Париже осень злая...* и др.); они отчетливо циклизуются, напоминая элегические воспоминания лирического героя о прожитой жизни, но отнюдь не составляют единого связного эпического повествования, чем и обособливаются от онегинских строф в собственном смысле. Онегинская строфа, утратившая один из своих наиболее релевантных признаков – регулярную повторяемость, приобретает, в результате, факультативное право модифицироваться в сонет шекспировского типа.

Яркими примерами второго пути являются два эксперимента Владимира Набокова. Первый – его *Университетская поэма*, 1927, где онегинская строфа предстает с обратным порядком рифмовки: aaBccBddEEfGfG:

1.

„Итак, вы русский? Я впервые
 встречаю русского...” Живые
 слегка навывате, глаза
 меня разглядывают: „К чаю
 лимон вы любите, я знаю;
 у вас бывают образа
 и самовары, знаю тоже!”
 Она мила: по нежной коже
 румянец Англии разлит.
 Смеется, быстро говорит:
 „Наш город скучен, между нами, –
 но речка – прелесть!.. Вы гребец?”
 Крупна, с покатыми плечами,
 большие руки без колец.

Еще неожиданнее, в исполнении Вл. Набокова, записанный прозой абзац романа *Дар*, в котором абсолютно точная, безупречная онегинская структура находит внутреннее оправдание в парафразическом воспроизведении финальной сцены как бы неоконченного пушкинского романа:

Прощай же книга! Для видений отсрочки смертной тоже нет. С колен поднимется Евгений, но удаляется поэт. И все же слух не может сразу расстаться с музыкой, рассказу дать замереть... Судьба сама еще звенит, и для ума внимательного нет границы там, где поставил точку я: продленный призрак бытия синее за чертой страницы, как завтрашние облака, и не кончается строка.

Мотивировка стихотворного завершения жития Чернышевского, впрочем, была дана изначально в намерении Федора Константиновича Годунова-Чердынцева *составить жизнеописание в виде кольца, замыкающегося апокрифическим сонетом так, чтобы получилась не столько форма книги, которая своей конечностью противна кругообразной природе всего сущего, сколько одна фраза, следующая по ободу, т.е. бесконечная*.

В процессе исполнения „апокрифический сонет”, кстати перевернутый, согласно первоначальному замыслу, замкнулся-таки (приведенные в начале жития терцеты получили катренное завершение), но параллельно трансформировался в близкую ему и гораздо более уместную содержательно форму „апокрифической” же онегинской строфы, призванной отменить линейное, а потому конечное время, заменив его на бесконечное, циклическое.

Не менее интересной и поучительной попыткой обновить жанровое амплуа онегинской строфы представляется творческий диалог в письмах Максимилиана Волошина и Маргариты Сабашниковой.

5 июля 1904 г. из Парижа было отправлено стихотворное послание М. Волошина, представлявшее собой небольшую лирическую поэму, состоящую из 18 онегинских строф. Следом, 8 июля, им было написано обычное прозаическое письмо, в котором, в частности, говорится о *сладо́сти писать письма стихами*. Почему же для своего *Письма* Волошин выбрал именно онегинскую строфу? Причин, как видится, – несколько.

Как узнаем из дневника писателя, 5 июня 1904 года Маргарите Васильевне пришла фантазия попросить Волошина написать ей что-нибудь на *Евгении Онегине*, т.е., надо полагать, на экземпляре принадлежащей ей книги³. Волошин, исполняя ее желание, пишет три стиха, придавая им особое сакраментальное значение; скорее всего они составляли трехстишие – „ритурнель”, о котором говорится в финале I строфы.

Можно не сомневаться, экстравагантное предложение Маргариты Васильевны нашло полное понимание у влюбленного поэта. Оба переживали свой роман в стилистике пушкинского шедевра. Запись в дневнике, датированная 14 июня, к примеру, гласит: *Посмотрите, какие розы нам посылает Гименей*. [С. 194]. Поэтому Волошин скорее всего постарался соответствующим образом стилизовать начертанный на *Евгении Онегине* ритурнель. Реконструировать его теперь едва ли возможно, хотя одна строка как будто процитирована самим автором:

Мне кажется, что эти три стиха, которые я написал на книге, очень определяют ее содержание. „О если б нам пройти чрез жизнь одной дорогой”. Из [многих] выбрать одну. Вечная иллюзия человечества, что не может быть двух истин и т.д.” [С. 189].

Эта строка, кстати, нашла свое место в стихотворении 1904 года *Сквозь сеть алмазную зазеленел восток...* Далее, по мере нарастания любовного чувства, ввиду предстоящей разлуки, полные впечатлений от музея Трокадеро, молодые люди, обещая друг другу писать,

³ Максимилиан Волошин, *Автобиографическая проза. Дневники*, Москва 1991, с. 188. Далее ссылки на это издание приводятся в тексте: в квадратных скобках указываются страницы.

условливаются *писать не словами, а только рисунками и стихами* [С. 190].

Письма в стихах не такая уж редкость в лирической поэзии. Это, можно сказать, традиционный жанр. Однако письмо и *онегинская строфа* никогда еще не встречались. Более того, именно *письма* Татьяны и Онегина (вместе с посвящением, песней девушек, системой эпиграфов и примечаниями) отступают от общей строфической доминанты, т.е. написаны астрорифическим стихом или, в последнем случае, прозой. Напрашивается вывод: возвращая онегинской строфе эстетическую потенцию, Максимилиан Волошин демонстративно ломает ее амплуа, поручив ей как раз ту роль, от которой ее освободил Пушкин!

Однако онегинская строфа есть онегинская строфа. Поэтому в первой же строфе, подчиняясь традиции, Волошин почти дословно повторяет этикетную формулу Лермонтова о характере и генетике избранного строфического языка:

Я соблюдаю обещанье
И замыкаю в четкий стих
Мое далекое посланье.
Пусть будет он как вечер тих,
Как стих „Онегина” прозрачен,
Порою слаб, порой удачен,
Пусть звук речей журчит ярчей,
Как быстро шепчущий ручей...
Вот я опять один в Париже
В кругу привычной старины...
Кто видел вместе те же сны,
Становится невольно ближе.
В туманах памяти отсель
Поет знакомый ритурнель.

С другой стороны, очевидных признаков эпистолярного жанра в поэме немного. Это, прежде всего, название, обращение к адресату, упоминание о полученном от него послании и чувствах, вызванных этим событием; большую же часть из 18 онегинских строф составляют воспоминания о совместном осмотре музея – своего рода искусствоведческий и этнографический очерк его экспонатов. Видимо, по этой причине резкого противоречия между привычным нам амплуа онегинской строфы и выражаемым ей на этот раз содержанием не ощущается. Разве только в 6-й и 7-й строфах поэт сознательно разрабатывает мотивы из письма Онегина, а также X-XI строф 8 главы:

6.
 Любить без слез, без сожаленья,
 Любить, не веруя в возврат...
 Чтоб было каждое мгновенье
 Последним в жизни. Чтоб назад
 Нас не влекло неудержимо,
 Чтоб жизнь скользнула в кольцах дыма,
 Прошла, развеялась... И пусть
 Вечерне-радостная грусть
 Обнимет нас своим запястьем.
 Смотреть, как тают без следа
 Остатки грез, и никогда
 Не расставаться с грустным счастьем,
 И, подойдя к концу пути,
 Вздохнуть и радостно уйти.

Строфы *Письма* в структурном отношении довольно точно повторяют онегинские; единственное, что их серьезно отличает, это отсутствие подчеркнутой коды, благодаря чему степень дискретности текста у Волошина уступает той, которую поддерживает Пушкин. Логично, кстати, предположить, что именно по этой причине письма Татьяны и Онегина написаны астрофическим стихом, сохраняющим, впрочем, в своей внутренней структуре определенные „ходы” строфической доминанты романа.

Не меньшим „сглаживающим” эффектом чревато и отсутствие в волошинских 14-стишиях четкой корреляции синтаксического и субстрофического членения. Несмотря на их выраженный эпический характер, они не производят впечатления внутренне структурированного целого, в котором есть своя экспозиция, завязка, кульминация и развязка. Наоборот, онегинская строфа в исполнении Волошина демонстрирует известную независимость трех катренов разной рифмовки с заключительным двустушием от плавного хода любовно-искусствоведческих воспоминаний. Лиризм этого своеобразного послания проявляется ситуативно: адресант и адресат как бы заново переживают чувства, навеянные отчасти творчески прочитанной ими темой пушкинского романа (*О, если б нам пройти чрез жизнь одной дорогой...*); с другой стороны, как подсказывают нам все тот же дневник писателя и ответное письмо М. Сабашниковой (в его прозаическом фрагменте), поэтическая панорама Лувра дается Волошиным главным образом через восприятие его возлюбленной. Все это наряду с жанровой спецификой *Письма* не способствует кристаллизации избранной строфической формы; скорее, наоборот, редуци-

рует ее по сравнению с классическим эталоном. Не оттого ли одна из строф, 16-я, не выдерживает заданной схемы рифмовки: AbAbCCd-dEEfGGf?

Диалогическое по своей природе жанровое образование письма предполагает ответ, который не заставил себя ждать. 8 июля 1904 года М. В. Сабашникова отвечает стихотворным же посланием, сопроводив его прозаической припиской:

Ну вот! Теперь могу разговеться прозой. Прочтите и уничтожьте. А то мне будет очень стыдно. Это очень плохо. Но ведь я „только год поэт”. От вашей поэмы я в восторге, особенно хороша готика и примитивы. Я так рада, что она написана, что она есть у меня [116].

К счастью, Волошин не выполнил просьбу своей корреспондентки. Письмо сохранилось и мы имеем возможность оценить его художественные достоинства. Самое примечательное состоит в том, что М. В. Сабашникова отвечает Волошину, используя тот же строфический язык, на котором он обратился к ней. Первая строфа ее послания точно выдержана в параметрах *Евгения Онегина*:

Мне вспоминаются игрушки
 Японские (люблю Восток!):
 В стакан с водой бросают стружки,
 И вот из них растет цветок.
 Так строки Вашего посланья
 Горят огнем воспоминанья,
 Коснувшись души моей,
 И тайно расцветают в ней.
 В нем наши дни живут сохранно,
 Как бы в ковчеге золотом,
 Но здесь мне кажутся лишь сном.
 Необычайны, дики, странны,
 Они похожи на сирен,
 Из вод глубоких взятых в плен.

Другие фрагменты стихотворного текста Сабашниковой лишь отдаленно напоминают онегинскую строфу, т.е. и в данном компоненте строфического идиостиля поэта строго следует по пути, уже проложенному Волошиным.

На этом стихотворная переписка под флагом онегинских ассоциаций не завершилась. Через год, 29 июня 1905 года, Волошин отправляет *Второе письмо*, также начинавшееся графически выделенной и правильно смоделированной онегинской строфой:

И были дни, как муть опала,
 И был один как аметист.
 Река несла свои зеркала,
 Дрожал в лазури бледный лист.
 Хрустальный день пылал так ярко,
 И мы ушли в затишье парка,
 Где было сыро на земле,
 Где пел фонтан в зеленой мгле,
 Где трепетали поминутно
 Струи и полосы лучей,
 И было в глубине аллей
 И величаво и уютно.
 Синела даль, текла река.
 Душа, как воды, глубока.

Далее, в трех неравновеликих, также графически обособленных кусках текста прослеживается структурное эхо зачина: 2-й фрагмент можно принять за сдвоенную онегинскую строфу по схеме: AbAbCdCdEffEgg| NiHiJkkLmmLnn; 3-й фрагмент отступает от ее основного качественного признака – кратности 14, он содержит 16 стихов, скомпонованных в четыре катрена перекрестной, смежной и дважды охватной рифмовки: AbAbCCddAeeAFggF; наконец, 4-й заключительный фрагмент представляет собой некий гибрид сонета шекспировского типа и собственно онегинской строфы: AbAbCdCdEffEgg.

Такие структурные послабления воспринимаются в порядке вещей, т.к. соотносятся с аналогичными тенденциями первого письма и ответа Сабашниковой, а также жанровой принадлежностью всего цикла. Не лишено интереса в этой связи и нереализованное намерение Волошина объединить оба своих письма с добавлением написанного в то же время и продолжающего ту же тему стихотворения *Закат сиял улыбкой алой...*:

Закат сиял улыбкой алой,
 Париж тонул в лиловой мгле.
 В порыве грусти день усталый
 Прижал свой лоб к сырой земле.
 И вечер медленно расправил
 Над миром сизое крыло...
 И кто-то горсть камней расплавил
 И кинул в жидкое стекло.
 Река линиями шелками
 Качала белый пароход.
 И праздник был на лоне вод...

Огни плясали меж волнами...
 Ряды огромных тополей
 К реке сходились, как гиганты,
 И разгорелись бриллианты
 В зубчатом кружеве ветвей...
 (Лето 1904)
 На Сене близ Медона

Как видим, внутренняя структура текста явственно перекликается с рифмовкой 3-го фрагмента *Второго письма*: AbAbAcAcDeeDfGGf.

Таким образом, онегинская строфа, какой она предстала в творческом диалоге М. Волошина и М. Сабашниковой, получила, с одной стороны, не свойственное ей жанровое амплуа, с другой стороны, изменила свой облик и структуру и тем самым адаптировалась в восприятии читателя как вполне органичная форма выражения определенного поэтического содержания.

Неизвестно, теми ли же мотивами руководствовался Юргис Балтрушайтис, в первом случае отправляя в качестве письма Вячеславу Иванову описание *Села Ильинского*, состоящее из четырех онегинских строф:

Немного пестрых красок надо,
 Чтобы занести на полотно
 Ворота, двор, забор вдоль сада,
 Мой домик, выцветший давно;
 Кривую длинную аллею
 Из лип столетних и за нею,
 Чуть видимый сквозь полумглу,
 Изрытый стадом, спуск к селу,
 И дальше поле за дорогой,
 Где пожелтел уже овес,
 И над оврагом ряд берез,
 И купол сосен, темный, строгий,
 И снова поле за рекой –
 Простор безлюдья, сон, покой...

а также посланные ему же три строфы, с обозначением адресата в заголовке *Вячеславу Иванову в Красной Поляне, Письмо в собственном смысле, Метель (Отрывок), Безмолвие, Вешние струны, Раздумье, Два стихотворени*” (каждое в форме онегинской строфы!) из сборника *Дерево в огне*⁴.

⁴ Юргис Балтрушайтис, *Дерево в огне*, Вильнюс 1983, сс. 205-206, 216-219, 223, 266-268.

Более определенны мотивы обращения к онегинской строфе Демьяна Бедного в сатирическом стихотворении *Мосье Трике*, опубликованном в 1918 году в газете *Правда* (№ 177 от 21 августа). Шести онегинским строфам автор предпослал эпиграф из *Евгения Онегина*:

С семьей Панфила Харликова
Приехал и мосье Трике...
Как истинный француз Татьяна
На голос знаемый детьми:
„Revellez-vous, belle endormie”
А. С. Пушкин

I
С семьей Панфила Харликова
Приехал и мосье Трике.
Жена Панфила – бестолкова:
Души не чаёт в старике.
Француз учтив и деликатен,
Так обходителен, приятен,
Поёт у ней перед дверьми:
„Revellez-vous, belle endormie”
Муж не нахвалится французом:
„Мосье Трике, нотр бон ами!
Еще французы не в Перми?
Когда ж сольемся мы с Союзом?
Как наше дело?” – „О, шарман!
Мы захватили весь Мурман!”...⁵

Другое сатирическое стихотворение Д. Бедного, выполненное онегинской строфой, *Азбука*, 1921, направлено против поэтов и писателей, не принявших нэпа. В сущности, это также послание, своего рода стихотворное письмо, выбор строфической формы которого предопределен адресатом и контрастом по отношению к содержательным и стилистическим параметрам пушкинского романа:

Я не скажу, что нынче ведро.
Тут правды незачем скрывать.
Но все же я настроен бодро
И не намерен унывать.
Хоть на унынье нынче мода.
Из большевистского прихода,
Хоть человек я и не злой,
Я б гнал всех нытиков долой.

Одна любительница поэты,
Из крайне-„левых” героинь
Вчера шептала мне „Аминь”,
Рисую мрачные прогнозы.
Я ей сказал: „Шалтай-болтай!
Не хочешь петь, так улетай!”
(...)
Все это азбука, бесспорно,
Но в этой азбуке – урок.
К чему стремится кто упорно,
То он получит в некий срок.
А в срок какой, ответить трудно.
Пороть горячку безрассудно.
Кому медлительность тяжка,
В том стало быть тонка кишка
Иль растянулась от натуги, –
Тогда для этаких кишок
Партийный нужен ремешок.
„Эй, подтянитесь, мил-други,
Чтоб близкий, может быть, всполох
Не захватил бы вас врасплох!”

Однако самой, видимо, естественной формой использования онегинской строфы после пушкинского романа следует считать ее буквальную имитацию. Такова, к примеру, творческая реконструкция главы *осьмой*, которую предлагает в своем эссе *Без них дорисованный Онегин*, 1995, Алексей Бердников:

I
О муза пламенной сатиры,
Приди на мой призывный клич!
Не нужно мне гремящей лиры,
Вручи мне ювеналов бич!
Приятель пусть его поднимет
И тем с приятеля пусть снимет
Своею дружеской рукой
Язвительный намек какой
В отсутствии патриотизма
Или основы потрясать
В желании; нам ли плевать
В лицо печальное трюизма,
Твердящее нам, что сапог
Есть выше, чем российский Бог.

II
Сей труд я предприиму тем боле,
Что начат он и завершен

⁵ Демьян Бедный, *Собр. соч.: В 8 т.*, т. 3, Москва 1964, с. 162-163, 165.

Давно и без сторонней воли
 Ныне насельником сторон
 Иных – Онегиным. Евгений
 Пред тем, как съехать с наших сеней,
 Мне передал сию тетрадь,
 Рекомендую всюду брать
 Ее с собой, но где попало
 Не оставлять и, коль черед
 Его чуть ране подойдет
 И мы не свидимся нисколько,
 То кинуть на помойку – иль
 На книжный лавок! Вот вам стиль

III
 Онегинского завещанья!
 Но любопытен, каюсь, я,
 И чуть не в вечер расставанья
 Я свиток развернул, друзья,
 Уж им полакомился сытно
 И то, что мне в нем любопытно,
 Решил списать уже теперь –
 Из опасения потерь –
 Вот в эту маленькую главку.
 Итак суди меня, Господь,
 Что смысла здравого щепоть
 И эту длинненькую справку
 Решил издать я с кондака.
 Вот выдержки из дневника...

Далее следуют 47 онегинских строф, отчасти пушкинского текста, реконструированного текстологами, отчасти строф, сочиненных автором эссе. Практически во всех случаях онегинская строфа, как бы оправдывая свое наименование, сохраняет уникальную верность породившему ее произведению.

SUMMARY

In his article the author interprets the structure of the Onegin stanza, its genetic components, the circumstances of its origin as well as attempts to use it made by Pushkin himself in other works or by his followers. All the poets who tried to use the Onegin stanza (including Pushkin himself in *Ezerski*) invariably suffered a defeat unless they modified either the formal parameters of the Onegin stanza or the content, stylistics and genre of the literary works in which it was employed.

Тадеуш Осух, Петр Ганцаж
Слупск

Звуковой мир русской прозы (к вопросу сонористики литературного произведения XIX века)

Изучая мир русской литературы, сталкиваешься с многочисленными парадоксами авторского сознания и художественных установок писателя. Вот один из примеров: литературное произведение ориентировано на процесс безмолвной вербализации, т. е. на чтение «про себя», и в то же время почему-то насыщено огромным количеством звуковых реалий, оно поражает изощренной звукописью, когда слово уже не просто описывает звучащий объект, но как будто звучит с ним в унисон, почти уподобляясь его сонорной природе.

Поэтика русской литературы развивается в русле традиции, которая восходит ещё к Платону – традиции «интонируемого Логоса»: *логоса-голоса*. Эта традиция опирается на явное или скрытое признание большей значимости звукового языка, живой речи по сравнению с их графическим воплощением. В рамках этой традиции звук всегда наделялся особым сакральным смыслом. Он выражает сокровенную сущность живого, материального и метафизического мира: выражение сущности через звук наиболее истинно и полно.

В черновой строке стихотворения *Памятник* А. С. Пушкин, отмечая свои поэтические заслуги, писал:

И долго буду тем любезен я народу,
 Что звуки новые для лиры я сыскал...

И тут же вариант:

Что в русском языке музыку я обрёл...

Автор *Памятника* наиболее ясно, кратко и выразительно сформулировал основную проблему фоносемантики литературного текста:

... ищу союза
Волшебных звуков, чувств и дум¹

Звуковой мир литературного произведения не нейтральная среда, не декоративный фон, а одно из характерных проявлений той модели мира, которую пытается создать автор и которая воплощается в художественном тексте. Каждый значимый элемент в структуре художественного произведения необходим и незаменим именно потому, что в нем воплощается смысловое единство целого. Точно также и каждая звуковая реалья литературного произведения представляет собой своеобразный «геном» художественного мира этого автора.

Одним из первых, кто попытался представить системное описание структурных принципов соносферы русской литературы, был польский филолог Ежи Фарыно, который в частности писал:

В самых общих чертах мир произведения (*речь идёт о его звуковом аспекте – Т.О.; П.Г.*) может распадаться на два противостоящих полюса: на наполненный звуками и беззвучный, с разным их истолкованием и разной оценкой. Возможны и парадигматические построения: устремленность мира к полюсу тишины с постепенным убыванием звуков, устремленность к полюсу звуковому, с постепенным нарастанием мощности и разнообразия звуков [...] Далее: самый звуковой мир может быть в разной степени дифференцированным: на звуки дискретные и недискретные, естественные (природные) и искусственные (например, механические, музыкальные и т.п.), человеческие и нечеловеческие, а эти, в свою очередь, на артикулируемые и неартикулируемые, контролируемые или неконтролируемые, добровольные и вынужденные, звуки-симптомы, звуки сигналы, звуки-знаки и т.д. (например, пение и вой, окрик и вскрик, стон и свист, выстрел, колокольный звон и т.д.)².

Касаясь семиотических аспектов сонористики А. Фета, Е. Фарыно отмечает:

¹ А. С. Пушкин, *Собрание сочинений в двенадцати томах*, т. 6, Москва 1949, с. 86.

² J. Faryno, *Введение в литературоведение*, часть III, Katowice 1980, с. 211-212.

В системе Фета звук (без разбиения на разновидности) имеет несколько вариантов: звук земного бытия, звук как космическая категория, который, в свою очередь, может быть как слышимым [...], так и не слышимым, *беззвучным звуком* и, кроме того, звуком-струей, звуком-дуновением, например:

Поделись живыми снами,
Говори душе моей;
Что не выразишь словами –
Звуком на душу навей.

Фетовский звук являет собой эквивалент невербального, высшего средства общения: на одном уровне – средства связи со вселенским бытием, на другом – «языка любви». В обоих случаях этот неслышимый «беззвучный звук» сопричастен душе, духовной сути мира или духовной сути человека. Общение при помощи «звуков» (антитеза «слов») является, таким образом, общением непосредственного типа: *душа я – душа любимой или душа я – вечность, душа вселенская*³.

Тождество души и звука у Фета позволяет создать такую разновидность звука как «веющий звук». Если учесть мифологические представления о душе (в том числе и библейское) как о *вдуновении*, то фетовский *веющий звук* не что иное, как именно «душа-дуновение».

Анализ звуковых и музыкальных реалий литературного произведения дает возможность понять, каким образом сложный избирательный механизм творческого восприятия писателя преобразует звуковую стихию жизни в неповторимую, семантически и эстетически значимую акустическую реальность авторского мира.

У Владимира Набокова есть небольшое эссе *О хороших писателях и хороших читателях*, написанное в первые годы американской эмиграции в далёком провинциальном колледже. Это эссе было адресовано студентам с *первобытной*, – по выражению писателя, – культурой чтения и было прочитано на первой же лекции в качестве своеобразного методического пособия ко всему курсу по истории русской литературы.

Начиналось это эссе так:

Есть три точки зрения, с которых можно рассматривать писателя: как рассказчика, учителя и мага. Большой писатель обладает всеми тремя свойствами, но маг в нём преобладает и именно в этом

³ Там же, с. 214.

заключается самый волнующий момент для читателя: в ощущении магии высокого искусства, созданного гением, в стремлении понять своеобразие его стиля, образности, строя его романов или стихов [...], а этого можно достичь лишь стараясь как можно точнее представить себе тот мир, который создан писателем [...] Мы должны всё видеть и слышать, отчётливо представлять себе место действия, внешность героев, особенности их поведения⁴.

В. Набоков убеждён, что «хороший читатель» в акте чтения почти конгениален автору: абстрактный графический символ, типографский знак, он способен ощутить как чувственную реальность – и слухом, и зрением, и обонянием, т. е. во всей полноте своего чувственного восприятия. Уже хотя бы поэтому чтение – также творчество.

Таким «хорошим читателем» оказался и Всеволод Мейерхольд. Он не только глубоко вдумался в смысл пьесы *Вишневый сад*, но, главное, пристально *вслушался* в поэтический мир драмы. И, может быть, вслушался даже раньше, чем вдумался.

В мае 1904 года В. Мейерхольд писал А. П. Чехову:

Ваша пьеса абстрактна, как симфония Чайковского. И режиссер должен оживить ее слухом прежде всего. В третьем акте на фоне глупого «топанья» нужно услышать, как незаметно для людей входит ужас:

«Вишневый сад продан!» Танцуют. «Продан» – танцуют. И так до конца.

Когда читаешь пьесу, – продолжал Мейерхольд этот акустический анализ, – третий акт производит такое же впечатление, как тот звон в ушах больного в Вашем рассказе *Тиф*. Зуд какой-то. Веселье, в котором слышны звуки смерти⁵.

Письмо Мейерхольда характерно стремлением выразить сложную идейную проблематику *Вишневого сада* в категориях «чистой музыки» с её метафизической, т.е. внесоциальной и вневременной экспрессией. Интересно, что при всех издержках этого авангардистского «треплевского» подхода такая концепция очень близка чеховской звуковой поэтике.

⁴ В. Набоков, *О хороших писателях и хороших читателей. Лекции по зарубежной литературе*, Москва 1998, с. 23.

⁵ В. Э. Мейерхольд, *Статьи и материалы*, Москва 1982, с. 292.

Вот какой развернутой сонорной композицией, близкой авангардистскому направлению «конкретной музыки» завершается *Вишневый сад*:

Сцена пуста. Слышно, как на ключ запирают все двери, как потом отъезжают экипажи. Становится тихо. Среди тишины раздаётся глухой стук топора по дереву, звучащий одиноко и грустно. Слышатся шаги. Из двери, что направо, показывается Фирс⁶.

После немногословного монолога Фирса эта музыкально-шумовая композиция продолжается:

Слышится отдалённый звук, точно с неба, звук лопнувшей струны, замирающий, печальный. Наступает тишина, и только слышно, как далеко в саду топором стучат по дереву⁷.

Метафизический аспект слухового восприятия замечательно выявлен Чеховым в *Черном монахе*:

Коврин слушал музыку и пение с жадностью и изнемогал от них, и последнее выражалось физически тем, что у него слипались глаза и клонило голову набок⁸.

Не менее тонко выразил эту «страдательность» слуха Борис Пастернак:

Вы слушаете Шопена, и вдруг замечаете, что плачете. Слезы текут от уголков ваших глаз к углам рта. И вы плачете не потому, что вам больно или одиноко, но оттого, что путь к вам вовнутрь угадан так верно и пронизательно⁹.

Рассмотрим же более детально, в чём проявляется своеобразие поэтики звукового мира таких выдающихся русских писателей XIX века как А. С. Пушкин, Ф. М. Достоевский, И. А. Гончаров, Л. Н. Толстой и А. П. Чехов. Ведь уже сами названия многих литературных произведений указывают на определенную связь музыки

⁶ А. П. Чехов, *Полное собрание сочинений и писем в тридцати томах*, т. 13, Москва 1986, с. 253.

⁷ Там же, с. 254.

⁸ Там же, с. 232.

⁹ Б. Л. Пастернак, *Ф. Шопен. Статьи об искусстве*, Москва 1976, с. 118.

и словесности. Нельзя не упомянуть здесь хотя бы *Моцарта и Сальери* А. С. Пушкина, *Певцов* И. С. Тургенева, *Крейцерову сонату* Л. Н. Толстого, *Слепого музыканта* В. Г. Короленко, *Скрипку Ротшильда* А. П. Чехова.

Моцарт и Сальери – одно из самых лирических произведений Пушкина. В его трактовке установилась традиция – искать в пьесе не только отголоски личной трагедии самого поэта, но прежде всего рассматривать ее как выражение его взглядов на искусство и в первую очередь на *музыку*. Многие критики, по сегодняшний день, видят в произведении Пушкина *постановку именно музыкальной проблемы* и толкуют эту маленькую трагедию как выражение мыслей, *применимых только к творческим методам только музыкального искусства*¹⁰. Музыка рассматривается здесь в философском, онтологическом значении. Как Сальери, так и Моцарт смотрят на жизнь сквозь призму музыки. Для обоих она является самым высоким, духовным свершением. Однако она играет в их жизни разрушительную роль, деформирует душу; выражает противоречие ее природе универсальной гармонии свойства человеческой природы: эгоизм, зависть и зло.

Пессимистическую концепцию музыки, понимаемой как источник возможного зла побеждает в конечном счете художественное кредо Пушкина: *Гений и злодейство – две вещи несовместимые*¹¹.

Примечательно, что еще в 1915 году Д. Дарский в своей *работе Маленькие трагедии Пушкина* осмысливал все *Болдинские трагедии* как *чудеснейшую героическую симфонию*. К примеру, в *Моцарте и Сальери* он слышал *глубокомысленное и медлительное andante*¹².

Также поэтика романов Ф. Достоевского отличается богатством и сложностью звукового мира и, прежде всего, интонационным многообразием диалогов.

Войдите в мир Достоевского, – писал Максимилиан Волошин, – вся ночная душа России в опит через его уста множеством голосов [...], ничего не видно: ни лиц, ни фигур, ни обстановки, ни пейзажа

¹⁰ См.: А. Глумов, *Музыкальный мир Пушкина*, [в:] А. Г. Гукасова, *Болдинский период в творчестве А. С. Пушкина*, Москва 1973, с. 94, а также: М. М. Иванов, *Пушкин в музыке*, [в:] А. Г. Гукасова, *Болдинский период...*, с. 95.

¹¹ *Болдинская осень*. Сост. Н. В. Колосова, Москва 1974, с. 174.

¹² М. Волошин, *Лику времени*, Петербург 1919, с. 121. См.: Д. Дарский, *Маленькие трагедии Пушкина*, [в:] А. Г. Гукасова, *Болдинский период...*, с. 72.

– одни голоса, спорящие, торопливые, несхожие, резко индивидуальные, каждый со своим тембром, каждый выявляющий сущность своей души до конца¹³.

Характерно, что мир Достоевского воспринимается поэтом именно в *сонорных* образах: в категориях музыкальной интонации, звука, тембра, ритма, динамики. Стоит обратить особое внимание на то, как тщательно и точно нотировал Достоевский речевые интонации своих персонажей, со всеми подробностями их речевой мелодики, тембра, динамики, темпа и ритма. Услышав это, мы поймем, что романы Достоевского – это подлинные оратории, а их автор – великий композитор драматического диалога. Пристальное внимание Достоевского к музыке речи можно объяснить тем, что именно в интонации наиболее спонтанно и полно проявляется подлинный голос человеческого чувства и подсознания человека.

Д. Лихачёв очень точно определил особенность писательской манеры Достоевского как *небрежение словом*. Действительно, *муки слова*, т.е. тщательный лексический отбор одного единственного слова, который как будто и отличает настоящих писателей от графоманов, Достоевского вроде бы не очень волновал. В его романах много примеров невыразительной, безличной лексики, что дало основание некоторым критикам (среди которых был и Василий Розанов) упрекнуть писателя в том, что все его персонажи говорят одним языком – языком самого автора.

Да, в романах Достоевского множество примеров этого «небрежения словом», но трудно найти хоть один пример *небрежения* интонацией. Какой бы лаконичной ни была вербальная часть диалога, его интонационная сторона всегда подробно и тщательно выписана и предельно выразительна. Косвенное объяснение такой манеры письма можно найти в словах самого Достоевского:

... во всякой гениальной и новой человеческой мысли [...], которая зарождается в чьей-нибудь голове, всегда остаётся нечто такое, что никак не захочет выйти из-под вашего черепа и останется в нём навеки¹⁴.

Достоевский говорит здесь о принципиальной ограниченности слова, о его неспособности вместить всю полноту человеческого

¹³ М. Волошин, *Лику времени*, Петербург 1919, с. 121.

¹⁴ Ф. М. Достоевский, *Полное собрание сочинений в тридцати томах*, т. 27, Москва 1972, с. 195.

переживания, отразить сложный и противоречивый спектр человеческих чувств. Писатель остро чувствовал, как много невыразимого остаётся за пределами слова и он пытался выразить этот невоплощённый смысл в интонационной партитуре диалога, в музыке речи – ведь интонация это живой жест человеческого чувства. В каждом романе Достоевского своя интонационная доминанта. *Преступление и наказание*, например, отличается огромной напряжённостью и интенсивностью звукового мира. А его доминантой является крик.

Герои романа это, прежде всего, кричащие, орущие, стонущие, вопящие, воющие и визжащие люди. В этих воплях и визгах иногда теряются голоса персонажей, стирается их речевая индивидуальность. Это один общий вопль боли и отчаяния страдающего человечества – людей, которые уже не верят ни в Бога, ни в дьявола и ничего от жизни не ждут.

Словарь языка Достоевского, в частности, звуковые реалии его романов свидетельствует, что на долю крика приходится до 60% всех речевых интонаций. Такова, к примеру, сцена истязания лошади в *Преступлении и наказании*.

Весь эпизод пронизывают крики пьяной толпы, крики главного мучителя Миколки, а контрапунктом – жалобные, плачущие и протестующие крики маленького Родиона. Интересна и другая деталь: сцену избиения лошади наполняют хохот и смех толпы (8 упоминаний), пение, бряцанье бубна, свист, шелканье орешков. Но доминирует крик (26 упоминаний). Так чисто интонационными средствами Достоевский создаёт образ беснующейся толпы, находящейся в экстазе разрушительных импульсов. А удары бубна, пение и свист – это музыкальное оформление какого-то языческого жертвоприношения, а может быть даже не языческого, а самого современного, например, того, который описал Даниель в рассказе *День открытых убийств*.

В произведениях Достоевского часто встречаются сцены, в которых нет или почти нет визуальных образов и где автор апеллирует лишь к слуху читателя. Такова, к примеру, сцена болезни Раскольникова:

Он очнулся в полные сумерки от ужасного крику. Боже, что это за крик! Таких неестественных звуков, такого воя, вопля, скрежета, слёз, побоев и ругательств он никогда ещё не слыхивал и не видывал. Он и вообразить не мог себе такого зверства, такого исступления... Но драки, вопли и ругательства становились всё сильнее и сильнее.

И вот, к величайшему изумлению, он вдруг расслышал голос своей хозяйки. Она выла, визжала и причитала, спеша, торопясь, выпуская слова так, что и разобрать нельзя было, о чём-то умоляя... её беспощадно били на лестнице. Голос бывшего стал до того ужасен от злости и бешенства, что уже только хрипел...¹⁵.

Выразителен и финал этой петербургской оратории:

Хозяйка стонала и охала... Но вот ... уходит и хозяйка, всё ещё со стоном и плачем... вот дверь у неё захлопнулась. Вот и толпа расходится с лестниц по квартирам, – ахают, спорят, перекликаются, то возвышая речь до крику, то понижая до шепоту...¹⁶.

Перед нами яростная сцена скандала, которая создана чисто сонорными средствами. Не видно людей, не слышно ни слова, да и непонятно, что собственно происходит. Но с оглушительной силой на читателя обрушивается какофония двадцати четырех экспрессивных звуков: крики, вопли, скрежет, вой, визг, стоны, оханье, плач, хлопанье дверью, ругательства, причитание, гам, шепот.

Одним из своеобразнейших произведений не только русской, но и мировой литературы, является рассказ *Бобок*. Здесь Достоевский вообще не даёт зрительного изображения, а лишь – голоса участников, которые доносятся словно из-за опущенного театрального занавеса.

(Напомним «предлагаемые обстоятельства»: сильно подвыпивший литератор Иван Иванович попал на кладбище, прилёг на могилу и вдруг начал слышать разные вещи... Слышу – звуки глухие, как будто рты закрыты подушками...).

Этот рассказ как бы первый опыт «радиопьесы», задолго до изобретения самого радио. Поражает разнообразие и интонационная экспрессия его сонорной лексики. В рассказе упоминаются: голоса (17 упоминаний), тихиканье и хохот (9), визги (4), крики (4), бормотанье (3), говор (3), рёв (2), гам (1), шёпот (1), сюсюканье (1), кряхтенье (1), чиханье (1).

Замогильные голоса: гремят, бьют, мямляют, восклицают, вопиют, ворчат, возглашают..

¹⁵ Ф. М. Достоевский, *Полное собрание сочинений в тридцати томах*, т. 6, Ленинград 1973, с. 90.

¹⁶ Там же.

Теперь посмотрим, какие акустические реалии определяют звуковую поэтику романа *Бедные люди*. Особая выразительность звуковой атмосферы проявляется уже в первом письме Макара Девушкина:

...я жил таким глухарём ... смирно, тихо; у меня, бывало, муха летит, так и муху слышно. И далее: ... я себе ото всех особняком, помаленьку живу, втихомолочку живу¹⁷.

В следующем письме:

Тихо жили мы, Варенька; я да хозяйка моя, старушка, покойница¹⁸.

Так тишина и безмолвие с первых же страниц утверждаются как основные средства фонической выразительности этой повести. Семантика *тишины* и *безмолвия* оказывается здесь чрезвычайно многообразной.

Тишина – это когда человек не слышит ни мира, ни Бога из-за природной своей глухоты. Но это ещё и ситуация, когда ни мир, ни Бог не слышат маленького человека – когда мир нем, а Бог – глух.

Тишина у Достоевского выступает как знак смерти и небытия, как молчание демонического отчуждения и отъединения. Но бывает и другая тишина – как знак подлинной гармонии и благодати. В *Бедных людях* иногда также угадывается эта космическая гармоничная тишина: это тишина сельской патриархальной жизни в детстве Вареньки:

Мы жили в одной из деревень князя, и жили тихо, неслышно, счастливо...¹⁹.

В потаенной тиши своего мира жил студент Покровский:

Жил он скромно, смирно, тихо, так что и не слышно бывало его...²⁰.

¹⁷ Там же, т. 1. Ленинград 1972, с. 16.

¹⁸ Там же, с. 20.

¹⁹ Там же, с. 27.

²⁰ Там же, с. 31.

Счастье в мире бедных людей также гармонизовано тишиной:

... я была счастлива –, пишет Варенька, – покойно, тихо счастлива²¹.

Но среди акустических фактур тишины в романе преобладает зловещая тишина *небытия*, тишина *немоты*, тишина *деперсонализации*. И Макар Девушкин осознаёт извечную невысказанность и неуслышанность *бедного человека* как проклятие.

Особенно важным для понимания фонической организации романа является третье письмо Макара Девушкина (о несчастной семье чиновника Горшкова), в котором лейтмотив тишины впервые звучит в унисон с темой бедности и бедных людей вообще:

Люди смирные! Об них никто ничего и не слышит... Бедны-то они бедны – Господи ты мой! Всегда у них в комнате тихо и смирно, словно и не живет никто. Даже и детей не слышно...²².

Словно и не живет никто – эта фраза является ключевой для понимания основного лейтмотива романа. В фонетическом микромире слов угадывается микрокосм *Бедных людей*.

Безмолвие и *тишина* романа выражают всю иллюзорность и анонимность их жизни.

Лейтмотив *тишины* имеет в романе свою динамику и логику развития. Появление новых персонажей (матери Вареньки, студента Покровского, его отца) ещё более усугубляет ощущение всеобщего проклятия немотой.

Придет, бывало, к нам, да стоит в сенях у стеклянных дверей и в дом войти не смеет. Кто из нас мимо пройдет – я или Саша, или из слуг, кого он знал, подбрее к нему, – то он сейчас машет, манит к себе, делает разные знаки...²³

Общение старика в этом эпизоде нарочито построено в форме пластических проявлений немомого человека как воплощение крайней степени безгласия.

Когда я его достаточно ободряла и успокаивала, то старик наконец решался войти и тихо-тихо, осторожно-осторожно отворял двери,

²¹ Там же, с. 27.

²² Там же, с. 23-24.

²³ Там же, с. 33.

просовывал сначала одну голову, и если видел, что сын не сердится и кивнул ему головой, то тихонько проходил в комнату, снимал свою шинельку, шляпу ... всё вешал на крюк, всё делал тихо, неслышно...²⁴

Кульминационное проведение лейтмотива тишины приходится на сцену смерти студента Покровского:

Он чего-то всё просил долго-долго коснеющим языком своим, и я ничего не могла разобрать из слов его. Сердце мое надрывалось от боли! Целый час он был беспокоен, об чём-то всё тосковал, силился сделать какой-то знак охолоделыми руками своими и потом опять начинал просить жалобно, хриплым, глухим голосом; но слова его были одни бессвязные звуки, и я опять ничего понять не могла. Я подводила ему всех наших, давала ему пить; но он всё грустно качал головою. Наконец я поняла, чего он хотел. Он просил поднять занавес у окна и открыть ставни. Ему, верно, хотелось взглянуть в последний раз на день, на свет божий, на солнце. Я отдернула занавес [...]

Солнца не было. Облака заслоняли небо туманной пеленою; оно было такое дождливое, хмурое, грустное... Умиравший взглянул на меня грустно-грустно и покачал головою. Через минуту он умер²⁵.

Последние слова в монологе *бедного человека* о жизни, мире, людях были, как пишет Достоевский, *одними бессвязными звуками*, а его прощание с миром было безмолвным, как и вся его жизнь. Он покидает этот мир без сожаления и упреков, так и не приняв его.

В последующем описании похорон студента Покровского обращает внимание, как решительно избегает Достоевский каких бы то ни было звуковых реалий. Нет здесь ни чтения псалтыря враспев, ни колокольного звона, ни пения *Со святыми упокой*, а только резко-диссонирующий аккорд из четырёх глаголов:

Наконец гроб закрыли, заколотили, поставили на телегу и повезли²⁶.

Вот это короткое *соло на ударных* и есть реквием по Покровскому.

Одна из самых драматичных музыкальных сцен в прозе Достоевского – это, конечно, ночная импровизация скрипача Егора Ефимова у постели умершей жены в повести *Неточка Незванова*. Этот

²⁴ Там же, с. 34.

²⁵ Там же, с. 44-45.

²⁶ Там же, с. 45.

развернутый музыкальный эпизод – предсмертная исповедь Егора, плач изболевшейся души, покаяние перед близкими и его последнее проклятие миру. Здесь музыкальное исполнение изоморфно сошествию в Ад:

... он взял скрипку и с каким-то отчаянным жестом ударил смычком... Музыка началась.

Но это была не музыка [...] Это были не звуки скрипки, а как будто чей-то ужасный голос загремел в первый раз в нашем тёмном жилище. [...]

Я твердо уверена, что слышала стоны, крик человеческий, плач; целое отчаяние выливалось в этих звуках, и наконец, когда загремел ужасный финальный аккорд, в котором было всё, что есть ужасного в плаче, мучительного в муках и тоскливого в безнадежной тоске, – всё это как будто соединилось разом... я не могла выдержать, я задрожала, слёзы брызнули из глаз моих, и, с страшным, отчаянным криком бросившись к батюшке, я обхватила его руками. Он вскрикнул и опустил свою скрипку²⁷.

Музыка выдающихся композиторов XIX века и прежде всего Фридерика Шопена сыграла огромную роль в жизни и творчестве Л. Н. Толстого. Отношение к ней писателя отражено во многих, также и ранних, его произведениях²⁸.

Рассказ Л. Н. Толстого *После бала* можно воспринять как своеобразную хореографическую драму: его глубинная суть раскрывается в игре музыкально-пластических образов. Неслучайно, что лирическая кульминация рассказа приняла форму балетного *Adagio*:

Дождавшись начала мазурочного мотива, он бойко топнул одной ногой, выкинул другую, и высокая, грузная фигура его то тихо и плавно, то шумно и бурно, с топотом подошв и ноги об ногу, задвигалась вокруг залы. Грациозная фигура Вареньки плыла около него, незаметно, вовремя укорачивая или удлиняя шаги своих маленьких белых атласных ножек. Вся зала следила за каждым движением пары. Я же не только любовался, но с восторженным умилением смотрел на них [...] Видно было, что он когда-то танцевал прекрасно, но теперь был грузен, и ноги уже не были достаточно упруги для всех тех красивых и быстрых па, которые он старался выделять. Но он всё-таки ловко прошел два круга. Когда же он, быстро расставив ноги, опять

²⁷ Там же, т. 2, Ленинград 1972, с. 184.

²⁸ См.: Б. Бялокозович, *Фридерик Шопен в жизни и творчестве Льва Н. Толстого*, „Slavica Wratislaviensia” CXV, Wrocław 2001, с. 55-73; К. Górski, *Muzyka w opisie literackim*, [w:] *Z historii i teorii literatury*, Wrocław 1959, s. 346-366.

соединил их и, хотя и несколько тяжело, упал на одно колено, а она, улыбаясь и поправляя юбку, которую он зацепил, плавно прошла вокруг него, все громко зааплодировали. С некоторым усилием приподнявшись, он нежно, мило обхватил дочь [...] и, поцеловав в лоб, подвел ее ко мне...²⁹

Бал окончен, влюблённый юноша, герой рассказа, возвращается домой. Ему не спится. Он выходит на улицу.

Когда я вышел на поле, где был их дом, я увидел в конце его, по направлению гулянья, что-то большое, черное и услышал доносившиеся оттуда звуки флейты и барабана. В душе у меня все время пело и изредка слышался мотив мазурки. Но это была какая-то другая, жесткая, нехорошая музыка³⁰.

Мазурка неслучайно становится темой любви, даже больше – она выражает восторженную юношескую экзальтацию:

...я был не я, а какое-то неземное существо... Я обнимал в то время весь мир своей любовью³¹.

Этот танец Л. Толстой воспринимал как синтез аполлонического и дионисийского начал, как гармоничное единство воли и страсти, мысли и чувства.

Немыслимо диссонирующая полифония реальной жизни, противоборство двух стихий – танца и марша – являются музыкальным воплощением основного конфликта: несовместимости личного нравственного идеала и аморальной общественной идеи.

Солдаты в черных мундирах стояли двумя рядами друг против друга, держа ружья к ноге, и не двигались. Позади их стояли барабанщик и флейтчик и не переставая повторяли всё ту же неприятную, визгливую мелодию [...] Приближающееся ко мне был оголенный по пояс человек, привязанный к ружьям двух солдат, которые вели его [...] Дергаясь всем телом, шлепая по талому снегу, наказываемый, под сыпавшимися с обеих сторон на него ударами, подвигался ко мне, то опрокидываясь назад [...], то падая наперед [...]

И, не отставая от него, шел твердой, подрагивающей походкой высокий военный. Это был ее отец [...] Шествие стало удаляться, все

²⁹ Л. Н. Толстой, *Полное собрание сочинений в двадцати томах*, т. 14, Москва 1964, с. 11-12.

³⁰ Там же, с. 14.

³¹ Там же, с. 11-12.

так же падали с двух сторон удары на спотыкающегося, корчившегося человека, и всё так же били барабаны и свистела флейта, и всё так же твердым шагом двигалась высокая, статная фигура полковника рядом с наказываемым³².

Музыкально-пластический контрапункт этой сцены создает образ кошмарно-гротескного *танца смерти* (*Danse macabre*). А музыка любовной эйфории, которой был проникнут весь рассказ, бесследно исчезла, словно втоптанная в грязь плаца.

Всю дорогу в ушах у меня то была барабанная дробь и свистела флейта, то слышались слова: «Братцы, помилосердуйте», то я слышал самоуверенный, гневный голос полковника [...] А между тем на сердце была почти физическая, доходившая до тошноты, тоска...³³

О каватине *Casta diva* (*Пречистая дева*) из романа Гончарова *Обломов* стоит упомянуть хотя бы потому, что она является лейтмотивом романа – темой любви Обломова и Ильинской. Впервые интонация *Casta diva* прозвучит в IV главе второй части романа, где Обломов излагает Штольцу свое понимание «идеала жизни человеческой». Этот идеал, выдержанный в руссоистской традиции, где культура противопоставлена природе, а город – деревне, идеал, рожденный в снах героя, которые возвращают его в детство, в милую сердцу Обломовку – это патриархальный архетип рая. Описывая извечный ритуал ее жизни, Обломов вдруг переходит на музыку:

Тут музыка... *Casta diva... Casta diva!* – запел Обломов. Не могу равнодушно вспомнить *Casta diva!* – сказал он, пропев начало каватины, – как выплакивает сердце эта женщина! Какая грусть заложена в эти звуки!.. И никто не знает ничего вокруг... Она одна... Тайна тяготит её: она ввергает её луне...³⁴.

Для Обломова *Casta diva* – это молитва неопитов, приверженцев особой религии, имя которой – эрос. Эта опера – своеобразный пароль, знак избранничества и принадлежности к особой касте, которую составляют не влюблённые даже, а одухотворенные люди,

³² Там же, с. 14-15.

³³ Там же, с. 16.

³⁴ И. А. Гончаров, *Обломов*, Москва 1965, с. 172.

способные жить жизнью чувства и сердца – бытийно существовать в грёзах и сновидениях³⁵.

В поэтической звукописи Чехова получили свое обобщение и развитие все поиски и открытия русской литературы XIX века в сфере сонористики. Литературоведов до сих пор поражает способность Чехова «создавать поэзию из ничего». Так же уникален и дар писателя слышать музыку в самых, казалось бы, тривиальных бытовых шумах и звуках.

Рассказ *Случай из практики* отличается лаконичным слогом клинического исследования. Как в истории болезни, здесь нет ничего лишнего и случайного. Постепенный процесс оформления замысла прослеживается по записным книжкам Чехова. Вот запись, сделанная в феврале или марте 1898 года, в которой уже угадываются не только тема и очертания сюжета будущего рассказа, но и его соносфера:

Фабрика. 1000 рабочих. Ночь. Сторож бьет в доску. Масса труда, масса страданий – и всё это для ничтожества, владеющего фабрикой. Глупая мать, гувернантка, дочь... Дочь заболела, звали из Москвы профессора, но он не поехал, послали ординатора. Ординатор ночью слушает стук сторожей и думает. Приходят на ум свайные постройки. «Неужели всю свою жизнь я должен работать, как и эти фабричные, только для этих ничтожеств, сытых, толстых, праздных, глупых? – «Кто идет?» – Точно тюрьма³⁶.

Позже, во время работы над другими рассказами, в записной книжке появились ещё две записи: «У дьявола (фабрика)» и далее:

дер – дер – дер
дрын – дрын – дрын
жак – жак – жак³⁷

Последняя запись, развивая и конкретизируя звуковой образ «стука сторожей» из первой *Записной книжки*, послужила, как явствует из окончательного текста рассказа, для разработки сцены

³⁵ См.: В. Н. Янушевский, *Музыка в тексте*, «Русская словесность» 1998, № 4, с. 56-59; С сюжетом оперы, который великолепно изложил В. Н. Янушевский знакомит нас также Ю. Каньски, см.: Józef Kański, *Przewodnik Operowy*, Kraków 1978, с. 128-130.

³⁶ А. П. Чехов, *Полное собрание сочинений и писем в тридцати томах*, т. 17, Москва 1978, с. 54.

³⁷ Там же, с. 131.

ночной прогулки и размышлений Королева, которые возникли у него в процессе вслушивания в этот зловеющий индустриальный ноктюрн.

Эти удары, звучащие во время повествования еще четыре раза, четко выявляют архитектонику рассказа и становятся его своеобразным лейтмотивом.

Интересна сонористика рассказа А. Чехова *Ионыч*, составляющая особый дискурс повествования. Единичное бытие – исходная точка чеховского творчества. Высшее благо, – по Чехову, – единство человека с людьми, осмысленная жизнь в понимаемом и принимаемом им мире. Высшее зло – отчуждение, обособленность, утробное, нетворческое существование, которое состоит из «сплошного ужаса» и страха перед жизнью. Это два полюса чеховского мира – его свет и его потёмки, его гармония и его хаос. Эта философия жизни различима и в рассказе *Ионыч*.

Атмосфера в начале рассказа проникнута простодушно-радостным восприятием жизни. Этот тон задаётся немудреным романсом, популярным в студенческой среде:

Он шел пешком, не спеша (своих лошадей у него ещё не было),
и всё время напевал:

Когда ещё я не пил слёз
Из чаши бытия...

(музыка В. Яковлева на стихи А. Дельвига. – Т. О.; П. Г.)

В городе он пообедал, погулял в саду, потом как-то само собой пришло ему на память приглашение Ивана Петровича, и он решил сходить к Туркиным, посмотреть, что это за люди...³⁸

Один из следующих музыкальных эпизодов непосредственно представляет героиню, являясь ее развернутым психологическим портретом:

Подняли у рояли крышку, раскрыли ноты, лежавшие уже наготове. Екатерина Ивановна села и обеими руками ударила по клавишам; и потом тотчас же опять ударила изо всей силы, и опять, и опять; плечи и грудь у нее содрогались, она упрямо ударяла все по одному месту, и казалось, что она не перестанет, пока не вобьет клавишей внутрь рояля. Гостиная наполнилась громом; гремело все: и пол, и потолок, и мебель... Екатерина Ивановна играла трудный

³⁸ Там же, с. 25.

пассаж, интересный именно своей трудностью, длинный и однообразный, и Старцев, слушая, рисовал себе, как с высокой горы сыплются камни, сыплются и все сыплются, и в то же время Екатерина Ивановна, розовая от напряжения, сильная, энергичная, с локоном, упавшим на лоб, очень нравилась ему³⁹.

Все в этом эпизоде подчеркнуто конфликтно и дисгармонично. Музицирование как метафизический акт духовного исповедания воплощено здесь в гротесковом и огрубленном акте с его нарочито подчеркнутой телесностью, в котором доминирует энергия грубой материальности, энергия телесного автоматизма.

В этом рассказе можно услышать постоянно варьируемые чеховские мотивы: хаоса (энтропии, выражаясь языком точных наук), бесцельности и бессмысленности жизни, поиски этого смысла и невозможность его обретения, имитация жизненного смысла в риторике и заведомо нереализуемых утопических устремлениях: *творить, работать, любить, ехать в Москву, строить светлое будущее для человечества* и т.д.

Чеховская идея кризиса человеческой коммуникабельности впоследствии стала основой самостоятельных художественных направлений – *и театра абсурда, и искусства тишины* и многих других.

В сцену чтения романа, написанного хозяйкой дома, Чехов вводит небольшой музыкальный эпизод, в котором интеллектуально-салонная буффонада дома Туркиных иронически соотносится с реальностью живой жизни и ее выстраданной, а потому одушевленной поэзией:

Прошел час, другой. В городском саду по соседству играл оркестр и пел хор песенников. Когда Вера Иосифовна закрыла свою тетрадь, то минут пять молчали и слушали «Лучинушку», которую пел хор и эта песня передавала то, чего не было в романе и что бывает в жизни⁴⁰.

Этот неотразимый по точности и выразительности музыкальный эпизод – пример того, что Георгий Товстоногов называл искусством режиссерского контрапункта.

Семейство Туркиных, их артистический салон, – это своеобразный культурный оазис провинциального города. Их духовная мис-

³⁹ Там же, с. 26-27.

⁴⁰ Там же, с. 26.

сия, как они ее понимают и чувствуют, заключается в демонстрации некоего имиджа возвышенной духовной жизни, которая противостоит ужасам «нижнего кромешного мира» – тупой бездуховности мещан и скотской жизни мужиков. Поскольку эта культура не возникает спонтанно как проявление внутренней духовной потребности, как щедрый дар духовной полноты, а лишь демонстрируется как некий жизненный стандарт, она принимает формы имитации духовной жизни в наиболее тривиальных ее проявлениях. В этом смысле эстетическая реакция главного героя Ионыча на музицирование Котика оказывается совершенно адекватной: доктору нравится не само музицирование, которое он по-настоящему оценить не может, а самый факт этого культурного перформанса.

В художественном мире Чехова музыка выступает как воплощение этоса, как мера гармонии и красоты, как залог душевного спасения. Описывая как Грузин (*Рассказ неизвестного человека*) играет Чайковского, Чехов замечает:

Лицо у него было такое, как всегда – не умное и не глупое, и мне казалось просто чудом, что человек, которого я привык видеть среди самой низменной, нечистой обстановки, был способен на такой высокий и недостижимый для меня подъем чувств, на такую чистоту⁴¹.

Основу музыки как искусства составляет оппозиция *порядок – хаос*.

Но мир, оплакиваемый свирелью пастуха Луки в рассказе *Свирель*, уже лишен гармоничного первоначального порядка и потому может быть адекватно воплощен лишь в образах хаоса (*изображение жизни в формах самой жизни*):

Согнав стадо на опушку, пастух прислонился к березе, поглядел на небо, не спеша, вытащил из-за пазухи свирель и заиграл. По-прежнему играл он машинально и брал не больше пяти-шести нот; как будто свирель попала ему в руки только в первый раз. Звуки вылетали из нее нерешительно, в беспорядке, не сливаясь в мотив, но Мелитону, думавшему о гибели мира, слышалось в игре что-то тоскливое и противное, чего бы он охотно не слушал. Самые высокие тоскливые ноты, которые дрожали и обрывались, казалось, неутешно плакали, точно свирель была больна и испугана, а самые нижние ноты почему-то напоминали туман, унылые деревья, серое небо...⁴²

⁴¹ Там же, т. 8, Москва 1986, с. 185.

⁴² Там же, т. 6, Москва 1985, с. 326.

Немудреный мотив пастушеской свирели – это подлинный ре-квием по умирающей природе, а сам рассказ можно рассматри-вать как эпилог тысячелетней антологии пасторальной лирики. (Не случайны в этом контексте и семиотически значимые имена пер-сонажей: Лука – апостольское имя, этимологически восходящее к понятию «свет» – и Мелитон – с буквальным значением «слад-козвучный»). Обращает внимание не только законченность вырази-тельного звукового образа, но и лаконичность его нотации, в ко-торой, однако, нашли отражение все основные музыкальные параме-тры: звуковой диапазон, ритм, темп, артикуляция, динамика.

Введение музыки и шумов в ткань повествования способствовало интенсификации языка и его психологической емкости – «музыка-льное слово» уже не просто описывало чувственный мир человека, но непосредственно выражало его. Примером этому может послу-жить блестящее описание вьюги в рассказе *Ведьма*:

А в поле была сушая война. Трудно было понять, кто кого сживал со света и ради чьей гибели заварилась в природе каша [...] Какая-то победительная сила гонялась за кем-то по полю, метала и рвала, а что-то побежденное выло и плакало... Жалобный плач слышался то за окном, то над крышей, то на печке [...] Гыкин прислушивался этой музыке и хмурился⁴³.

Однако музыка в художественном мире Чехова выступает не только как эманация космоса, но и как воплощение хаоса – как вы-ражение мировой пошлости и общественной дисгармонии. Такова ее функция в рассказе *Припадок*.

Основные звуковые образы здесь резко контрастны. С одной сто-роны – это какофония «наглых, размашистых, удалых» звуков му-зыки, доносящихся из публичных домов. Им противостоит отрывок поэтической арии Князя из оперы Даргомыжского *Русалка*, пере-кликающейся с душевным состоянием героя рассказа, студента Ва-силева. Эта же амбивалентность музыкальной природы проявляет себя в уже упомянутом рассказе *Черный монах*, где она воплощает идею демонического искушения.

В сонористике Чехова можно выявить определенную систему лейтмотивов, во многом определяющую драматургию того или иного рассказа. Так, рассказ *Черный монах* заключен в музыкальную

⁴³ Там же, т. 4, Москва 1984, с. 375.

«рамку» из двух цитаций *Серенады Брага*, которая выступает здесь как знак влечения к смерти:

Внизу под балконом играли серенаду, а черный монах шептал ему, что он гений и что он умирает потому только, что его слабое человеческое тело уже потеряло равновесие и не может больше слу-жить оболочкой для гения⁴⁴.

Сонористика Чехова оказала большое влияние не только на по-этику современной литературы, но и на формирование музыкальной эстетики Московского Художественного театра, а в будущем и на звукорежиссуру как новое средство кинематографической вырази-тельности. Его звуковая поэтика во многом определила особое при-страстие к музыке и звуковому сопровождению практически всех театральных систем XX века. И в связи с этим нельзя не упо-мянуть слов Евгения Балабановича, который в своей книге *Чехов и Чайковский*, в частности, сказал: *Если у Чайковского музыка гово-рит, то у Чехова слово поет*⁴⁵.

В одном из индийских текстов сказано:

Издравле никто и не думал читать что-либо без музыки или инто-нировать без слов. И чем древнее тексты, тем больше пения, музыки и игры и меньше того, что надо читать и произносить. И нет здесь музыки без слова, строки и буквы; они для музыки то же, что ось для колеса. В пространстве мира и миров нет слов, строк и поэм, но есть *звук...* (*курсив наш – Т. О.; П. Г.*) Если пропадает волшебство музыки, недвижима остается ось, что вращает колесо мироздания⁴⁶.

Итак, трудно переоценить значение сонористики в целом и му-зыки в частности в аспекте ее влияния на прозу выдающихся русских писателей XIX века. Она, вне всякого сомнения, инспирировала во-зникновение многих произведений, сыграв огромную роль в художе-ственном их обогащении. Проведенный нами анализ позволяет сде-лать вывод о том, что в литературе с помощью звуковых и музыка-льных средств можно достичь яркого эффекта, способного отразить различные стороны внутреннего мира человека.

⁴⁴ Там же, т. 8, Москва 1986, с. 275.

⁴⁵ Е. З. Балабанович, *Чехов и Чайковский*, Москва 1963, с. 72.

⁴⁶ *Музыкальная эстетика стран Востока*, Москва 1976, с. 101.

SUMMARY

The article presents an attempt to define the character and function of sound representation in the works of Russian 19th century writers. The analysis has shown that the significance of textual music cannot be explained only by aiming at onomatopoeic effects. The acoustic representations attain a symbolic force, pointing also to the authors conviction that there is a sort of kinship between music and literature, and their interaction is both possible and necessary.

Ала Брадзіхіна

Гомель

**Да праблемы тыпалагічных сыходжанняў:
Афанасій Фет і Ян Чыквін**

Фарміраванне творчай асобы Я. Чыквіна айчынныя крытыкі традыцыйна звязваюць з творчасцю рускіх і еўрапейскіх класікаў, з шэрагу якіх асобна вылучаецца імя А. Фета. Пераклады вершаў рускага паэта, габілітацыйная дысертацыя, прысвечаная яго творчасці, ёсць яскравым пацверджаннем духоўнай роднасці аўтараў, блізкасці іх паэтычнага светаадчування. Не адмаўляючы ўплыву *спевака прыроды і каханья*, беларускі паэт, каб засперагчы чытача ад залішне прамога вытлумачэння падобнага ўздзеяння, прызнаецца:

Усё ж канкрэтна вызначыць, ... што ад іншых пранікае ў маю паэзію, мне вельмі цяжка. Як растлумачыць, напрыклад, тое, што ў чужых тэкстах некаторыя звароты, якіясьці паэтычныя вобразы альбо іхнія мікраэлемнты ці яшчэ нешта іншае раптам пранізвае нас сваёй нечаканасцю, асляпляе прыгажосцю і пабуджае да вельмі аддаленых асацыяцый, палкам, як гаворыцца, з іншай бочкі. Калі вось з такой літаратурнай успышкі ўзнікае верш, то як, ідучы назад, мае патрапіць даследчык на схаваны недзе там гэты „запальнік”?¹

Такім чынам, у механізме творчага працэсу рухавіком, па меркаванні паэта, з’яўляецца падсвядомасць, крэатыўны пачатак якой ёсць тым самым сувязным звяном, што лучыць яго вершы з творамі славуных папярэднікаў. Адшуканне такіх зыходных пунктаў палягае

¹ *Сляза пякучая Айчыны: Творчы партрэт Яна Чыквіна*, Беласток 2000, с. 164.

ў сферы псіхалогіі, філасофіі, рэлігіі і ўласна паэтычнага светаўспрымання. Не ставячы перад сабой глабальных задач, паспрабуем вызначыць, у якой ступені паэзія рускага класіка паўплывала на музу Я. Чыквіна.

Філасофскае асэнсаванне феномену кахання ў Расіі другой паловы XIX ст. грунтавалася на ідэях неаплатанізму з яго імкненнем да сінтэзу эраса і агапэ, да аб'яднання ў адно цэлае філасофскага, рэлігійнага, псіхалагічнага і эстэтычнага аспектаў кахання. Філасофска-платанічны накірунак тэорыі кахання рэпрэзентавалі У. Салаўёў, М. Бярдзьеў, З. Гіпіус, Л. Карсавін і інш. Яны адстойвалі

канцэпцыю індывідуальнага кахання, ідэю ўзнаўлення пры дапамозе кахання цэласнасці чалавечай асобы, пераадольвання эгаізму, маральнага адраджэння чалавека на глебе гарманізацыі духоўнага і цялеснага пачаткаў².

А. Фет, нягледзячы на ўплыў філасофіі А. Шапэнгаўэра, у цэлым прымаў асноўныя палажэнні рускіх мысляроў, аб чым можна меркаваць з яго лірыкі. Нават у сваім філасофскім эсе *Аб пацалунку* ён даводзіць, што *раздзеленая на дзве паловы істота ... вымушана шукаць свайго ўз'яднання*³. Блізкае да фетаўскага разуменне сутнасці кахання ўласціва і Я. Чыквіну:

Мне здалася: ты сталася мною.
Свіслач плыла нам з левага боку.
Маім голасам ты сказала, што любіш
Ісці, калі ёсць выразная мэта⁴.

Аднак, трэба зазначыць, што беларускі паэт не абмяжоўваецца тэорыяй аб простым злучэнні адарваных адна ад адной мужчынскай і жаночай частак, а развівае яе ў духу М. Бярдзьева. Па яго меркаванні, каханне – больш складаная субстанцыя, што ўяўляе сабой чатырохчленнае злучэнне: *мужчынскага пачатку аднаго з жаночым пачаткам другога і жаночага пачатку гэтага з мужчынскім пачаткам таго*⁵:

² В. П. Шестаков, *Эстатология и утопия (Очерки русской философии и культуры)*, Москва 1995, с. 73.

³ А. Фет, *О поцелуе*, [у] *Русский эрос или философия любви в России*, Москва 1991, с. 95.

⁴ Я. Чыквін, *Вершы*, [у] „Польмя” 2000, № 5, с. 121.

⁵ В. П. Шестаков, *Эстатология и утопия*, с. 82.

Вісла плыла нам з правага боку.
Мне здалася: я стаўся табою.
І я чуў, як ты, не сказаўшы, сказала,
Што любіш ісці бязмэтна са мною⁶.

Адштурхоўваючыся ад філасофскай дэфініцыі кахання, А. Фет выводзіць уласнае паэтычнае азначэнне пачуцця. Згодна з ім, каханне – эквівалент жыцця, моцная стваральная сіла, якая гарантуе індывідуальную неўміручасць. І разам з тым, адпаведна дваістасці фетаўскага светабачання, гэта безабароннае перад агрэсіўным светам пачуццё. У аксіялагічным сэнсе каханне ўзначальвае лагічны шэраг адвечных каштоўнасцей (*блажэнныі мир любви, добра и красоты*⁷). Беларускі аўтар, ствараючы ў сваім вершы падобны ланцуг, імкнецца дапоўніць думку свайго творчага настаўніка. Ён надае каханню гнэсеалагічны характар, разглядае яго як сродак спасціжэння іншых таямніц свету (*Харакства, добра і праўды // Дай мне, грэшнаму, пазнаці*⁸). У той жа час сам феномен кахання з'яўляецца для Я. Чыквіна загадкай, цудатворным пачуццём, яно – „вектар і фундамент жыцця”⁹. Разуемеючы складанасць і шматмернасць любові, сучасны паэт дэманструе здольнасць псіхалагічна дакладна выявіць розныя яе іпастасі: першае каханне, асабліва шчымлівую на фоне змяркання познюю захопленасць, каханне-цягу, нават каханне па звычцы. Аднак такога шырокага спектра пачуццяў з найдрабнейшымі пераходамі аднаго ў другое, з усімі нюансамі і тонкасцямі, як у рускага класіка, у паэзіі Я. Чыквіна няма.

Узводзячы каханне ў абсалют, А. Фет надае жанчыне боскае паходжанне, змяшчае яе ў цэнтры Сусвету, што сведчыць аб самадастатковасці яго пачуцця. Эфект узмацняецца выкарыстаннем улюбёнага паэтам сродку – анафары:

Только в мире и есть, что душистый
Милой головки убор.
Только в мире и есть этот чистый
Влево бегущий пробор¹⁰.

⁶ Я. Чыквін, *Вершы*, с. 121.

⁷ *Ночи безумные: Русская любовная лирика XIX века*, Москва 1999, с. 25.

⁸ Я. Чыквін, *Кругавая чара*, Беласток 1992, с. 40.

⁹ *Сляза п'якучая Айчыны*, с. 162.

¹⁰ *Ночи безумные...*, с. 265.

Я. Чыквін ідзе ў гэтым памкненні яшчэ далей. Ён стварае своеасаблівую касмагонію і адметную рэлігію, згодна з якой свет народжаны жаночай любоўю. І менавіта жанчына ўвасабляе першапачатак і канец жыцця:

Па-за ласкаю тваёю
Нават сонца не зазьяе.
Ты ствараеш свет і ночы
Нараджэння, пахавання¹¹.

Выхаваны ў духу хрысціянскай этыкі, паэт, як бачым, у адносінах да кахання выступае тым не менш адэптам язычніцкіх ідэй. Яшчэ старажытныя грэкі лічылі стварэнне свету справай Эраса – магутнейшай сілы, якая гарманізавала жыццё і пабуджала яго элементы да шлюбных стасункаў. У славянскай касмагоніі свет таксама абавязаны сваім узнікненнем любові – Ладзе. У такім разуменні ролі рэлігіі ў каханні выразна адчуваецца водгалас гегелеўскай думкі аб бяссілі хрысціянскай любові з прычыны несумяшчэння ў ёй зямнога з боскім. Для лірычнага героя Я. Чыквіна супярэчнасці паміж зямным каханнем ва ўсіх яго праявах і любоўю да Бога невырашальныя. Па гэтай прычыне ён унікае хрысціянскай маралі і прымае паганскія ўяўленні аб спалучэнні духоўнага і цялеснага пачаткаў у каханні:

Мне, грэшнаму, нельга там (у царкве – А. Б.) паявіцца,
святых ўбачаць голае цела
дзяўчыны ў вачах маіх,
у вачах – кахання бліскавіцы.
З іконай сваёю ў царкву не прыходзяць¹².

Шкава, што непасрэдна выява аголенай жанчыны чытачу не прадстаўлена, яна паўстае адлюстраваннем, адбіткам. Абрывы каханай не абмалёўваюцца адкрыта, а хаваюцца пад флёрам пачуцця – *заслоны дымнай*¹³. Увогуле, эратычную плынь паэзіі Я. Чыквіна вызначаюць такія адзнакі імпрэсіянізму, як няпэўнасць, расплывістасць, недагаворанасць. Паэт выхоплівае пэўныя дэталі, якія надаюць звычайнаму вобразу жанчыны эратызм і адначасова

¹¹ Я. Чыквін, *Кругавая чара*, с. 40.

¹² Я. Чыквін, *Светлы міг: Вершы*, Мінск 1989, с. 62.

¹³ *Белавесжа № 3. Літаратурны альманах*, Беласток 1980, с. 89.

робяць яе аблічча контурна-размытым. Рэцыпіенту прадстаўляецца магчымасць, адпаведна свайму густу і ўяўленню, дадумаць вобраз шчодра-акруглай, гітарна-спакушальнай прыгажуні. Часам шлях стварэння эратычнага вобраза грунтуецца на падобнай да фетаўскага лапідарнага стылю фрагментарнасці, дзе магістральнае значэнне адводзіцца акцэнтам:

Ішла з-над рэчкі. Закаханая.
Губы. Грудзі. Ногі¹⁴.

Зыбкасць, няўлоўнасць адчуваецца і ў вобразе *ценю заплаканай жанчыны*, што ўзнікае ў зборніку *Свет першы і апошні*. Блізкі да апісанага вобраз, аднак з іншай эмацыянай нагруккай, сустракаем і ў А. Фета: *Пред тенью милою коленапреклонённый // В слезах молитвенных я сердцем оживу*¹⁵. Ствараючы эффект ценю, рускі майстар слова ўмела дэкаруе рэчаіснасць пры дапамозе святла, змроку і ветру. Яго знакамітае *дрожање – колыханье – мерцанье* ёсць імкненнем пазбегнуць прамых ліній, дакладных абрысаў. Аналагічныя спробы стварыць эффект пленэрнасці ўласцівыя і творчай манеры Я. Чыквіна:

Наша ноч ужо бяжыць
Светацнем, гукаграннем...
Цёмны дзень тваёй душы
Ў ціхім сонным калыханні¹⁶.

Лагічны працяг такога бачання – адлюстраванне акта кахання ў выглядзе *сплеченых двух ценяў*¹⁷. Аднак найчасцей гармонія яднання целаў падаецца аўтарам у сімвалічным плане: *вясло апускай у цячэнне*¹⁸, *мішэнь спрагнелая джала*¹⁹.

Трэба зазначыць, што складаныя, шматузроўневыя сімвалы ў лірыцы абодвух паэтаў не паддаюцца аднаварыянтнай дэшыфроўцы. Семантыка вобразаў-сімвалаў у творчасці А. Фета, згодна з дуалізмам аўтарскага светапогляду, носіць амбівалентны характар.

¹⁴ Я. Чыквін, *Светлы міг*, с. 63.

¹⁵ *Ночи безумные: Русская любовная лирика XIX века*, с. 251.

¹⁶ Я. Чыквін, *Светлы міг*, с. 36.

¹⁷ Я. Чыквін, *Кругавая чара*, с. 42.

¹⁸ Я. Чыквін, *Светлы міг*, с. 64.

¹⁹ Я. Чыквін, *Кругавая чара*, с. 43.

Так, у вобразе агню рускі паэт не толькі развівае традыцыйнае ўяўленне аб параксізме жадання, пажадлівасці, а і выяўляе іншае, кантрастнае значэнне, звязанае з трагедыйным пачаткам. Гэта тлумачыцца моцна ўскалыхнуўшым душу паэта момантам біяграфіі – заўчаснай смерцю яго каханай Марыі Лазіч. Поруч са стыхіяй агню нястрыманасць памкненняў лірычных герояў перадаецца пісьменнікам праз вобраз вады, якая адначасова можа выступаць і сімвалам расстання каханых, назаўсёднага разыходжання іх лёсаў (*и страсти роковой вздымаются потоки*²⁰; *А там придёт волна – и грянет между нами*²¹).

Такога ўзаемапранікнення, дыфузіі дзвюх супрацьлеглых стыхій у паэзіі сучаснага творцы не назіраецца. „Лірык інтэлекту”, Я. Чыквін лагічна размяжоўвае шматлікія варыянтныя значэнні вышэй названых сімвалаў паводле псіхаэмацыянальных асаблівасцей. Адпаведна гэтаму вада выступае жаночым пачаткам, а агонь у самых розных яго іпастасях – мужчынскім. Каханая з *расы ранняй і туману*²² уяўляецца лірычнаму герою *ажыўляльнай вадой*²³, якая нейкім дзіўным чынам запальвае ў мужчыне сакральны агонь кахання. З другога боку, стыхія воднага эрасу можа быць небяспечнай, утрымліваць у сабе латэнтныя працэсы растварэння, патаплення, зліцця, пагражаючы асабе знішчэннем. Таму невыпадковым падаецца з’яўленне вобраза *тапельца ў цінах*²⁴.

Як вядома, у паэзіі амплітуда эмацыянальна-сімвалічных вытлумачэнняў вобраза ночы надзвычай шырокая. Скажам, для А. Пушкіна ноч выступае часам роздуму, для Г. Ахматавай яна абавязкова ўтрымлівае ў сабе знакі трывогі. Паказальна, што ацэнка ночы ў паэзіі А. Фета і Я. Чыквіна блізкая, нават адэкватная. Ноч – пара сутак, падуладная каханню, і толькі невялікая частка яе можа быць аддадзена сну як працягу альбо рэху рэальнага існавання. Паэты трансфармуюць агульнавядомую тэорыю аб двух пануючых інстынктах – Эрасе і Танатасе, адводзячы сну ролю трэцяга вядучага кампанента. Збліжэнне эрасу і сну грунтуецца на іх агульнай здольнасці паралізаваць волю і розум чалавека, якая была

²⁰ *Ночи безумные: Русская любовная лирика XIX века*, с. 273.

²¹ Тамсама, с. 249.

²² Я. Чыквін, *Светлы міг*, с. 46.

²³ Я. Чыквін, *Вершы*, с. 121.

²⁴ Я. Чыквін, *Свет першы і апошні*, Беласток 1997, с. 29.

заўважана яшчэ старажытнымі мудрацамі. Французскі знаўца антычнасці П. Кіньяр сведчыць:

Існуюць тры крылатыя фігуры – Гішнос, Эрот, Танат. ... У Старажытнай жа Грэцыі яны складалі адну, адзіную ўласцівасць, адначасова і неадчувальную і ўсёпранікальную, наведваць душу чалавека. Гэтыя тры крылатыя боствы кіравалі адным і тым жа выкраданнем, не звязаным з фізічнай прысутнасцю і сацыяльным статусам²⁵.

У творах А. Фета сон не з’яўляецца перашкодай для пачуцця любові. Стан кахання лірычнага героя натуральна пераходзіць ў іншы, ірэальны свет, свет пазітыўны і ўсёмагутны, куды вяртаецца нават адабраная смерцю каханая. Беларускі ж паэт, наадварот, успрымае сон як варожую сілу, што хоць часова, ды выкрадае ў героя абранніцу (*Сном раз’яднаная з светам майм, // спіш бессаромна*²⁶). Наогул, стыхія сну для лірычнага суб’екта А. Фета – гэта райскае месца, напоўненае хараством і гармоніяй (*Я знаю край, где всё, что может сниться, // Трепещет вявь*²⁷). Пошук ідылічнага месца звязаны са сном і ў Я. Чыквіна. Аднак, у адрозненне ад рускага паэта, гэты свет застаецца для лірычнага героя недасягальным:

...Што ёсць іншы свет, недзе там, за сёмай ракой:
Рухліва-прынадны і першаісна-боска-напеўны,
Дзе ў жывых кругах нагрэтага святла
Расхінутыя свету па-дзіцячы душы;
Куды, аднак, ніколі не ступіць мне, нават ў снах²⁸.

Мяжа паміж сном і явай, рэальнасцю і трызненнем у паэзіі Я. Чыквіна даволі ўмоўная. Увогуле, катэгорыя сну ў яго творчасці са сваёй адмысловай логікай і ланцугова-асацыятыўнымі (даразанаўскімі) сюжэтамі набліжаецца да сюррэалістычнага бачання. Сімптаматычным у гэтым сэнсе з’яўляецца верш у прозе *Геаметрыя пятніцы* са зборніка *Кругавая чара*:

Сяджу на ложку, як на беразе рэчкі – і ўглядаюся ў свой сон.
Адтуль глядзіць на мяне, як на сваю памылку, як на зверापянёк,

²⁵ П. Кіньяр, *Секс и страх: Эссе*, Москва 2000, с. 53.

²⁶ *Белавезжа № 2. Літаратурны альманах*, Беласток 1971, с. 183.

²⁷ *Ночи безумные: Русская любовная лирика XIX века*, с. 248.

²⁸ Я. Чыквін, *Свет першы і апошні*, с. 21.

бязвонкавая рэчаіснасць; глядзіць і трымае за прыдуркаваты рукаў, сцягае з мяне апошнюю маю сарочку, каб вышыванкаю аздобіць ацёклае люстэрка свайго існавання ў выглядзе апухлага азерца, не большага за тое вядро, што стаяла калісь у нас пры калодзежы і ў ім плавалі жывыя вочы кабылы, якая насіла мяне на сваіх плячах па зялёна-пясчаным свеце сваіх польных выкрунтасаў. Вада амывае маю душэўную непагоду, а я – у падзяку – злёгка казычу вуснамі яе цудзейнае цела ... ох!²⁹.

Логіка сну – адзін з бакоў *мнагавартаснай логікі*³⁰ вобразна-паэтычнага свету Я. Чыквіна, дзе натуральна спалучаюцца пачуццёвы і эмпірычны, інтуітыўны і лагічны моманты. Такая нязвыклая рацыяналізацыя прыгожага значна ўскладняе ўспрыманне вершаў беларускага паэта. І хоць падпарадкаванасць эмацыянальнага разумоваму не з'яўляецца характэрнай прыкметай лірыкі, нельга не пагадзіцца з думкай П. Брунэля, К. Пішуа і А. Русо аб тым, што *чысты мысляр і чысты паэт існуюць толькі ў чалавечым уяўленні*³¹. З другога боку, абсалютызаваць прымат розуму над пачуццём у творчасці Я. Чыквіна немэтазгодна, бо моцнае пачуццё ніколі цалкам не трапляе пад уладу інтэлекту, не паддаецца рацыянальнай выверанасці. Так, скажам, стан кахання, і гэта ў паэтычным творы даводзіць сам аўтар, *нельга выказаць разумным словам, // Бо тое ўсё перадаецца дотыкам, у жэсце, пацалунку*³². У гэтым святле падаецца арганічным атаясамліванне аўтарам кахання з шаленствам, хваробай, шчасцем.

Несумненна тое, што А. Фет першачарговае значэнне надае эмацыянальна-пачуццёваму ўспрыманню. Не прэтэндуючы на рацыянальнае асэнсаванне свету, глыбокае пазнанне сутнасці быцця: *Жизнь – запутанность и сложность*³³, рускі мастак слова зводзіць ролю розуму ў адносінах паміж мужчынам і жанчынай да мінімуму:

Размышлять не время, видно,
Как в ушах и сердце шумно;
Рассуждать сегодня – стыдно,
А безумствовать – разумно³⁴.

²⁹ Я. Чыквін, *Кругавая чара*, с. 19.

³⁰ *Сляза п'якучая Айчыны*, с. 14.

³¹ П. Брунэль, К. Пішуа, А. Русо, *Што такое параўнальнае літаратуразнаўства?*, Мінск 1996, с. 123.

³² Я. Чыквін, *Кругавая чара*, с. 42.

³³ *Ночи безумные...*, с. 278.

³⁴ Тамсама, с. 278.

Па гэтай прычыне шэраг асацыяцый, якія выклікае каханне са з'явамі, што не кантралююцца свядомасцю, у яго значна шырэйшы. Тут і ап'яненне, атручэнне, мроя і, ужо заўважаныя ў Я. Чыквіна, хвароба, шаленства, шчасце.

Трэба сказаць, што апошнія абодва паэты рэпрэзентуюць як аднамомантную, надзвычай кароткую, нетрывалую, эфемерную абстракцыю. Гэта той самы *светлы міг*, затрымаць які магчыма толькі ўяўным вяртаннем у былое, у маладосць. Адгэтуль і прыхільнасць абодвух аўтараў да вершаў-успамінаў, якія, хоць і з'яўляюцца ўсяго толькі паліятывам, нясуць у сабе непераадольную ў сваім жаданні адзіную магчымасць перажыць гэтае імгненне ізноў.

Вобраз прывіднага, хімерычнага шчасця арганічна ўплятаецца ў мастацкую тканіну твораў рускага і беларускага аўтараў з агульнай настраёвасцю тугі і суму. Аднак глыбокі песімізм у якасці пафаснай дамінанты ні А. Фету, ні Я. Чыквіну не ўласцівы. Стан душы іх лірычных суб'ектаў было б больш дакладным акрэсліць як *салодкі смутак*. У лірычнага героя А. Фета горыч і боль страты змякчаюцца паняццем вечнасці кахання, што мацней за смерць. Пераадольванне татальнай самоты героем Я. Чыквіна можна патлумачыць іманентнымі псіхічнымі працэсамі лірычнага паэта – асобы з моцнай воляй, з глыбокай верай у лепшае.

Думаецца, што выяўленыя намі альязі даюць сур'ёзныя падставы гаварыць пра ўплыў паэзіі славутага рускага класіка на творчасць Я. Чыквіна. Аднак пры ўсёй блізкасці эмацыянальнага стану лірычных герояў абодвух аўтараў вырашэнне тэм, вобразаў, канфліктаў даволі часта, як бачым, арыгінальнае, што абумоўлена як адрозненнямі ў нацыянальна-свядомасным, псіхалагічным складзе паэтаў, так і самім часам. Беларускі мастак, беручы лепшае, не дубліруе свайго творчага настаўніка, не імкнецца стварыць высокамастацкую копію, пазычаючы ўжо распрацаваныя матывы, дэталі і вобразы. Гэты ўплыў хутчэй за ўсё ўскосны, і падмуркам яму служыць найперш падсвядомае перажыванне калісці прачытаных радкоў, дзіўны водсвет таленту лірыка-куміра.

SUMMARY

The problem of the great Russian poet A. Fet works' influence on the muse of Belorussian poet Yan Chikvin from Belastock is discussed in this article. The author tries to show their spiritual connection, the closeness of their philosophical

outlook and emotional state, which is in the sphere of unconsciousness, with the help of the intimate lyrics of the poets mentioned earlier. Impressionistic manner of writing, style lapidary and intellectualism are common for both authors. Nevertheless, Belorussian and Russian writers are often very original in working out similar themes, images and conflicts. This is caused by the differences in both national conciseness and poets' psychological state of mind and also by the time itself.

JĘZYKOZNAWSTWO

Zofia Czapiga

Rzeszów

**O konstrukcjach analitycznych z dewerbatywem
we współczesnym języku rosyjskim i polskim**

Konstrukcje analityczne to takie niewspółrządne związki wyrazowe, które współlistnieją obok znaczeniowo im ekwiwalentnych prostych (jednordzeniowych) wyrazów, przy czym morfem leksykalny wyrazu podstawowego wchodzący w skład danej konstrukcji jest tożsamy substancjalnie z morfemem leksykalnym wchodzącym w skład odpowiadającej jej formy prostej wyrazu¹, np. *оказывать поддержку – поддерживать; вести наблюдения – наблюдать; иметь влияние – влиять; даć rozkaz – rozkazać; czynić starania – старać się; dokonać zakupu – zakupić* itp.

Jak widać, wszystkie struktury leksykalne powtarzają w swojej zawartości część ekwiwalentnego im znaczeniowo wyrazu prostego (morfem leksykalny, najczęściej rdzeń).

Problemowi konstrukcji analitycznych poświęcono wiele uwagi zarówno w językoznawstwie rosyjskim, jak i polskim². Niejednokrotnie podkreślano, iż wyraźna ekspansja struktur analitycznych we współczesnych językach jest wyrazem działania tendencji do precyzji i wyrazistości semantycznej poszczególnych jednostek językowych³.

¹ J. Anusiewicz, *Konstrukcje analityczne we współczesnym języku polskim*, Wrocław 1978, s. 22; А. П. Мордвилько, *Очерки по русской фразеологии (Именные фразеологические обороты)*, Москва 1964, с. 58.

² *Русский язык и советское общество. Морфология и синтаксис русского литературного языка*, под ред. М. В. Панова, Москва 1968; A. Bartoszewicz, *Zagadnienia ewolucji współczesnego języka rosyjskiego*, Warszawa 1987, s. 63-76.

³ Zob. m.in.: J. Anusiewicz, *Konstrukcje analityczne...*; D. Buttler, *Innowacje skład-*

Niniejszy szkic jest próbą opisu rosyjskich i polskich czasownikowych konstrukcji analitycznych z dewerbatywem w pozycji zależnej występujących w tekstach publicystycznych i naukowych⁴, typu *принять решение; вести исследования; подвергнуть уничтожению; подjąć decyzје; prowadzić badania; ulec zniszczeniu*.

W przytoczonych konstrukcjach człon werbalny traci swoje podstawowe znaczenie leksykalne, ulega stopniowemu przekształceniu w słowo posiłkowe stanowiące wykładnik kategorii werbalnych osoby, czasu, trybu. Konstrukcje tego typu wyraźnie różnią się od połączeń, w których czasownik zachowuje prymarne znaczenie leksykalne, a w pozycji zależnej pojawia się rzeczownik konkretny. Por.: *потерять ключ – потерять терпение; дать книгу – дать совет; внести деньги – внести предложение; бросить мяч – бросить взгляд; найти гриб – найти оправдание; тיעь сына – тיעь wrętyw; rzucić monetę – rzucić spojrzenie; подjąć pieniądze – подjąć decyzје; даć jabłko – даć rozkaz; prowadzić psa – prowadzić badania* itp.

W pierwszym połączeniu każdej pary przykładów oba człony są pełnosemantyczne i oba pełnią określone role składniowe: rzeczownik konkretny zajmuje pozycję argumentową i oznacza obiekt, na który skierowana jest czynność (predykat): *Мальчик потерял ключ. Анна та сына*. Jest to predykat dwuargumentowy. W drugim połączeniu rzeczownik abstrakcyjny nazywający czynność bądź stan nie zajmuje pozycji argumentowej, lecz wchodzi w skład głównego predykatu przy czasowniku desemantyzowanym, pełniącym tu rolę swego rodzaju łącznika.

W procesie ewolucji semantycznej pierwotne, etymologiczne znaczenie poszerza się w kierunku ogólnego sygnalizowania czynności, procesów czy stanów. Przykładowo czasownik dokonać prymarnie oznacza 'zrobić co, doprowadzić do skutku, urzeczywistnić, osiągnąć, spełnić': *Доконать выnalazku, odkrycia, zmiany, реформы; гwałту, преступства, замачу* (SJPD II, 214). Prymarne znaczenie czasownika może być konkretyzowane przez wyraz podrzędny: *доконать rozwiązania problemu – rozwiązać problem; dokonать otwarcia uroczystości – отворzyć uroczystость; dokonать представления kogoś – представить kogoś* itd. Wyraźnie różnią się również rosyjskie połączenia *принять деньги* i *принять решение*. W pierwszym przy-

⁴ niowe współczesnej polszczyzny, Warszawa 1076, s. 82-93; В. Шапошников, *Русская речь 1990-х. Современная Россия в языковом отображении*, Москва 1998, с. 181-187.

⁴ Źródłem materiału jest *Психология*, под ред. А. А. Смирновой, Москва 1966 (II) i jej przekład na język polski (P) oraz dzienniki *Московские новости* (МН), *Известия* (И), *Super-Nowości* (SN).

padku czasownik oznacza 'взять из рук у того, кто дает; отдает', natomiast w drugim – czasownik funkcjonalnie staje się niejako słowem posiłkowym, wykładnikiem ogólnokategorialnych znaczeń: *С некоторыми существительными образует сочетания со значением того или иного действия в зависимости от смысла существительного: принять решение – решить; принять смерть – умереть* (СРЯ III, 429).

Występujące w konstrukcjach analitycznych dewerbatywy razem z czasownikiem posiłkowym pełnią funkcję predykatywną w modelach synonimicznych zdaniom bazowym, wyjściowym, z typowym znaczeniem czynności, stanu⁵:

X ведет рассуждения – X рассуждает.

X принимает участие – X участвует.

X оказывает помощь – X помогает.

X dokonuje przeglądu – X przegląda.

X проводит badania – X bada.

X okazuje потом – X потом.

Jak widać, w analitycznych konstrukcjach czasownikowych morfem leksykalny wyrazu podrzędnego jest identyczny z morfem leksykalnym odpowiadającego mu czasownika. Nadrzędny czasownik ma znaczenie bardziej ogólne: sygnalizuje procesy ruchu, stawania się, dziania się czegoś lub ogólnie oznaczania jakiejś czynności, natomiast podrzędny jest zwykle właściwym nośnikiem znaczenia leksykalnego całego związku. Sama konstrukcja analityczna jest sprowadzalna do znaczenia i funkcji prostych form czasownika. Gramatyczne centrum tej konstrukcji posiada wszystkie gramatyczne właściwości czasownika, tj. stronę, czas, tryb, aspekt, liczbę i osobę.

Powyższe zdania wyraźnie różnią się od takich, w których dewerbatywy zajmuje również pozycję przyczasownikową, jednak czasownik w pełni zachowuje swoje nominatywne znaczenie, typu:

X не любит обмана – X не любит, когда/если кто-то обманывает.

X требует объяснений – X требует, чтобы ему объяснили.

X верит в достижение цели – X верит, что достигнет цели.

X ненавидит критику – X ненавидит, когда/если кто критикует.

Przytoczone zdania z dewerbatywem przyczasownikowym transformują się w dwie jednostki predykatywne (zdanie polipredykatywne): czasownik – główne jądro predykatywne oznacza czynność lub stan subiektu, natomiast

⁵ Г. А. Золотова, *О главных членах предложения: дискуссионные вопросы, [в:] Функциональные и семантические характеристики текста, высказывания, слова*, под ред. М. Л. Ремневой и Е. В. Клобукова, Москва 2000, с. 13.

dewerbatyw – uprzedmiotowiona nazwa czynności – stanowi potencjalny, drugorzędny predykat, odnoszący się do tego samego subiekta, do innego argumentu zdania, czy wreszcie do subiekta nieokreślonego, uogólnionego⁶.

Konstrukcje analityczne są stylistycznie różnie nacechowane, nabierają metaforycznego, przenośnego znaczenia, natomiast ich synonimiczny odpowiednik mają raczej zabarwienie neutralne (sygnalizują konkretne, fizyczne czynności).

Czasownikowe konstrukcje analityczne można podzielić na dwie grupy:

1. Konstrukcje opisowe semantycznie ekwiwalentne w stosunku do swoich prostych odpowiedników, np. *бросить взгляд – взглянуть; принять решение – решить; прийти в расстройство – расстроиться; подjąć decyzję – zdecydować; доznać завodu – завесить się; докопаться до истины – втащить себя*.

2. Konstrukcje opisowe synonimiczne, bliskoznaczne (różniące się znaczeniowo i funkcyjnie) w stosunku do swoich prostych ekwiwalentów. Są to analityzmy:

- a) ukazujące natężenie jakiejś czynności, jej intensywność, np. *совершить побег; оказать поддержку; не иметь возражений; сделать старания; иметь wpływ, замах; поставить требования;*
- b) ukazujące różne fazy trwania czynności, tj. sygnalizują znaczenie:
  - inchoatywne, czyli wskazują na początek czynności lub przewidywanego stanu: *вступить в разговор, в переписку, в переговоры, в полемику, в действие; будить удивление, нервоз; подjąć старания; дать początek; вступить в захват;*
  - terminatywne, czyli określają koniec czynności lub stanu: *прийти к выводу, к заключению, к соглашению; сделать одолжение, выбор, попытку, обыск; докопаться до истины, до заключения, до wniosку; сформулировать предложение;*
  - duratywne – oznaczają trwanie czynności: *вести работу, разговор, борьбу, исследование; продолжать работу, переговоры, реформы; проводить разговоры, badania, анализ, дознание; сделать старания, поиски, приготовления;*
- c) oznaczające odcień receptywny, np. *подвергнуться наказанию, подожрению, обстрелу; улететь вничью, звание, преобразования;*
- d) oznaczające różne czynności fizyczne osób, np. *произвести выстрел; нанести удар; отдать приказ; положить подпись* itp.

⁶ Szerzej zob. artykuł autora *Dewerbatyw w funkcji dopełnienia w języku polskim i rosyjskim*, „Zeszyty Naukowe WSP” w Rzeszowie, Językoznawstwo 6, Rzeszów 2001, s. 99-110.

Tworzenie i używanie analityzmów jest związane ze wzrostem zapotrzebowania na nominatywne środki językowe. Grupy wyrazowe mogą wyrażać różne odcienie znaczeniowe z najsubtelniejszymi niuansami, co w dużej mierze decyduje o komunikatywnej przewadze analityzmów nad wyrazem.

Zdania z analitycznymi konstrukcjami predykatywnymi charakteryzują się wysoką frekwencją i są szeroko rozpowszechnione zwłaszcza w stylu publicystycznym i naukowym. Dotyczy to zarówno języka rosyjskiego, jak i polskiego. Silna nominalność i związana z nią analityczność jest, zdaniem językoznawców, przejawem nowoczesnej mentalności europejskiej, a jej głównym źródłem jest zwięzły styl prasy i biznesu oraz styl naukowy⁷.

Аналитический оборот, – pisze N. G. Komlew, – маркирует жанровую принадлежность или создает ее иллюзию. Вероятно также, что избыточность, в частности всякого рода плеоназмы, составляет некий род перестраховки против возможностей неточности в однообразном употреблении⁸.

Konstrukcje analityczne są wyraźnie predysponowane do pełnienia funkcji komunikatywnej, umożliwiają większą jasność i dokładność w przedstawianiu rzeczywistości, są bardziej precyzyjne, czytelne i jednoznaczne. Oto ilustracje tekstowe z codziennej prasy:

В этих условиях Россия *предпринимает* вторую попытку убедить мир в выгодности и безопасности переработки отходов на своей территории (МН).

Волгоградский горсовет *принял* решение передать в аренду на пять лет часть нежилых помещений больницы № 24 в Красноармейском районе епархиальному училищу православной катехизации и церковной педагогики преподобного Сергия Радонежского (И).

Все они [...] *принимали участие* во всех школьных мероприятиях [...] (МН).

[...] сам Пенсионный фонд *обращается* в Госналогслужбу с просьбой о помощи (И).

Na Podkarpaciu PO i PiS *prowadzą rozmowy* ze Wspólnotą Samorządową – lokalną organizacją popieraną przez rzeszowski episkopat (SN).

⁷ Zob. m.in.: A. Wierzbicka, *Hipotaksa i konstrukcje nominalne w rozwoju polszczyzny*, „Pamiętnik Literacki” 1, 1962, s. 159-216; E. Jędzejko, *Nominalizacje w systemie i w tekstach współczesnej polszczyzny*, Katowice 1993, s. 80-81; B. A. Ярцева, *Об аналитических формах слова. Морфологическая структура слова в языках различных типов*, Москва – Ленинград 1963.

⁸ Н. Г. Комлев, *Слово в речи*, Москва 1994, с. 158.

Według McKee, z zainwestowania MG Rover w fabrykę Daewoo-FSO obie strony *odniosą korzyści* (SN).

Wiadomo, że prokuratura *postawiła* Zenonowi M. zarzut, że w 1988 roku, jako prokurent zakładu opieki chronionej, [...] wyłudził na szkodę PFRON prawie milion złotych [...] (SN).

Lekarz-orzecznik *wydat decyzję* utrzymującą dalszą wypłatę zasiłku (SN).

Konieczność szybkiego przekazywania skondensowanych informacji sprawia, że dziennikarze sięgają po utarte wyrażenia werbalno-nominalne, co prowadzi do szablonowości. Szablony frazeologiczne jako gotowe formy są wygodne i przydatne, jednak na skutek ich częstego nadużywania tracą czasami wyrazistość i obrazowość i mogą się stać frazesami⁹.

W stylu naukowym używane są struktury opisujące różne czynności badawcze, ich fazy, np.:

[...] слово *оказывает* существенное влияние на образование новых временных связей (П).

Ввиду огромной сложности строения мозга естественное долго не давало ответа на этот вопрос (П).

В этом случае не условный раздражитель, а след вызванного им возбуждения *вступает в связь* с безусловным агентом и начинает сигнализировать его приближение (П).

Знание законов развития тех или иных сторон психики человека *оказывает* важную помощь в отыскании путей и способов работы. (П).

[...] słowo *wywiera* istotny wpływ na tworzenie nowych związków czasowych (P).

Ze względu na skomplikowaną nad wyraz budowę mózgu przez dłuższy czas nauki przyrodnicze *nie dawały odpowiedzi* na to pytanie (P).

W tym przypadku nie bodziec warunkowy, lecz ślad wywołanego przezeń pobudzenia *wchodzi w związek* z czynnikiem bezwarunkowym i zaczyna sygnalizować jego zbliżanie się (P).

Znajomość praw rozwoju różnych stron psychiki człowieka *stanowi* skuteczną *potencję* w odnajdywaniu metod i sposobów pracy (P).

Przytoczone przykłady użycia analityzmów w rosyjskim tekście naukowym i jego przekładzie na język polski potwierdzają zbieżność i uniwersalność pewnych struktur ukierunkowanych na jednoznaczność przekazu informacji.

⁹ H. Kurkowska, S. Skorupka, *Stylistyka polska. Zarys*, Warszawa 1959, s. 302.

Analityzmy czasownikowe są szeroko stosowane w tekstach naukowych, w których głównie chodzi o jasność i dokładność w przedstawianiu rzeczywistości. Konstrukcje analityczne wykluczają możliwość różnej interpretacji, eliminują emocjonalne zabarwienie stylistyczne. Szerokie używanie form nominalnych nazywających pojęcia umysłowe, oderwane wiąże się z abstrakcyjnością stylu naukowego. Wynika ona z podstawowej funkcji nauki, dążącej do uogólnień, operującej pojęciami i odwołującej się do rozumu, a nie do wyobraźni i uczuć. Dążenie do precyzyjności i logiczności przekazu informacji naukowych, dotyczących nie tylko czynności ludzi, ale również zjawisk i procesów obserwowanych w otaczającym świecie znajduje wyraz w stosowaniu czasownikowych konstrukcji analitycznych, wyrażających różne fazy czynności i relacje temporalne, bez specjalnych wykładników fleksyjnych, np.

– *дать начало, приняться за работу; приу́жась за́ло́жение, подя́в ба́дания, присту́пить до а́нализа;*

– *вести а́нализ, разрабо́тку, провер́ку, наблю́дения, сравне́ния; де́лать заме́чание, выбо́р, наблю́дения, оце́нку, а́нализ, за́ключение, за́мену, сокраще́ние; прова́дзи́ть по́сzukiwanie, rozumiowanie, bádanie, а́нализе́, obserwacjе; poddawać а́нализе́, opisú, ocenié, kontrolí, sprawdzeniú;*

– *провести а́нализ, синте́з, опера́цию, иссле́дование, сопоста́вление; подве́ргнуть крити́ке, опера́ции; вступи́ть в свя́зь; произве́сти вы́числения, испы́тания, обы́ск; докони́ть а́нализе́, opisú, porównaniá, ocený, rozkłádu, wybóру; dojść do wnioskú, do przekonaniá.*

Z przeprowadzonej analizy materiału badawczego wynika, iż czasownikowe konstrukcje analityczne z rzeczownikami abstrakcyjnymi nazywanymi czynności i stany funkcjonują w opisywanych językach w zasadzie na zbliżonych zasadach: mają taką samą strukturę formalno-gramatyczną (*V Ndev*), pełnią określone funkcje komunikatywne i są podobnie nacechowane stylistycznie. Konkretność i jednoznaczność konstrukcji analitycznych ogranicza zasięg łączliwości jej elementów leksykalnych, co w rezultacie prowadzi w obu językach do kosztowności i frazeologizacji pewnych grup wyrazowych, np. *принять решение; оказать помощь; проводить badania; dokonать przegládu* i in. Problemy te wymagają dalszych dogłębnych badań.

Wykorzystane źródła słownikowe

СРЯ – *Словарь русского языка*, под ред. А. П. Евгеньевой, т. 1-4, Москва 1981-1984

SJPD – *Słownik języka polskiego*, pod red. W. Doroszewskiego, Warszawa 1964-1969

SUMMARY

The article discusses modern Polish and Russian noun phrases with deverbative. It occurs that they are widely employed in scientific and journalistic styles, usually as syntactic and phraseological patterns. Their usage is usually caused by the necessity and need for the removal of complications in the reception of relayed messages and the tendency to semantic precision in particular lingual units. This phenomenon is typical for the evolution of both Polish and Russian.

Людмила Чумак

Минск

**Текстоцентрическая концепция обучения языку
на пороге XXI в.**

I

По образному выражению Ю. Н. Караулова, *человек живет в мире текстов. Они разнообразны по содержанию, по жанрам, тематическим сферам, объему...*¹. Поэтому целью обучения языку как родному и как иностранному является продуцирование собственных текстов, т.е. формирование связной (спонтанной) речи учащихся. Всестороннее использование текста и его многоаспектный анализ, как утверждают методисты, – наиболее краткий и эффективный путь языкового обучения.

Современная лингвистика исходит из положения о системном характере языка и его реализации в тексте. Системный принцип существенен не только для описания языковой системы, но и приемов изучения текста как целостного феномена:

а) в текстах изучаемый языковой материал предстает в его естественном функционировании;

б) в тексте мы наблюдаем результат синхронного взаимодействия всех уровней языковой системы;

в) текст, по мнению Ю. А. Бельчикова, выступает как важный стилеобразующий фактор функциональных вариантов литературного языка;

¹ Ю. Н. Караулов, *Русский язык и языковая личность*, Москва 1987, с. 216.

г) в тексте уточняется значение слова, т.е. исчезает его многозначность;

д) текст всегда отражает определенные ментальные характеристики носителей данного языка и / или микросоциума (М. В. Всеволодова) и т.д.

Функции текста в обучении языку как родному и как иностранному – быть единицей, средством и целью обучения. Понятно, что конечной целью обучения является продуцирование собственных текстов, т.е. формирование связной речи учащихся. Доказано, что основным средством формирования лингвистической, коммуникативной и социокультурной компетенций обучаемых выступает текст.

Однако остается не до конца решенной проблема единицы презентации учебного материала уже не в виде речевого образца или грамматической модели (хотя во многих новых учебных комплексах они сохраняются), а в виде микротекста, номинирующего типовую ситуацию.

Реализация принципа активной коммуникативности в последние десятилетия прочно связывается прежде всего с синтаксической основой обучения, что нашло отражение в действующих программах и новых поколениях учебников по русскому языку.

Приоритетом традиционной методики преподавания русского языка как родного было формирование прежде всего лингвистической компетенции учащихся. При системно-грамматическом подходе реализовалась следующая стратегия обучения: форма – значение – употребление, что соотносилось с фазой рецепции. Основной единицей обучения выступало предложение.

Отличительной особенностью новой концепции языкового образования в школах Республики Беларусь (1992 г.), нового поколения действующих в республике учебников по русскому языку является коммуникативная направленность обучения. Она предполагает новую стратегию обучения: коммуникативная задача – значение – форма, что соотносится с фазой продукции. Основной единицей обучения выступает текст.

Функционально-коммуникативный подход к обучению предопределил новое структурирование курса русского языка как в школах, так и в вузах республики: он начинается с изучения темы „Текст”, с грамматики текста².

² Ф. М. Литвиненко, *Методика изучения разделов школьного курса русского языка (функциональный подход)*, Минск 2001.

Начиная изучать грамматическую тему, учащийся должен осознавать перспективу использования ее в речевом общении, что обеспечивает мотивацию учебной деятельности.

Ориентация на текстовую основу обучения предполагает:

а) сочетание традиционной (системной) и функционально-коммуникативной подачи синтаксических сведений;

б) изучение синтаксиса текста до синтаксиса предложения, по теории „нисходящего синтаксиса” (В. Дресслер);

в) усвоение закономерностей функционирования единиц языка в речи, где языковые инварианты уступают место вариантам;

г) введение необходимых теоретических сведений по лингвистике текста по его основным аспектам: коммуникативному, модальному, семантическому, структурному, прагматическому, а также его основным категориям (по Р. И. Гальперину);

д) системную установку на тексты разных функциональных стилей и типов речи;

е) разработку системы упражнений на наблюдение за функционированием изучаемых языковых единиц и конструкций в тексте, их стилеобразующей ролью и текстоформирующими потенциями.

При обучении и родному, и иностранному языку комплексный лингвистический анализ текста выступает как один из важнейших аспектов работы как в аудитории, так и самостоятельно. Он позволяет решать целый ряд лингвометодических задач.

Лингвистических: показать взаимодействие синтаксических и лексических явлений в процессе организации связной речи, или дискурса; освоить структурно-семантическую организацию языковых единиц разных уровней и научить определять их роль в процессе коммуникации; активизировать лингвостилистические способности учащихся; показать стилистическое значение текстовых категорий; научить анализировать закономерности целостных речевых произведений и правильно строить собственное высказывание; сформировать навыки лингвострановедческого анализа текста и т.д.

Методических: выступать приемом комплексного повторения всего теоретического материала по современному русскому языку; выступать своеобразным тестом, например на экзамене, для определения уровня сформированности лингвистической компетенции учащихся, координировать, интегрировать знания о языке в области теоретической и практической грамматики, стилистики, лингвострановедения, так как модели текстов являются основой обучения русской речи.

II

Суть текстоцентрического подхода в обучении языку раскрывается через формулу: обучение общению (чему?), для общения (для чего?), через общение (как?). В связи с этим, по мнению Т. С. Кудрявцевой³ возникает вопрос о необходимости создания текстового минимума, т.е. совокупности информативных моделей текстов. Он может быть описан лишь при наличии типологии текстов, разработанной в аспекте лингводидактики. Отметим в этой области работы А. В. Величко, М. И. Гореликовой, Г. В. Донченко и др.

Фрагмент прикладной (педагогической) модели языка, сформировавшейся в результате теоретического осмысления практики преподавания и описания русского языка как неродного, представлен в новой монографии М. В. Всеволодовой. *Мы говорим текстами, а не предложениями*, – манифестирует автор и представляет теорию текста и типологию текстов в аспекте преподавания РКИ⁴.

При классификации текстов в рамках функционально-коммуникативного направления, на наш взгляд, необходимо прежде всего выявить те закономерности организации текстов, которые способствуют реализации типовой коммуникативной задачи, а также идти от смыслового анализа к его формальной организации.

Опираясь на имеющиеся лингвистические исследования, типологию текстов можно представить в таком виде:

- 1) функционально-коммуникативный тип текста: научный, публицистический, разговорный и т.д.;
- 2) коммуникативный тип текста: информирующий, образительный, логический (Г. А. Золотова);
- 3) функционально-смысловой тип текста: описание, повествование, рассуждение (О. А. Нечаева);
- 4) прагматический тип текста: нарративный (сообщение), коммуникативный (общение) (Н. И. Формановская);
- 5) лингвострановедческий тип текста: прагматичный, проективный (Е. М. Верещагин, В. Г. Костомаров); прецедентный (Ю. Н. Караулов);

³ Т. С. Кудрявцева, *Текстоцентрический подход в обучении русскому языку как неродному [в:] Текст: проблемы и перспективы. Аспекты изучения в целях преподавания русского языка как иностранного. Тезисы международной научно-методической конференции*, Москва 1996, с. 161.

⁴ М. В. Всеволодова, *Теория функционально-коммуникативного синтаксиса. Учебник*, Москва 2000, с. 337-357.

б) структурный тип текста: с цепной связью, с параллельной связью (Г. Я. Солганик).

Данная классификация текстов позволяет представить основные фундаментальные характеристики языка, показать национально-языковую специфику текстообразования, выявить закономерности функционирования в речи определенных языковых моделей при решении конкретных коммуникативных задач.

Многообразие подходов в решении данной проблемы с учетом этапов обучения (на начальном этапе это преимущественно диалог), сфер и ситуаций общения, предопределенных практической целью обучения, научного стиля, дифференцированного подъязыками науки, очевидно. Предметом рассмотрения в лингводидактике фактически выступают все типы текста, отражающие разные виды речи и идиостилей.

На современном этапе особое место в обучении занимают прецедентные тексты, которые играют важную роль в структуре языковой личности, по Ю. Н. Караулову, так как воссоздают культурную среду, в которой пребывает языковая личность. Они функционируют в речевом сознании и общении, выступают стереотипом в определенных коммуникативных ситуациях. Прецедентные тексты формируют глубокие культурные ассоциации, знакомство с ними – это приобщение к национальной культуре, ее лучшим классическим образцам, ее гуманистическим идеалам, национально-нравственным приоритетам, системе эстетических оценок, которые зафиксированы в прецедентных текстах.

Согласно концепции Ю. Н. Караулова, формой бытования прецедентных текстов в языке являются текст, образ, символ, заглавие-название. Минимальный прецедентный текст представляет собой фразеологизм, афоризм, лозунг. Такая широкая трактовка Ю. Н. Карауловым термина „текст” побудила некоторых исследователей использовать более конкретный термин – прецедентные феномены, или высказывания (И. В. Захаренко, В. В. Красных). Этот термин понимается в наших работах и как лингвокультура. Процесс свертывания текста до прецедентного высказывания В. Г. Костомаров и Н. Д. Бурвикова назвали текстовой редукцией.

Таким образом, к началу века в методике преподавания русского языка в качестве основной единицы обучения выступают два вида текста.

- 1) Микротекст, или сложное синтаксическое целое, под которым,

в концепции О. И. Москальской⁵, понимается объединение при помощи языковых средств разных уровней – минимум двух самостоятельных предложений, реализующих одну микротему. Микротекст по форме часто совпадает с абзацем и имеет признаки как единицы языка, так и единицы речи.

2) Прецедентный текст, или высказывание, или лингвокультура. Тезис А. А. Потебни о конденсации, свертывании сюжета до мотива, а мотива до поговорки, фразеологизма в полной мере приложим и к процессу создания в языке новых фоновых словосочетаний и выражений, т.е. лингвокультурем. В результате свертывания пропозиции, обозначающей социокультурную ситуацию, они номинируют, как правило, уже не конкретные реалии, а целые ситуации или отношения между участниками событий. Например: *митинговое право, старший брат, парад суверенитетов* и др. Следовательно, за идиоматикой стоит закодированный длительным употреблением текст.

В последние десятилетия с усилением коммуникативно-деятельностной и культурологической направленности обучения среди основных умений и навыков учащихся называются умения 1) моделировать, т.е. продуцировать текст и 2) воспроизводить и адекватно использовать прецедентные высказывания в качестве стереотипа в определенных ситуациях общения. Тем самым в центре внимания обучающего стоит языковая личность, формирование ее речевых, интеллектуальных, творческих, эмоциональных способностей.

III

Культуроведческий этап в развитии методики преподавания иностранных языков характеризует новый XXI век. *Перешагнув порог коммуникативного направления, мы вступили в век культурологии и культуроведения*⁶, – констатировали участники IX Конгресса МАПРЯЛ в Братиславе. Определяющая парадигма этого этапа – обучение *общению* на иностранном языке. При этом в центре как лингвокультурологического, так и лингводидактического описания

⁵ О. И. Москальская, *Грамматика текста*, Москва 1981.

⁶ О. Д. Митрофанова, *Лингводидактические уроки и прогнозы конца XX века*, [в:] *Материалы IX Конгресса МАПРЯЛ. Братислава 1999. Доклады и сообщения российских ученых*, Москва 1999.

стоит текст. Тенденция понимать культуру в семиотике как совокупность образцовых текстов, как систему правил для создания текстов (Ю. М. Лотман, Б. А. Успенский) становится методологической базой для лингводидактики.

Социокультурная информативность текста задает особые проблемы при обучении иностранцев языку и выступает одной из актуальнейших в РКИ.

Как считает М. М. Бахтин, любое единичное конкретное высказывание всегда дано в ценностно-смысловом культурном контексте:

*Только высказывание имеет непосредственное отношение к действительности и к живому говорящему человеку (субъекту)... Только высказывание может быть верным (или неверным), истинным, правдивым (ложным), прекрасным, справедливым и т.п.*⁷

Культурологический компонент значения высказывания является имплицитным смыслом, тесно связанным с контекстом и ситуацией, с пресуппозицией высказывания. Пресуппозиция как часть семантики высказывания создается предшествующим опытом общения, воплощается в фоновых знаниях, потенциально присутствующих в языковом сознании члена лингвокультурного общества, и первична в дотекстовом отношении. Культурным компонентом в значении словосочетания (фразы и предложения) высказывания является особенное соотношение предметов и понятий, отражающих своеобразие национальной жизни, например: *телефонное право, Даёшь ускорение!* и под. Прагматическая презумпция входит в состав толкования выражения, является компонентом его смысла, а значит, считает Е. В. Падучева, входит в описание его значения⁸.

Как видно, при использовании в коммуникации универсальных синтаксических моделей культурный фон конкретных высказываний может быть реализован имплицитно. Опираясь на денотативную, или референтную концепцию значения предложения (Ю. С. Степанов, Н. Д. Арутюнова, Е. В. Падучева, В. Г. Гак, И. П. Сусов и др.), когда под денотатом предложения понимают внеязыковую ситуацию, определим место культурного компонента в смысле высказывания. При этом понятия „смысл” и „значение” различаются как конкретно-ситуативное (прагматическое) содержание сообщения

⁷ М. М. Бахтин, *Эстетика словесного творчества*, Москва 1979, с. 301.

⁸ Е. В. Падучева, *Высказывание и его соотношенность с действительностью*, Москва 1985, с. 69.

и абстрактное языковое содержание высказывания (И. М. Кобозева, Д. А. Салькова и др.).

По нашему представлению, если на синтаксическом уровне языка отражается экстралингвистическая ситуация, имеющая социокультурную специфику (культурема), то и смысл высказывания включает этот социокультурный компонент, проявляющийся в специфике соединения понятий, характерных для определенной культурно-исторической эпохи, формируя лингвокультуру как единицу не только языка, но и культуры. Например: *Родина-мать зовёт! Никто не забыт, ничто не забыто* и под.

Нетождественность внеязыковой ситуации отражается на денотативном уровне высказывания. Смысл таких высказываний не может быть воспринят адекватно иностранцем без обращения к фоновым знаниям. Сигнификативное, социально закрепленное значение выражения требует дополнительных пояснений со стороны говорящего/пишущего, экспликации его мысли в конкретизирующих высказываниях в отношении представителя иной лингвокультурной общности, поскольку пресуппозиция, имеющаяся у выражения в одном языке, может отсутствовать у его эквивалента в другом языке. Пресуппозиция является конвенциональным компонентом значения конструкции.

Изоморфизм семантической структуры номинаций и смысловой организации высказывания отмечает В. Н. Телия⁹.

Имплицитный характер реализации культурного компонента в речи, в отличие от эксплицитного характера реализации его в системе языка, приводит к тому, что синтаксические конструкции одного языка могут отличаться от своих семантических синтаксических эквивалентов в другом языке только культурным компонентом значения. Например: „*дачный*” *автобус*, „*колбасный*” *репортаж*, *куплю „безналичные” деньги* и под. При общности языковой семантики (S+Adj – предмет и его признак, V+S₄ – действие направлено на предмет) данные словосочетания отличаются в других языках этнокультурный компонент семантики. Этот фактор обуславливает несводимость смысла необычных с точки зрения иностранца сочетаний к непосредственному значению, которое может быть выведено из составляющих конструкцию языковых знаков. Характерным является

⁹ В. Н. Телия, *Механизмы экспрессивной окраски языковых единиц*, [в:] *Человеческий фактор в языке: Языковые механизмы экспрессивности*, Москва 1991, с. 42.

такое положение дел, когда иностранцы, хорошо владеющие русским языком, говорят, что знают значение отдельных слов в фразе, но не могут понять общего смысла подобных высказываний. Фактически это означает не сформированность у них фоновых знаний, представлений о социокультурных ситуациях, отражающих современный уклад нашей жизни. Вне их компетенции оказываются глубинный смысл высказываний; коннотации, которыми они обладают, ассоциации, которые они вызывают.

Сложность проблемы синтаксической семантики определяется тем, что смыслообразующими факторами синтаксического уровня являются, согласно концепции Н. Ю. Шведовой, 1) грамматическое значение абстрактной модели; 2) морфологическое значение формы синтаксического компонента; 3) синтаксическое значение отношения между компонентами; 4) лексическая семантика слов¹⁰. Таким образом, значения в синтаксисе организованы иерархически, а семантика синтаксической единицы представляет собой соединение *смыслов разной степени абстракции*. Чем детальнее и скрупулезнее расчленяется конкретное синтаксическое построение на компоненты смысла, тем дальше мы уходим во внеязыковую ситуацию, пресуппозицию и т.д., считает Н. Ю. Шведова.

Воспринимая тексты на неродном языке, человек встречается как с неизвестными ему словами, в процессе семантизации которых работают два механизма распознавания: синтагматический и парадигматический, так и с необычной сочетаемостью слов, для усвоения которой требуется не только обращение к грамматической позиции слов, их лексической сочетаемости, но и нередко к культурологическому анализу языковых единиц. Всякий язык живет прежде всего в форме текстов, в которых формирование лакун осуществляется не только на лексическом, но и на синтаксическом уровнях. Например, парадигматические связи и отношения лексем *товар* и *деньги* не дают нам представления об их национально-культурной семантике, так как они не являются безэквивалентными, экзотическими словами. И только в сочетании „*бестоварные*” *деньги* они реализуют свой экстралингвистический, т.е. этно- и социокультурный компонент значения. См. также: „*гуманитарное*” *мясо*, „*хлопковое*” *дело*,

¹⁰ Н. Ю. Шведова, *Место семантики в описательной грамматике (синтаксиса)*, [в:] *Грамматическое описание славянских языков. Концепции и методы*, Москва 1974, с. 112.

„бульдозерная” выставка, „торговый” турист, дом культуры, доска почета, вечер отдыха и др. Таким образом, своеобразные способы соединения понятий, характерные для носителей разных языков и культур, реализуются в синтагматических связях слов уже на уровне словосочетания.

Новой тенденцией в синтаксическом строе современного русского литературного языка, например, является формирование атрибутивной валентности как семантико-грамматического явления, связанного с развитием текстовых закономерностей синтаксических связей. Продуктом элиминации и компрессии компонентов текста, содержащих фоновую информацию, выступают словосочетания типа „трикотажная” зарплата, „сырое” дело, „пыжиковые” кварталы и подобные с негативной, как правило, культурной коннотацией, с ироничным оттенком значения. Например: *Жители „хрущёвских” квартир перестанут доплачивать за тех, кто живёт в „пыжиковых” кварталах.*

Знание социально-политических особенностей жизни носителей данного языка, т.е. фоновых знаний, является необходимым для правильного понимания смысла анализируемых синтаксических единиц, формирования представления об историко-культурных интенциях воспринимаемого текста, об эмоционально-эстетической позиции автора. Интерпретация как содержания, так и формы – необходимое условие работы с такими языковыми единицами в иноязычной аудитории.

Отмеченная тенденция в формировании атрибутивных словосочетаний есть проявление общей закономерности компрессии фоновой информации при создании социально-типичных выражений определенной эпохи по различным моделям: *дом культуры, Книга памяти, телефон доверия, ордер на квартиру, в коридорах власти, выполнить план, встать на вахту, злоупотребление служебным положением* и др.

Необычные с точки зрения иностранца сочетания слов и выражения, функционирующие в дискурсе, как показывают экспериментальные данные, бывают двух типов: узуальные и контекстуальные.

К узуальным относятся те, которые представляют собой единицу речи, регулярно воспроизводимую носителем языка в определенной ситуации общения. Они выражают понятия, привычные для данного коллектива говорящих. К примеру: *тринадцатая зарплата, митинговое право, президентская вертикаль, парад суверенитетов, „загрязненные” районы* и др. Компрессии и элиминации при формировании

подобных выражений подвергается прежде всего фоновая информация, устойчиво известная носителям данного языка, являющаяся достоянием всех членов лингвокультурной общности. В иностранной аудитории лингвострановедческий комментарий таких выражений концентрируется на выявлении социального контекста, например: *„гуманитарное” мясо* – мясо, полученное из развитых зарубежных стран по линии гуманитарной помощи республиками бывшего Союза в период социально-экономического кризиса в 90-е годы; *„гробовые деньги”* – компенсация пострадавшим от радиационного облучения в результате аварии на Чернобыльской атомной станции в 1986 году, деньги на похороны, на гроб (ироническ.); *„телефонный” коммунизм* – возможность бесплатного пользования телефонами-автоматами из-за исчезновения из денежного обращения металлических монет.

Ю. С. Степанов, определяя подобные выражения как дискретные словосочетания, отмечает, что они являются *почти свободными в синтаксическом плане, вполне разложимыми, но представляющими в плане содержания привычные для данного коллектива ассоциации идей*, поэтому в них *одно слово предсказуемо через другое*¹¹. Обращение к фоновым знаниям культурологического плана – средство адекватного понимания сочетаний данного типа.

К контекстуальным относятся сочетания, значение и смысл которых воссоздается средствами текста. Являясь авторскими образованиями, т.е. окказионализмами, они функционируют как единицы текста. Особый интерес представляет исследование стилистико-коммуникативных функций окказиональных образований в тексте. Так, исследуемые окказионально образованные атрибутивные словосочетания могут использоваться в тексте в роли компонента номинативной цепочки как перифрастическое наименование.

Обратимся к примеру из газетного текста под заглавием *„Синие люди” не хотят сложить оружие*:

В Нигере...можно встретить людей...с весьма характерной внешностью: желто-коричневый цвет кожи, воспаленные сахарским солнцем и ветром глаза, синяя повязка, закрывающая не менее половины лица. Из-за этой последней детали одежды их называют „синими людьми” – повязка, линяя, придает их лицам синеватый оттенок.

¹¹ Ю. С. Степанов, *Французская стилистика*, Москва 1965, с. 59.

Ретроспективные связи возвращают нас к тем понятиям, которые адресат текста должен однозначно отождествлять с соответствующим референтом – языковым коррелятом предмета объективной действительности. Целью данной повторной номинации является максимально сжатая, компактная, лаконичная характеристика референта текста, предполагающая в то же время эмоциональное воздействие на читателя, выражение личного отношения автора к описываемым событиям. Окказиональное атрибутивное словосочетание объединяет, как правило, ключевые для данного текста слова, являясь, таким образом, средством выражения такой категории текста, как изотопия. Текстовая номинация также связана с классифицирующей деятельностью человека, и основной функцией ее является фиксация элементов жизненного опыта. Источником повторной номинации в анализируемом тексте выступают создаваемые автором окказиональные словосочетания, которые формируются в результате конденсации, стяжения поверхностных структур языка и имеют ярко выраженный в тексте мотивированный характер.

Анализируемые словосочетания можно перевести буквально на иностранный язык, но они не существуют в этом языке, т.е. им фактически соответствуют лакуны фразеологические или синтаксические. Для передачи их в иностранном языке требуются пространственные перифразы – с точки зрения языка, с точки зрения же лингвокультурологии – это лингвострановедческий комментарий. Как было сказано выше, происходящие на глубинном языковом уровне явления компрессии фоновой информации в результате свертывания пропозиции при формировании типичных языковых выражений, отражающих соединение понятий, свойственное только русской жизни, на поверхностном языковом уровне проявляются в виде экономных, построенных по грамматическим и лексическим законам сочетаемости словосочетаний и выражений. Необычным для фона представляется, как правило, вид семантического согласования понятий.

Следовательно, гипотеза Ю. А. Сорокина и И. Ю. Марковиной о лакунизированном характере лингвокультур предоставляет тот набор понятий-конструктов, который может использоваться не только в сфере этнопсихолингвистики, но и в других смежных областях: герменевтике, интра- и лингвокультурологии. Лакуны выступают средством отражения не только интра-, но и экстралингвистических факторов в сопоставляемых языках.

Взаимоотношения национального и интернационального, специфического и универсального – ключевые проблемы не только типологии языка как лингвистического феномена, но и лингвокультурологии. Диалектическая взаимосвязь в системе языка национального и интернационального, чувственно-наглядного и логического реализуется только в сознании коренных носителей языка. При восприятии речи/текста на неродном/иностранном языке семантизирующее понимание, т.е. *декодирование единиц текста*¹², осуществляется прежде всего в осознании интернационального, универсального в языке, отражающего логическое мироощущение носителей языка. Восприятие же специфического в национальном языке, т.е. этно- и социокультурного, отражающего чувственно-наглядное мировосприятие носителей языка, требует значительных усилий. При этом формирование лакун как утечки информации, „потери смысла” может реализоваться на различных уровнях языка.

Для когнитивного понимания фоновых словосочетаний необходимо прежде всего обращение к анализу импликационной тенденции в строении анализируемого текста, так как выход в рефлексию здесь затруднен из-за компрессированной формы изложения. Энтропийность, т.е. недостаточность канала связи с точки зрения логики изложения либо необычность этого изложения, побуждает рефлексию, заставляет обратиться к анализу как лингвистических закономерностей строения компонентов текста, так и к его национально-культурному подтексту. Подобный способ построения дискурса, связанный с элиминацией структурных или смысловых элементов высказывания, служит сигналом для обращения к контексту, ситуации или пресуппозиции. Раскрывая данные средства текстопостроения, мы подводим реципиента к осмыслению значения подобных выражений. Интерпретация как содержания, так и формы – необходимое условие работы с такими языковыми единицами в иностранной аудитории.

Таким образом, для распрямляющего понимания текста требуется обращение и к его культуроведческому подтексту. Необычная с точки зрения носителя другого языка сочетаемость слов, т.е. лакуны на синтаксическом уровне, отражающие специфику референтной ситуации во всем ее многообразии в национальном языке, предстает как способ формирования языковой „картины мира”. Зна-

¹² Г. И. Богин, *Типология понимания текста*, Калининский гос. ун-т 1986.

ние национально-культурных и социально-политических особенностей жизни носителей данного языка является необходимым для правильного понимания смысла образуемой коммуникативной единицы и формирования представления об историко-культурных интенциях анализируемого текста.

Языковые социально-типичные связи и отношения между предметами и явлениями зафиксированы в обобщенном и абстрагированном виде в синтаксической системе языка и отражаются в текстах разных типов. Именно дискурс языковой личности выступает показателем сложных отношений знаний и значений, складывающихся в картине мира языковой личности. Всякий язык живет прежде всего в форме текстов, в которых формирование лакун происходит не только на лексическом, но и на синтаксическом уровнях. Определенный минимум фоновых знаний необходим для адекватной интерпретации любого исходного текста в целях преодоления „культурного барьера”, для сопоставления своей и чужой картины мира.

Анализируемый материал подтверждает тезис Г. П. Шедровицкого о том, что понимание текста осуществляется прежде всего в результате восстановления *связей и отношений между многими элементами ситуаций деятельности и коммуникации*¹³, и подчеркивает роль синтаксического аспекта языка в лингвокультурологии. Понимание текста на иностранном языке зависит от применения фоновых знаний, не представленных в тексте эксплицитно, к сумме значений составляющих его слов¹⁴. Ибо значение, как утверждают герменевты, – это то, что нормативно закреплено в культуре. Особую значимость это имеет в практике обучения языку как иностранному.

Таким образом, культурологические значения языковых единиц разных уровней способствуют построению текстов, воспроизводящих ту или иную модель мира и отражающих народный менталитет. Восприятие и осознание культурно маркированных единиц текста – лингвокультурем – способствует постижению социокультурной информативности текста, дает возможность одновременного, комплексного изучения фактов языка и культуры, придает интерес к познанию не только национально-культурных традиций, но и способов их формулирования и выражения в языке.

¹³ Г. П. Шедровицкий, *Смысл и значение*, [в:] *Проблемы семантики*, Москва 1974, с. 91.

¹⁴ Е. М. Верещагин, В. Г. Костомаров, *Язык и культура*, [в:] *Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного*, Москва 1990, с. 120, 121.

Подводя итоги, отметим, что лингводидактическое направление в интерпретации текста на неродном языке должно опираться на ряд последовательных интерпретационных шагов, т.е. алгоритм, в основе которого лежит разработанная Г. И. Богиним филологическая типология понимания.

Лингводидактическое решение понимания фоновых словосочетаний видится нам, во-первых, в обращении к теории текста и пониманию механизмов его порождения; во-вторых, в выявлении в тексте культурем как ситуаций фоново-этнического уровня и лингвокультурем как языковых сигналов фоновой информации; в-третьих, в подробном лингвострановедческом комментарии словосочетаний-лингвокультурем; в-четвертых, в развитии умения рефлексировать над разными формами текстовой организации и в совершенствовании системы предтекстовых и послетекстовых упражнений с акцентом на программирующее понимание.

SUMMARY

In the article traditions and innovations in the text-centered strategies of language teaching according to three basic parameters are analyzed: 1. Role of a text in native and foreign language teaching. 2. Typology of texts from linguodidactic aspect. 3. Social-cultural content of a text.

Walentyna Mieszkowska

Białystok

**Jeszcze raz o najnowszych zapożyczeniach
we współczesnym języku rosyjskim
(na materiale terminologii ekonomicznej)**

W końcu lat osiemdziesiątych i na początku lat dziewięćdziesiątych XX wieku nastąpił niespotykany dotychczas rozwój cywilizacyjny, który wywołał jeden z najbardziej znaczących procesów we współczesnym języku rosyjskim, a mianowicie aktywizację wyrazów obcego pochodzenia. W tym czasie powstały takie polityczne, ekonomiczne i kulturowe warunki, które spowodowały otwartość społeczeństwa rosyjskiego na przyjęcie nowych i aktualizację wcześniej istniejących zapożyczeń z różnych języków, zwłaszcza z języka angielskiego. Bodźcem ułatwiającym aktywizację leksyki obcojęzycznej stała się świadomość, że Rosja jest także częścią cywilizowanego świata i otwarta orientacja na Zachód w dziedzinie ekonomii, polityki, handlu, kultury, sportu, mody i innych. Według obliczeń M. Wójtowicza¹, do końca lat 70-tych ubiegłego stulecia na każde dziesięciolecie przypadało średnio 56 pożyczek z języka angielskiego, natomiast w latach 1990-1995 język rosyjski wchłonął już 70 angielskich jednostek leksykalnych (szczególnie z amerykańskiej jego wersji) i ten proces nadal trwa. Tak duża ilość zapożyczeń nie świadczy o „słabości” języka, wręcz przeciwnie jest oznaką otwartości kultury danego narodu na przyjęcie obcych nowości².

¹ М. Вуйтович, *О новых английских заимствованиях в современном русском языке*, [w:] *Studia Rossica Posnaniensia*, vol. XXVI, Poznań 1995, s. 145.

² Н. Б. Мечковская, *Общее языкознание. Структурная и социальная типология языков*, Минск 2000, с. 126.

Znaczącą grupę wśród najnowszych zapożyczeń stanowią terminy dotyczące ekonomiki, finansów, handlu, działalności bankowej i giełdowej. Pojawiły się one na skutek zamiany radzieckiej ekonomiki «planowej» na rosyjską ekonomikę «rynkową», będąc odpowiedzią na zapotrzebowanie społeczne na nowe środki wyrażania.

Przedmiotem zainteresowania w niniejszym artykule są losy terminów finansowych pochodzenia angielskiego zaprezentowanych w publikacjach B. Konopielko³. W centrum uwagi autorki znalazły się najnowsze zapożyczenia z dziedziny terminologii finansowej występujące jedynie na łamach gazet, czasopism i w literaturze specjalistycznej (lata 1990-1992), nie zarejestrowane dotąd ani w słownikach wyrazów obcych, ani w słownikach neologizmów. We wspomnianych artykułach zostały przedstawione także terminy finansowe pochodzące z języka francuskiego, niemieckiego i włoskiego, lecz stanowiły one pożyczki z wcześniejszych lat, odzwierciedlające realia państw o ustroju kapitalistycznym, obecnie przywrócone do życia we współczesnym języku rosyjskim. Jako przykłady najnowszych terminów finansowych pochodzących z języka angielskiego przytoczono następujące wyrazy: *бартер, ваучер, андеррайтер, брокеридж, джоббер, дилер, консалтинг, аутрайт, листинг, рейтинг, рентинг, свинг, свитч, спред, сток-брокер, сток-мастер, тендер, фикс, фиксинг, форфейтинг, фьючерсы, терминал, тикер, холдинг, овердрафт, риэлтер, аудит, контролинг*⁴. Kończąc swoje opracowanie B. Konopielko pisze:

Судя по употребительности, частотности употребления в текстах, некоторые из приведенных нами англицизмов возможно и перейдут в состав заимствованной лексики, приобретут свою морфологическую оформленность и волеются в деривационную систему русского языка⁵.

Patrząc z perspektywy lat, które minęły od czasu opublikowania tych słów, trzeba przyznać, że autorka niewiele się pomyliła. Wszystkie te terminy zostały zarejestrowane w różnorodnych słownikach języka rosyj-

³ B. Konopielko, *Современная русская финансовая терминология*, [w:] *Historia i terażniejszość Rosji w świetle faktów językowych. Materiały ogólnopolskiej Konferencji Lingwistycznej – Kraków 11-12 maja 1993 r.*, Kraków 1993, s. 128-134; B. Конопелько, *Современная русская финансовая терминология*, [w:] *Studia Rossica Posnaniensia*, vol. XXVI, Poznań 1995, s. 147-155.

⁴ Kolejność terminów-anglicyzmów została zachowana zgodnie z oryginalnym tekstem.

⁵ B. Конопелько, *Современная русская финансовая терминология*, [w:] *Studia Rossica Posnaniensia*, vol. XXVI, Poznań 1995, s. 155.

skiego, wydanych w ostatnich latach⁶. W związku z tym, że omawiane jednostki leksykalne stanowią pojęcia specjalistyczne z dziedziny finansów, przede wszystkim zostały zanotowane w słownikach terminologicznych (СЭС, МЭС, БИЭС).

Obcojęzyczne terminy oznaczające aktualne i ważne z punktu widzenia komunikacji pojęcia często wychodzą poza ramy ściśle specjalistycznego użytkowania i zaczynają nowe życie w języku mass – mediów, a czasami trafiają też do języka ogólnoliterackiego. Podobną drogę przeszły niektóre terminy ekonomiczne, przyczyniając się do formowania nowej kultury ekonomicznej. Taką sytuację opisuje M. W. Kitajgorodskaja:

Магическое слово «рынок», прозвучавшее на первых съездах народных депутатов, символизировало этот поворот в экономическом развитии. За ним последовала целая лавина новых «экономических» слов – хронологических маркеров происходящих перемен. Экономическая терминология смела границы традиционного узкопрофессионального употребления. Она щедро выплеснулась на книжные лотки в виде многочисленных актуальных изданий по менеджменту и маркетингу, лизингу и консалтингу, бухучету и аудиту и мн. др., зазвучала в устной речи на радио и телевидении. В условиях инфляции «курс доллара» стал не менее актуальной информацией, чем сводка погоды⁷.

Część rozpatrywanych najnowszych angielskich terminów finansowych na skutek dużej częstotliwości ich użycia w ostatnim dziesięcioleciu została zarejestrowana nie tylko w słownikach terminologicznych, ale i w słownikach współczesnego języka rosyjskiego i słownikach wyrazów obcych, co może świadczyć o ich wejściu na stałe do aktywnego zasobu leksykalnego. Jak zauważa E. Siekierzycki:

⁶ Patrz: *Толковый словарь русского языка конца XX в. Языковые изменения*. Под ред. Г. Н. Скляревской, Санкт-Петербург 1998; *Большой толковый словарь русского языка*. Сост. и гл. ред. С. А. Кузнецов, Санкт-Петербург 1998; Л. М. Баш, А. В. Боброва, Г. Л. Вечеслова, Р. С. Кимягарова, Е. М. Сендровиц, *Современный словарь иностранных слов: толкование, словоупотребление, словообразование, этимология*, Москва 2000; *Малый экономический словарь*. Под ред. А. Н. Азрилияна, Москва 2000; Б. А. Райзберг, Л. Ш. Лозовский, Е. Б. Стародубцева, *Современный экономический словарь*, Москва 1997; Л. Ш. Лозовский, А. А. Благодатин, Б. А. Райзберг, *Биржа и ценные бумаги. Словарь*, Москва 2001.

⁷ М. В. Китайгородская, *Современная экономическая терминология. (Состав. Устройство. Функционирование)*, [в:] *Русский язык конца XX столетия (1985-1995)*, Москва 2000, с. 163.

вхождение заимствованной лексики в язык обусловлено рядом факторов: частотностью употребления, распространенностью в разных стилистических сферах, уподоблением структуре заимствующего языка, словопорождающей активностью, то есть ростом словообразовательного потенциала⁸.

Рог.:

1. *Аудит*, -а, м. (англ. audit – проверка, ревизия) – «независимая экспертиза финансовой отчетности предприятий, проводимая квалифицированным специалистом (аудитором)» (ТСРЯ, 66; ССИС, 93); *Аудит*, -а, м. – «Финанс. Проверка финансовой деятельности коммерческого предприятия» (БТС, 51).

W ostatnim czasie do tego terminu dołączył jeszcze jeden ściśle z nim związany termin-anglicyzm:

Аудитор, -а, м. (англ. auditor – финансовый ревизор) – «ревизор, осуществляющий проверку финансовой деятельности предприятий, компаний и т.п.» (ТСРЯ, 66; ССИС, 94; БТС, 51). Termin ten występuje też w derywatach złożonych: *бухгалтер-аудитор*, *эксперт-аудитор* (ТСРЯ, 66).

Terminy te stały się też podstawą do tworzenia wyrazów pochodnych: *аудитор* → *аудиторский*, -ая, -ое. *Аудиторская проверка*. *Аудиторские услуги*. *Аудиторская фирма*. (ТСРЯ, 66; ССИС, 94);

аудит → *аудировать*, -рую, руешь, св и нсв – «провести – проводить аудиторскую проверку, аудит» (БТС, 51);

аудировать → *аудирование*, -я, ср. (БТС, 51).

Na podstawie przytoczonych przykładów można zaryzykować twierdzenie, że zapożyczone z języka angielskiego terminy *аудит*, *аудитор* weszły do systemu języka rosyjskiego, o czym może świadczyć morfologiczna charakterystyka terminów (rosyjski system deklinacyjny, rodzaj gramatyczny), zdolność do tworzenia gniazd słowotwórczych, funkcjonowanie w związkach wyrazowych.

2. *Бартер* (тэ), -а, м. (англ. barter – менять, вести меновую торговлю) – 1. «Прямой обмен товарами или услугами между предприятиями, странами; товары, вещи, полученные таким путем». *Организовать бартер между российской и иностранной стороной*. *Получать оборудование по бартеру*. *Махинации с бартером*. *Крупный бартер*. *Мелкий бартер*. 2. Разг. Шутл. «Сделка; обмен вещами, предметами между людьми по взаимному соглашению». *Предлагаю бартер*:

⁸ Э. Секежицки, *Словообразовательный потенциал заимствованной лексики*, [w:] *Studia Rossica Posnaniensia*, vol. XXVI, Poznań 1995, s. 160.

за книгу по искусству, книгу по кулинарии. (ТСРЯ, 75; БТС, 60; ССИС, 106).

Pojawienie się drugiego żartobliwego znaczenia leksemu *бартер* świadczy o całkowitej adaptacji tego terminu przez język rosyjski. Potwierdzają to także utworzone od niego derywaty, wchodzące w różnorodne związki wyrazowe.

бартер → *бартерный*, -ая, -ое. *Бартерная сделка*. *Бартерный фонд предприятия*. *Бартерные операции*. *Бартерные операции*. (ТСРЯ, 76; БТС, 60; ССИС, 106)

бартер → *бартеризация* (тэ), -и, ж. – «внедрение, распространение бартера». *Уменьшение доли денег в процессе бартеризации*. *Издержки бартеризации*. *Предприятие вынуждено заняться бартеризацией*. (ТСРЯ, 76; БТС, 60)

Zwraca uwagę fakt pojawienia się derywatu *бартеризация*, który powstał według bardzo aktywnego w ostatnich czasach schematu słowotwórczego, kiedy to za pomocą formantu *-изация* tworzą się odrzeczownikowe derywaty oznaczające proces: *компьютеризация*, *арендизация*, *долларизация*, *векселизация*, *сертификация*. Jest to zjawisko o tyle nietypowe, że tradycyjnie tego rodzaju wyrazy tworzą się od podstaw czasownikowych, jednak we współczesnym języku rosyjskim ten sposób służy do nazywania nowych społecznie ważnych procesów rzeczywistości.

3. *Ваучер*, -а, м. (англ. voucher – поручитель; расписка, оправдательный документ) – «Государственная ценная бумага (номинальной стоимостью в 10 тыс. рублей), дающая гражданам Российской Федерации право на приобретение акций имущества предприятий государственной собственности в процессе их приватизации (акционирования); приватизационный чек». *Получить ваучер по месту жительства*. *Купить, продать ваучер*. *Курс скупки ваучеров*. *Владелец ваучера*. *Приобрести акции на ваучер* (ТСРЯ, 122; БТС, 112; ССИС, 130).

Termin ten pojawił się latem 1992 r. jako nazwa nowego rosyjskiego dokumentu prywatyzacyjnego wydawanego przez Сбербанк. Każdy obywatel Rosji mógł od października 1992 do stycznia 1993 odebrać jeden dokument. Do czerwca 1994 r. można było nimi handlować, zamieniać na akcje. O popularności tego terminu świadczy duża ilość utworzonych od niego derywatów: *ваучер* → *ваучерный*, -ая, -ое. *Ваучерный аукцион*. *Ваучерный фонд*. *Ваучерная компания*, *ваучер* → *ваучеризация*, -и, ж. – «Безвозмездная выдача ваучеров населению; привлечение всех граждан России к приватизации государственной собственности с помощью ваучеров».

ваучер → *ваучерист*, -а, м. – «Разг. Торговец ценными бумагами, специализирующийся на ваучерах; перекупщик ваучеров».

ваучер → *ваучерник*, -а, м. – «Скупщик ваучеров у населения, уличный торговец ваучерами».

ваучер → *ваучердержатель*, -я, м. – «Офиц. Тот, кто безвозмездно получил от государства ваучер».

Z chwilą zakończenia akcji prywatyzacyjnej, gdy przestało istnieć pojęcie nazywane terminem, sam termin i wszystkie jego derywaty także się zdeaktualizowały. W *Толковом словаре русского языка конца XX в.* wyrazy należące do gniazda *ваучер* odnotowane są jako wychodzące z aktywnego użycia.

W *Современном словаре иностранных слов* odnajdujemy jeszcze jedno znaczenie wyrazu *ваучер* – «документ, служащий приложением к зарубежной путевке и дающий право на въезд в ту или иную страну и на получение в течение поездки определенных услуг». *Предоставить ваучер. Вручить туристу ваучер. Поехать в Польшу по ваучеру. Туристическая фирма предлагает ваучер* (ССИС, 130). W chwili obecnej właśnie to znaczenie terminu jest jak najbardziej aktualne i często używane.

4. *Дилер*, -а, м. (англ. dealer – торговец, агент) – «Лицо или фирма, выступающие биржевыми или торговыми посредниками между продавцом и покупателем при купле или продаже товаров, ценных бумаг». *Региональный дилер. Встретиться с дилером с целью заключения выгодной сделки* (ТСРЯ, 211; БТС, 259; ССИС, 211). *дилер* → *дилерский*, -ая, -ое. *Дилерская сеть. Дилерские сделки. Дилерские проценты с заключенной сделки*.

Termin *дилер* funkcjonuje w języku rosyjskim w dwóch sferach. Przede wszystkim jest on związany z obrotem giełdowym, stąd wyrażenia *биржевой дилер, дилер по операциям с ценными бумагами*, jednak w ostatnim czasie pojawiło się inne znaczenie tego terminu, także zapożyczone z języka angielskiego, a mianowicie „handlowiec”, „agent zajmujący się sprzedażą towarów”, np. *автомобильный дилер*. To zróżnicowanie podkreślają także utworzone od niego derywaty:

дилер → *дилерство* – «Операции по купле – продаже товара, который производят или реализуют компании – производители, владельцы или дистрибьюторы» (СЭС, 80).

дилер → *дилерство*, -а, ср. – «Разг. Занятие, деятельность дилера» (БТС, 259).

Termin *дилер* wszedł na stałe do języka rosyjskiego, chociaż istniały w nim wyrazy oznaczające ten rodzaj zajęcia, takie jak *посредник, агент*.

Jednak angielski termin lepiej dopasowuje się do współczesnej rzeczywistości, jest nasycony konkretną informacją a jego użycie nie wywołuje nieporozumień.

5. *Консалтинг*, -а, м (англ. consulting – konsultowanie) – «Консультирование производителей и покупателей по экономическим, хозяйственным и правовым вопросам». *Развивать консалтинг. Фирма осуществляет консалтинг* (ТСРЯ, 322; БТС, 449; ССИС, 391)

консалтинг → *консалтинговый*, -ая, -ое. *Консалтинговые услуги. Консалтинговые фирмы*.

6. *Лизинг*, -а, м. (англ. – аренда) – «Форма долгосрочной аренды имущества (машин, оборудования, транспортных средств и т.п.) на условиях постепенного погашения задолженности». *Система лизинга оборудования. Финансовый лизинг. Импортный лизинг. Операционный лизинг* (ТСРЯ, 357; БТС, 496; ССИС, 465)

лизинг → *лизинговый*, -ая, -ое. *Лизинговая сделка. Лизинговое обслуживание. Лизинговая фирма*.

лизинг → *лизингодатель*, -а, м. – «Физическое или юридическое лицо, которое за счет привлеченных или собственных денежных средств приобретает в ходе реализации лизинговой сделки в собственность имущество и предоставляет его в качестве предмета лизинга лизингополучателю» (МЭС, 370).

лизинг → *лизингополучатель*, -а, м. – «Физическое или юридическое лицо, которое в соответствии с договором лизинга обязано принять предмет лизинга за определенную плату, на определенный срок и на определенных условиях во временное владение» (МЭС, 371).

Terminy *консалтинг* i *лизинг* weszły do powszechnego użycia we współczesnym języku rosyjskim i stały się podstawą mniej lub bardziej rozbudowanych gniazd słowotwórczych. Jednak niektóre elementy tych gniazd funkcjonują tylko w języku specjalistów z danej dziedziny.

7. *Риэлтер*, -а, м. (англ. realtor) – «Тот, кто профессионально занимается продажей и покупкой недвижимости». *Бизнес риэлтера. Московская ассоциация риэлтеров. Фирма-риэлтер* (ТСРЯ, 546; ССИС, 672)

риэлтер → *риэлтерский*, -ая, -ое. *Риэлтерская компания. Риэлтерская контора. Риэлтерское агенство*.

Chociaż termin *риэлтер* funkcjonuje we współczesnym języku rosyjskim tworząc wyrazy pochodne i wchodząc w różnorodne związki wyrazowe, można się jednak zastanowić, czy jego adaptacja została już zakończona. Świadczy o tym odnotowany przez nas wariant terminu *риэлтер/риэлтор*

(ССИС, 672). Jest to zjawisko nietypowe, gdyż anglojęzyczne terminy na ogół przyjmowane są przez język rosyjski w postaci substytucji fonetycznej lub transkrypcyjnego odwzorowania oryginału i nie pojawiają się wśród nich warianty fonetyczne⁹.

8. *Тендер, -а, м.* (англ. tender – официальное предложение, заявка) – «1. Конкурсная форма заказа на покупку оборудования или привлечения подрядчиков для сооружения комплексных объектов, реставрации и других работ; 2. Международные торги; 3. Предложение о поставке товара или оборудования, отвечающих установленным требованиям». *Объявить тендер. Получить тендер. Поставить товары по тендеру. Стать победителем тендера.* (ТСРЯ, 627; БТС, 1314; ССИС, 732)

тендер → *тендерный, -ая, -ое. Тендерная документация. Тендерная конкуренция. Тендерный комитет.*

Termin *тендер* jest terminem wieloznacznym w języku rosyjskim i we wszystkich tych znaczeniach jest używany, zwłaszcza w języku prasy, w ogłoszeniach. Jest to nietypowy przykład, gdyż w procesie zapożyczania język przyjmujący przyswaja zazwyczaj tylko jedno znaczenie terminu.

9. *Фьючерс, -а, м.* (англ. futures – товары, закупаемые заблаговременно, с упреждением) – «Биржевая сделка по продаже товаров или ценных бумаг с обязательством поставки или передачи их покупателю в определенный момент в будущем по ценам, действующим в момент заключения контракта». *Валютные фьючерсы. Механизм торговли фьючерсами. Инвесторы от нефтяных фьючерсов.* (ТСРЯ, 656; ССИС, 846; БТС, 1437)

фьючерс → *фьючерский, -ая, -ое. Фьючерские сделки. Фьючерская биржа.*

фьючерс → *фьючерсный, -ая, -ое. Фьючерсный рынок. Фьючерсные контракты.*

Termin ten także wchodzi w różnego rodzaju związki wyrazowe, jednak wydaje się, że znajduje się on w aktywnym zasobie słów osób zajmujących się działalnością handlową i giełdową.

Większość najnowszych zapożyczonych z języka angielskiego terminów finansowych należy do ściśle specjalistycznej terminologii, używanej przez wąskie kręgi finansistów, pracowników banków i maklerów giełdowych. W związku z tym zostały one zarejestrowane jedynie w specjalistycznych słownikach języka rosyjskiego w swoich podstawowych znaczeniach. Por.:

андеррайтер (англ. underwriter – подписчик) (СЭС, 19; МЭС, 36); *аутрайт* (англ. outright – обычный, прямой) (СЭС, 24; МЭС, 44); *брокеридж* (англ. brokerage) (СЭС, 37; МЭС, 70); *джоббер* (англ. jobber) (СЭС, 79; МЭС, 164); *контроллинг* (англ. controlling) (СЭС, 161; МЭС, 345); *листинг* (англ. listing – список) (СЭС, 177; МЭС, 374); *овердрафт* (англ. overdraft – сверх плана) (СЭС, 221; МЭС, 469); *рейтинг* (англ. rating) (СЭС, 286; МЭС, 750); *рентинг* (англ. renting) (СЭС, 290; МЭС, 756); *свинг* (англ. swing – колебание) (СЭС, 306; МЭС, 782); *свитч* (англ. switch – переход) (СЭС, 306; МЭС, 782); *спрэд* (англ. spread) (СЭС, 319; МЭС, 844); *спрэдинг* (англ. spreading) (МЭС, 844); *стокброкер* (англ. stock broker) (СЭС, 324; МЭС, 861); *сток-мастер* (англ. stock master) (СЭС, 324; МЭС, 861); *тикер* (англ. ticker) (СЭС, 336; МЭС, 906); *фиксинг* (англ. fixing – укреплять) (СЭС, 359; МЭС, 989); *форфейтинг* (англ. forfaiting) (СЭС, 365; МЭС, 1008).

Nie odnotowano też powstawania rosyjskich terminów pochodnych na bazie tych zapożyczonych jednostek leksykalnych, raczej nowe pożyczki napływające wciąż do języka rosyjskiego wraz z rozwojem działalności finansowej. I tak, na przykład, oprócz terminu *дилер*, który zdomował się już w języku rosyjskim, pojawił się nowy termin *диллинг* (англ. dealing) – «1. Помещение, в котором сотрудники банка или компании (дилеры) занимаются совершением сделок с валютой, депозитами, ценными бумагами, золотом, с помощью телефонов, телекса и другой техники; 2. Сами эти операции.» (МЭС, 167); oprócz terminu *андеррайтер* zapożyczono także termin *андеррайтинг* (англ. underwriting – подписание) (СЭС, 19; МЭС, 36) i inne.

W ramach terminologii ekonomicznej zaobserwowano także tak charakterystyczne dla współczesnej rzeczywistości językowej zastępowanie funkcjonujących od dawna obcojęzycznych terminów angielskimi wariantami, por.: *брокераж* (франц.) «проведение сделок по ценным бумагам» – *брокеридж* (англ.) (МЭС, 70); *куртаж* (франц.) «вознаграждение, получаемое брокером» – *брокеридж* (англ.) (МЭС, 367).

Niektóre z tych leksemów zarejestrowane zostały także w słownikach współczesnego języka rosyjskiego i w słownikach wyrazów obcych, np.: *листинг, рейтинг* (ССИС, 476, 656), *джоббер, свинг* (БТС, 256, 1160), lecz towarzyszy im zawsze kwalifikator *проф., бизн., финанс.*, co świadczy o specjalistycznym terminologicznym ich znaczeniu. Jest to jednak sygnał, że terminy te na skutek częstego używania mogą w niedługim czasie wejść do ogólnoliterackiego języka rosyjskiego.

⁹ Patrz.: М. Вуйтович, указ. соч., с. 142; В. Конопелько, указ. соч., с. 154.

Przeprowadzona analiza najnowszych zapożyczeń angielskich z dziedziny terminologii finansowej pozwala stwierdzić, że w większości terminy te z łatwością wchodzą do ogólnoliterackiego języka rosyjskiego, poddają się rosyjskiemu systemowi morfologicznemu, tworzą rozbudowane gniazda słowotwórcze i liczne związki wyrazowe. Terminy tego rodzaju dosyć szybko upowszechniają się poza kręgiem właściwych użytkowników – specjalistów z danej dziedziny wiedzy ze względu na swą aktualność komunikacyjną. Jest to związane z coraz większymi wymaganiami co do przygotowania do działalności zawodowej i intelektualnej stawianymi przez obecną rzeczywistość. Należy jednak zauważyć, że nazwy tego typu, mimo znacznego rozpowszechnienia, nie tracą charakteru terminów; ich status w języku ogólnym przypomina funkcjonowanie zapożyczeń – cytatów¹⁰, choć trzeba przyznać, niektóre z nich są bardzo bliskie determinologizacji.

Wykaz skrótów:

- ТСРЯ – *Толковый словарь русского языка конца XX в. Языковые изменения*. Под ред. Г. Н. Скляревской, Санкт-Петербург 1998;
- БТС – *Большой толковый словарь русского языка*. Сост. и гл. ред. С. А. Кузнецов, Санкт-Петербург 1998;
- ССИС – Л. М. Баш, А. В. Боброва, Г. Л. Вечеслова, Р. С. Кимягарова, Е. М. Сендровиц, *Современный словарь иностранных слов: толкование, словоупотребление, словообразование, этимология*, Москва 2000.
- СЭС – Б. А. Райзберг, Л. Ш. Лозовский, Е. Б. Стародубцева, *Современный экономический словарь*, Москва 1997;
- МЭС – *Малый экономический словарь*. Под ред. А. Н. Азрилияна, Москва 2000;
- БПБС – Л. Ш. Лозовский, А. А. Благодатин, Б. А. Райзберг, *Биржа и ценные бумаги. Словарь*, Москва 2001.

S U M M A R Y

In the present article an attempt has been made to investigate the fate of financial terms presented in prof. B. Konopielko's publications. The analysis allows to state that all the terms have been registered in technical dictionaries and their big part is included in literary Russian forming extended formative nests and numerous word combinations.

¹⁰ D. Buttler, *O wzajemnym oddziaływaniu terminologii i słownictwa ogólnego*, „Poradnik Językowy” 1979, z. 3, s. 127.

Базыль Сегень
Беласток

**Да пытання тэоры прыназоўніка
(на матэрыяле беларускай мовы)**

Службовыя словы займаюць у сістэме мовы выключнае месца. З лексічнага пункту гледжання яны несамастойныя і служаць для выражэння разнастайных семантыка-сінтаксічных адносін паміж словамі, сказамі і часткамі сказаў, а таксама розных адценняў суб'ектыўнай мадальнасці. Як лексемы службовыя словы пазбаўлены намінацыўнай функцыі, характэрнай для знамянальных слоў, іх лексічнае значэнне адцягнута ад адносін, што выражаюцца імі ў сказе. Гэты клас слоў не валодае семантычнай агульнасцю, якая дазваляе самастойным моўным адзінкам аб'ядноўвацца ў частціны мовы. Службовыя словы выдзяляюцца ў асобны клас паводле функцыянальнага, граматычнага прынцыпу. У гэтым плане яны набліжаюцца да словазмяняльных марфем (суфіксаў, канчаткаў). З граматычнага боку гэтыя моўныя элементы пазбаўлены марфалагічных катэгорый і выконваюць толькі службовыя сінтаксічныя функцыі.

Сярод службовых слоў асаблівай увагі заслугоўвае прыназоўнік – адна з найбольш дыскусійных частцін мовы. Яго можна разглядаць з пазіцыі лексікаграфіі – як элемент слоўніка і з пазіцыі граматыкі – пад вуглом тых сінтаксічных функцый, якія ён выконвае. Лексічная адметнасць прыназоўніка і выключнасць яго граматычных функцый, а таксама яго семантычная і фармальная залежнасць ад кантэксту ствараюць – у адпаведнасці з узроўнем аналізу, задачамі і метадамі апісання – магчымасць розных інтэрпрэтацый. Семантычная напоўненасць гэтага тэрміна вар'іруецца ў залежнасці ад тыпу канк-

трэтай мовы. Па гэтай прычыне для як мага поўнай тэарэтычнай характарыстыкі прыназоўніка трэба карыстацца фактамі з розных, больш і менш роднасных, моў.

Прыназоўнік прадстаўляе сабой аб'ект з неаднароднымі ўласцівасцямі, якія суадносяцца з рознымі ўзроўнямі структуры мовы і выражаюцца выключна ў лексічным кантэксце. Функцыянальная многааспектнасць прыназоўніка з'яўляецца аб'ектыўным фактам. Прыняцце абсалютна адназначнага становішча (напрыклад, марфалагічнага ці семантычнага) вядзе да экспазіцыі выключна аднаго аспекту прыназоўніка і элімінуе з апісання іншы яго аспект. Прадметам апісання становіцца ў такім выпадку не элемент з акрэсленай структурай і функцыяй, а сукупнасць аднародных рыс гэтага элемента.

Цікавасць да прыназоўніка выклікана не толькі яго складанасцю і многааспектнасцю як прадмета апісання, але і рознагалоссем меркаванняў адносна канкрэтных выпадкаў яго функцыянавання. Найбольш складанымі пры вывучэнні гэтай часціны мовы з'яўляюцца пытанні вызначэння яе моўнага статуса, семантычных адметнасцей і граматычных функцый. Засяродзім нашу ўвагу менавіта на вышэйзгаданых пытаннях.

Пры традыцыйным падыходзе да праблемы вылучэння часцін мовы аднясенне прыназоўніка да іх ліку не выклікае сумненняў. Згодна з такім падыходам, падзелу на часціны мовы падлягаюць тыя моўныя адзінкі, якія маюць статус слова¹. Такім чынам, прыназоўнік – гэта слова. Ён знаходзіцца на такім жа ўзроўні, як і іншыя словы, і толькі ўнутры класа слоў праводзіцца падзел на т.зв. самастойныя словы (аўтасемантычныя) і дапаможныя словы (сінсемантычныя)². Доказам прыналежнасці прыназоўніка да катэгорыі „слова” служаць наступныя дэфініцыі: прыназоўнік

– часть речи, характеризующаяся категориальным значением отношения предмета к предмету, явлению, ситуации; это значение выражается не исконным лексическим значением слов этого класса, а особенностями их функционирования в качестве связующих служебных слов³;

¹ П. П. Шуба, *Граматычная характарыстыка прыназоўніка*, Веснік БДУ. Серыя 4, Філалогія. Журналістыка. Педагогіка. Псіхалогія, 1970, № 1, с. 57.

² S. Karolak, *Przypadek a przyimek*, Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego, z. 23, Wrocław 1965, s. 143.

³ О. С. Ахманова, *Словарь лингвистических терминов*, Москва 1969, с. 347.

przyimek jest wyrazem łączącym niejednorodne części zdania lub wyrażenia, określa związki podrzędne, zachodzące między wyrazami samodzielnymi⁴;

прыназоўнік абазначае службовую часціну мовы, якая ўключае ў сябе словы, што спрыяюць у спалучэнні з ускоснымі склонамі больш дакладнаму і падрабязнаму вызначэнню адносін, якія выражаюцца гэтымі склонамі⁵.

З паняццем слова добра стасуюцца ўсе невытворныя прыназоўнікі (**а, аб, ад, без, да** і інш.), усе складаныя (**па-за, з-за, з-па-над** і інш.), шэраг вытворных, такіх, як **міма, побач, сярод** і інш. Аднак шырока вядома, што ў сінтаксічнай функцыі прыназоўніка могуць выступаць не толькі згаданыя словы, але і такія адзінкі, як **з цягам, разам з, з боку ад, у сувязі з** і шматлікія іншыя. Даказаць, што гэта асобныя словы⁶, ніяк немагчыма⁷. Іх нават не льяга лічыць аналітычнымі словамі (перашкаджае гэтаму „асобнасць” кампанентаў канструкцыі, якія могуць існаваць асобна, без змены формы і семантыкі). Гэта спалучэнні слоў. Такім чынам, аб'ём катэгорыі прыназоўніка папаўняецца і перарастае межы часціны мовы. Па гэтай прычыне часта прыходзіцца пашыраць вузкі марфалагічны сэнс слова „прыназоўнік” і на выразы, якія выконваюць сінтаксічную функцыю прыназоўніка. Які-небудзь новы тэрмін для называння гэтага сінтаксічнага сродку, па словах П. Шубы, прапанаваць рызыкаўна.

Паняцце „прыназоўнік” пэўным чынам суадносіцца таксама з паняццем „марфема”. У пэўных выпадках аналізу становіцца як бы магчымым карыстацца паняццем „прыназоўнік” у значэнні „марфема”⁸, па меншай меры, хіба толькі размежаваўшы паняцці лексічнай (аўтасемантычнай) і граматычнай (сінсемантычнай) марфемы (апошнюю часта называюць функтарам)⁹. Прыназоўнік пры такім падыходзе атаясамліваецца з сінсемантычнай марфемай, што

⁴ M. Jurkowski, *Z pogranicza morfologii i składni*, [w:] *Studia z filologii polskiej i słowiańskiej*, t. 12, Warszawa 1973, s. 47.

⁵ А. А. Шахматов, *Из трудов А. А. Шахматова по современному русскому языку*, Москва 1952, с. 32.

⁶ Аб праблеме асобнасці слова гл.: *Лексікалогія сучаснай беларускай літаратурнай мовы*, пад рэд. А. Я. Баханькова, Мінск 1994, с. 13-16.

⁷ П. П. Шуба, *Граматычная...*, с. 58.

⁸ M. Jurkowski, *Z pogranicza...*, s. 47.

⁹ A. Heinz, *System przypadkowy języka polskiego*, [w:] *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego*, z. 13: *Prace Językoznawcze*, Kraków 1965, s. 5-30.

свабодна займае месца перад склонавай формай слова, чый канчаток ад яе залежыць і з якім яна складае адно цэлае, што вызначае граматычную форму дадзенага слова ў сказе; прыназоўнік, такім чынам, можа пераняць на сябе поўнаасцю ролю склонавага канчатка¹⁰. Адносіны паміж прыназоўнікам і склонавым канчаткам, ці, шырэй, паміж прыназоўнікам і склонавай формай імені дакладна і ўсебакова распрацаваны ў лінгвістычнай літаратуры¹¹. На падставе яе можна канстатаваць, што гэтыя адносіны ўзаемныя, двухбаковыя. Варта аднак тут звярнуць увагу на падыход Е. Курыловіча, які лічыць прыназоўнік субмарфемай, часткай складанай несучэльнай марфемы: марфема склона (канчаток) + прыназоўнік¹² (у Ю. Сцяпанаву яна называецца „доўгай перарывістай марфемай”¹³). Прыназоўнік з канчаткам разглядаецца як функцыянальнае цэлае, аналітычная склонавая форма, дзе роля прыназоўніка аналагічная ролі канчатка¹⁴. Крыху інакш бачыць прыназоўнік Т. Мілеўскі, які называе яго свабоднай марфемай, што не з’яўляецца ні самастойным словам, ні складовай часткай іншых слоў. Функцыя прыназоўніка зводзіцца да ролі канкрэтнага паказчыка адносінаў паміж словамі ў сказе і суадносіцца ў некаторых выпадках з аналагічнай функцыяй склона¹⁵.

Рысай некаторых прыназоўнікаў з’яўляецца іх магчымасць выступаць у варыянтных формах. Прыназоўнікі **ва, ка, са, аба, нада, пада** і інш. разглядаюцца як варыянты адпаведных ім прыназоўнікаў **у, к, з, аб, над, пад** і інш. Разглядаючы такую з’яву на марфалагічным узроўні, асобнымі даследчыкамі гэтыя суадносныя фармальна і семантычна варыянты невытворных прыназоўнікаў кваліфікуюцца як варыянтныя морфы адной і той жа марфемы¹⁶.

У спецыяльнай літаратуры аб прыназоўніку сустракаем яго таксама пад назвамі *часціца, слоўны знак, мадыфікатар* і інш., параўн., напрыклад, наступныя дэфініцыі: прыназоўнікам называюцца ча-

¹⁰ М. Jurkowski, *Z pogranicza...*, s. 47.

¹¹ Гл.: Е. Курилович, *Проблема классификации падежей*, [в:] *Очерки по лингвистике*, Москва 1962, с. 186-205; S. Karolak, *Przyradek...*, s. 143-157; Ю. С. Степанов, *Проблема классификации падежей*, „Вопросы языкознания” 1968, № 6, с. 36-48; М. Jurkowski, *Przyimek...*, s. 21-29.

¹² Е. Курилович, *Проблема...*, с. 198.

¹³ Ю. С. Степанов, *Проблема...*, с. 44.

¹⁴ T. Wójcik, *Z zagadnień teorii przyimka*, Kielce 1979, s. 36.

¹⁵ T. Milewski, *Językoznawstwo*, Warszawa 1965, s. 109-112.

¹⁶ Н. М. Гардзеј, *Фаналагічная будова невытворных прыназоўнікаў у рускай і беларускай мовах*, „Весті АН БССР. Серыя грамадскіх навук” 1985, № 5, с. 107.

сціцы мовы, якія служаць для выражэння прасторавых, часавых, прычынных, мэтавых (...) і іншых адносін паміж аб’ектамі або таткіх жа адносін аб’ектаў да дзеянняў, станаў і якасцей¹⁷; ...слоўныя знакі, якія атрымоўваюць свой змест выключна пры функцыянаванні ў лінейным радзе, у залежнасці ад адзінак, якія з імі злучаюцца; гэта – так званыя звязаныя словы, якія не маюць рэфэрэнца¹⁸; сінтаксічны і семантычны мадыфікатар назоўніка або дзеяслова¹⁹. Адсутнасць адзінства ў дэфініцыях і тэрмінах, якімі акрэсліваюць прыназоўнік, не вырашае праблемы гэтага феномену, а, наадварот, паказвае на яе складанасць. Мяжа паміж прыназоўнікам і прыслоўем ці іншай часцінай мовы, з аднаго боку, і паміж прыназоўнікам і прыназоўнікавым спалучэннем (прыназоўнік + канчаток), з другога, пlynная, і такая або іншая класіфікацыя дадзенага моўнага сродку залежыць ад таго, пад якім вуглом яго разглядаць.

Адным з найбольш складаных і найбольш дыскусійных пытанняў, што датычаць прыназоўніка, з’яўляецца праблема яго семантыкі. У мовазнаўчай літаратуры выяўляюцца два крайнія падыходы да вырашэння гэтага пытання. Адны лічаць прыназоўнік значымым элементом, са сваёй уласнай семантыкай, якая змяняецца толькі ў залежнасці ад кантэксту²⁰. Іншыя разглядаюць прыназоўнік як факт чыста граматычны, пазбаўлены семантыкі, які акрэслівае толькі асемантычныя адносіны на сінтаксічным узроўні, як „непаўнацэнныя” сінтаксічныя адзінкі, што не маюць свайго самастойнага значэння²¹. Пры вырашэнні гэтай праблемы трэба памятаць, што прыназоўнік займае пазіцыю на паграніччы лексікі і граматыкі. Кожны прыназоўнік, нягледзячы на выкананне ў тэксе розных граматычных функцый, захоўвае інварыянт свайго лексічнага значэння. Лексічная вартасць прыназоўнікаў для кожнага з іх розная. Больш „граматычнымі” з’яўляюцца прыназоўнікі з агульным лексічным значэннем, напрыклад, **у, на, з**. Семантыку такога прыназоўніка вызначае сфера яго ўжывання. Да „канкрэтных”

¹⁷ В. В. Виноградов, *Русский язык (грамматическое учение о слове)*, Москва 1986, с. 555.

¹⁸ А. А. Уфимцева, *Слово в лексико-семантической системе языка*, Москва 1968, с. 73.

¹⁹ H. Zgólkowa, *Funkcje syntaktyczne przyimków i wyrażen przyimkowych we współczesnej polszczyźnie mówionej*, Poznań 1980, s. 19.

²⁰ Н. И. Астафьева, *Предлоги в русском языке и особенности их употребления*, Минск 1974, с. 3-7.

²¹ В. С. Бондаренко, *Предлоги в современном русском языке*, Москва 1961, с. 3.

адносяцца прыназоўнікі тыпу **сярод, паміж** і інш., для якіх семантыка вызначае сферу ўжывання²². Аднак бываюць і такія выпадкі, калі лексічнае значэнне прыназоўніка амаль поўна адсутнічае. Гэта мае месца пры дзеяслоўным прыназоўнікавым кіраванні, у якім прыназоўнік пераўтвараецца ў „граматыкалізаваную марфему”, станавіцца „пустым”, г.зн. не валодае самастойным лексічным значэннем²³, ці, дакладней, набывае граматычнае значэнне.

У даследаваннях аб прыназоўніку сустракаюцца паняцці парадыматычнага і сінтагматычнага значэнняў прыназоўніка²⁴. Самым важным у галіне семантыкі прыназоўнікаў з’яўляецца праблема ўстанаўлення яго ўласнага значэння, г.зн. парадыматычнага. Каб дайсці да ўдакладнення гэтага значэння неабходна *супаставіць розныя выпадкі кантэкстнага ўжывання асобных прыназоўнікаў*²⁵, паколькі *вызначыць канкрэтна семантыку прыназоўніка можна толькі з улікам мінімальнага кантэксту*²⁶. Такім шляхам вызначаецца першаснае, парадыматычнае значэнне прыназоўніка. З гэтага першаснага значэння выводзяцца розныя другасныя значэнні, якія выражаюцца *монапрыназоўнікамі, семантычнымі варыянтамі*²⁷ дадзенага прыназоўніка („інварыянта”). Напрыклад, **на** ў значэнні месцазнаходжання на паверхні (*ляжаць на сталі*) і **на** ў значэнні руху на паверхню (*палажыць на стол*) вызначаюць першаснае значэнне прыназоўніка **на**: сутыкненне з паверхняй.

У выніку выяўляецца, што значэнне прыназоўніка звязана адвольна як са значэннем слова, залежнага ад прыназоўніка, так і са значэннем слова, якое кіруе прыназоўнікавым словазлучэннем, або, калі сказаць больш абагулена, са значэннем акаляючых слоў²⁸. Аднак бываюць выпадкі, калі ва ўжыванні прыназоўніка не наглядаем ніякай матываванасці з боку іншых членаў словазлучэння. Выкарыстанне прыназоўніка (або яго адсутнасць) ў канструкцыях:

²² Т. Wójcik, *Z zagadnień...*, s. 41-42.

²³ А. Н. Шаранда, *Сравнительная типология категории предлога (на материале немецкого, русского и белорусского языков)*, Минск 1981, с. 14-15.

²⁴ Н. Safarewiczowa, *Uwagi o znaczeniu przyimków*, [w:] *Symbolae polonicae in honorem Stanisłai Jodłowski, Wrocław 1972*, s. 151-153.

²⁵ Тамсама, с. 151.

²⁶ А. М. Шаранда, *Параўнальная тыпалогія катэгорыі прыназоўніка*, „Беларуская лінгвістыка” 1976, вып. 9, с. 39.

²⁷ А. Н. Шаранда, *Сравнительная...*, с. 8.

²⁸ Н. Н. Леонтьева, С. Е. Никитина, *Смысловые отношения, передаваемые русскими предлогами*, „Slavica”, t. 9, Debrecen 1969, с. 15-63.

бел. *у гэтым месцы, на гэтым месцы*, польск. *dotknąć figury szachowej, dotknięty do żywego* нематываванае і залежыць выключна ад ужывання.

На вызначэнне парадыматычнага (першаснага) значэння аказваюць уплыў таксама семантычныя адносіны паміж асобнымі прыназоўнікамі²⁹. Прыназоўнікі могуць: а) знаходзіцца ў апазіцыйных адносінах, г.зн. выражаць супрацьпастаўлены змест: **ад – да, над – пад, з – без** і г. д. Супрацьпастаўленне іх дазваляе вылучыць відавочную семантычную вартасць кожнага з іх; б) выражаць розную ступень свайго супольнага семантычнага зместу: **к – на – у**. Усе яны абазначаюць рух да якой-небудзь мэты. Але **к** абазначае рух, які не дайшоў да мэты, **на** ўказвае на сутыкненне з паверхняй, **у** – пранікненне ў сярэдзіну, што было мэтай руху; в) вызначаць сваё значэнне ў супастаўленні з іншымі прыназоўнікамі, семантычна незалежных паміж сабою, напрыклад, *зробіць дзеля шуму і зробіць без шуму*.

Семантыка прыназоўніка знаходзіцца ў цеснай сувязі са значэннем прыназоўнікавай канструкцыі. Прыназоўнік выконвае тут двайную ролю: з аднаго боку, ён вызначае семантыку прыназоўнікавай канструкцыі (напрыклад, *знаходзіцца пад, за, перад, над дрэвам, ісці ад, да, міма дарогі*), з другога, – значэнне прыназоўнікавага словазлучэння, і тым самым самога прыназоўніка, вызначаюць розныя элементы тэксту. Семантыку словазлучэнняў тыпу *пайсці па стол – пайсці па сталі, прыняць са стала – прыняць са сталом, плыць у мора – плыць у моры* мяняе іх канчатак. Найбольш частым выпадкам дыферэнцыяцыі значэння прыназоўнікавых канструкцый з’яўляецца намінальная аснова. Параўноўваючы словазлучэнні бел. *у лесе – у мове, праз сцяну – праз гадзіну*, польск. *w kinie – w zitmie – w słowie*, заўважаем, што менавіта аснова назоўніка вызначае характар адносін (прасторавыя, часавыя або абстрактныя). На розніцу ў значэнні паказвае таксама прэфікс дзеяслова. Вось прыклады: бел. *ехаць, паехаць, прыехаць у горад*, польск. *pojechać, dojechać, przyjechać, wjechać,jechać do lasu*. Побач з прэфіксамі ў такой функцыі выступае аснова дзеяслова. Ілюстрацыяй да гэтага служаць наступныя канструкцыі: *чытаў, думаў, спяваў па дарозе* (калі? – тэмпаральнае значэнне), *бег, скакаў, ішоў па дарозе* (дзе? – лакатыўнае значэнне). На семантыку словазлучэння аказвае ўплыў таксама атры-

²⁹ Н. Safarewiczowa, *Uwagi o...*, s. 153.

бут (азначэнне) кіруемага слова, які ўдакладняе асноўнае значэнне: бел. *прыйсці праз дзве, тры, чатыры гадзіны*, польск. *czytać gazetę przez dwie, trzy, cztery godziny*.

У пэўных тыпах прыназоўнікавых канструкцый ужыванне назоўнікаў, якія абазначаюць лакалізаваныя прадметы, абмяжоўваецца. У словазлучэннях *вакол таты расце лес, кругом стала сядзяць дзеці* лакалізаваны прадмет павінен выступаць у множным ліку або абазначаць сукупнасць. Аднак такія выпадкі рэдкія.

Значэнне шэрагу словазлучэнняў вызначае шырэйшы кантэкст або кансітуацыя. Адносіцца гэта перш за ўсё да двухзначных канструкцый, напрыклад, бел. *Алена плакала перад уваходам у тэатр* (дзе? або калі?), *каля дома адчуў холад* (дзе? або калі?), польск. *myślał o świcie* (аб чым? або калі?)³⁰.

Вельмі рэдкімі бываюць выпадкі, калі значэнне прыназоўнікавай канструкцыі залежыць ад аднаго з вышэйаналізаваных сродкаў. Звычайна і семантычныя сродкі (напрыклад, аснова дзеяслова, аснова назоўніка), і фармальныя (напрыклад, канчатак, прэфікс дзеяслова) „дзеінічаюць” у сукупнасці і словазлучэнні, не аднолькавыя па свайму значэнню, адрозніваюцца адначасова па дзвюх, трох ці нават чатырох лініях³¹.

Спецыфіка прыназоўнікаў заключаецца і ў тым, што гэта двухаспектныя элементы. Іх функцыянаванне залежыць ад самастойных слоў, але яны мадыфікуюць семантычныя функцыі гэтых слоў. Сутнасць прыназоўнікаў складае іх функцыя, або, лепш, сукупнасць функцый. Граматычныя функцыі прыназоўніка нельга аднесці да аднаго ўзроўню, таму што прыназоўнік – гэта элемент пагранічча лексікі і граматыкі, суадносны ў тэксце з марфалагічным, семантычным і сінтаксічным узроўнямі структуры мовы. У залежнасці ад гэтага можна выдзеліць наступныя функцыі прыназоўніка.

Марфалагічная функцыя. Марфалагічная функцыя прыназоўніка зводзіцца да пераймання функцыі канчатак і ўтварэння аналітычных форм. У розных мовах гэтая функцыя праўляецца парознаму. У флексійных мовах функцыя паказчыка склонавых форм маргінальная. Яскравым прыкладам гэтай функцыі з’яўляецца месны склон, які ў беларускай, польскай, ці рускай мовах ніколі не выступае без прыназоўніка. Толькі ў тым выпадку, калі прыназоўнік

³⁰ M. Jurkowski, *Z pogranicza...*, s. 48-50.

³¹ П. П. Шуба, *Граматычная...*, с. 65.

граматычна неабходны, можна гаварыць аб прыназоўніку як паказчыку (на адным узроўні з канчаткам) склонавай формы. У іншых выпадках марфалагічную функцыю прыназоўніка неабходна разглядаць і ў плане семантыкі. Тут прыназоўнік канкрэтызуе функцыі склонаў.

У аналітычных мовах прыназоўнік цалкам пераймае на сябе функцыі канчатак пры вызначэнні значэння склонаў. У балгарскай мове прыназоўнікі замянілі склонавы канчатак, яны з’яўляюцца асноўным сродкам сувязяў імён у сказе і выражэння граматычных адносін, параўн. балг. *книга на Вазов, книга от Вазов, рисувам с молив* – з бел. *кніга Вазова* (уласнасць), *кніга Вазова* (аўтарства), *рысую алоўкам*³². Падобная з’ява наглядаецца і ў англійскай мове, дзе склонавая функцыя выражаецца выключна пры дапамозе прыназоўнікаў, напрыклад, *the table* – стол, *of the table* – стала, *to the table* – сталу, *on the table* – на сталае, *under the table* – пад сталом³³.

На процілеглым баку знаходзіцца венгерская мова, у якой прыназоўнікі ўжываюцца вельмі рэдка. Асноўнае значэнне склонавай формы нясе канчатак (суфікс), які заключае ў сабе функцыі канчатак і прыназоўніка, напрыклад, *asztal* – стол, *asztalról* – са стала (з павярхні), *asztalból* – са стала (знутры), *asztalon* – на сталае, *asztalra* – на стол, *asztalban* – у сталае³⁴. Адсюль, чым больш аналітычная сістэма мовы, тым большая ступень граматычнасці прыназоўнікаў. Аднак ні ў аналітычных, ні ў флексійных мовах нельга паспяхова аддзяліць граматычныя функцыі прыназоўніка ад яго кантэкстуальнай семантыкі.

Дэрывацыйная функцыя. Сутнасць гэтай функцыі заключаецца ў здольнасці прыназоўніка ўтвараць новыя словы. Прыназоўнік выступае ў ролі словаўтваральнага сродку вытворных часцін мовы, больш дакладна – адыменных прыслоўяў. У польскай і ва ўсходнеславянскіх мовах існуюць прыназоўнікавыя канструкцыі, якія падвергліся лексікалізацыі і функцыянуюць у якасці прыслоўяў. Напрыклад, польск. *do taktu, po uszy, do dna, na ogół* і інш., бел. *на твіліну, пры жыцці, без перапынку* і інш. незалежна ад раздзельнага напісання выступаюць у ролі прыслоўя. Такім шляхам утварыліся многія прыслоўі, фармальным паказчыкам якіх з’яўляецца злітнае

³² M. Jurkowski, *Z pogranicza...*, s. 50.

³³ T. Wójcik, *Z zagadnień...*, s. 135.

³⁴ Тамсама, с. 136.

напісанне, напрыклад, бел. **напрасткі, бясконца, упоперак** і інш., рус. **бесконечно, вверх, вниз** і інш., польск. **bezprawnie, poniżej, powyżej** і інш.

Гэтая словаўтваральная функцыя праўляецца на паграніччы лексікі і граматыкі. Новыя, матываваныя прыназоўнікам, утварэнні становяцца разам з ім замкнутымі сінтаксічнымі словамі, якіх толькі з увагі на правапіс адносяць да сінтаксісу, а не да слоўніка. У такіх выпадках функцыя прыназоўніка набліжаецца да функцыі прэфікса.

Сінтаксічная функцыя. Рэалізацыя гэтай функцыі адбываецца таксама на пагранічным узроўні – граматыкі і тэксту. У адозненне ад дэрывацыйнай функцыі прыназоўнік у гэтым выпадку не толькі з’яўляецца састаўной часткай сінтаксічнага слова, але і ўтварае новыя, больш свабодныя канструкцыі, у якіх няма такой цеснай сувязі паміж кампанентамі. У канструкцыях тыпу *вярнуцца да жонкі, прачытаць у кніжцы, сядзець за сталом, жыць на паверсе* прыназоўнік не столькі ўтварае граматычна вытворныя словы, як канстытуіруе, „будуе” невытворныя сегменты тэксту з лексічнага матэрыялу. Фінальны вынік абедзвюх функцый розны, адваротна накіраваны: у першым выпадку сегмент тэксту становіцца патэнцыйным элементом слоўніка, у другім – з элементаў слоўніка прыназоўнік утварае сегмент тэксту³⁵.

Фармальна-сінтаксічная функцыя. Перад тым, як перайсці да характарыстыкі гэтай функцыі, неабходна агаварыцца, што тэрмін „сінтаксічны” будзе ўжывацца тут у адносінах да прыназоўніка ў больш вузкім значэнні: асемантычнае ўжыванне прыназоўніка, залежнае толькі ад моўнага звычаю.

Сутнасць вышэйзгаданай функцыі праўляецца ў дзеяслоўным кіраванні, фармальным (асемантычным) паказчыкам якога з’яўляецца прыназоўнік. Ужыванне прыназоўніка ў гэтым выпадку не ўплывае на семантыку кантэксту, яно абумоўліваецца толькі граматычнай нормай. У словазлучэннях: рус. *сомневаться в победе, шутить над другом, жениться на девушке*, бел. *жартаваць з сябра, ажаницца з дзяўчынай*, польск. *wątpić w zwycięstwo, podejrzewać o zdradę, czekać na autobus* і многіх іншых прыназоўнік пазбаўлены якой-небудзь семантыкі і функцыянуе паводле прынцыпу асемантычнага сродку, які спалучае дадзенае слова з яго дапаўненнем. Прыназоўнік выступае тут у якасці граматычнай марфемы, якая „пера-

³⁵ Тамсама, с. 23-24.

носіць” форму склонавай парадыгмы на ўзровень тэксту³⁶. Сінтаксічная сувязь усіх кампанентаў словазлучэння настолькі цесная, што замена прыназоўніка або склонавай формы з’яўляецца немагчымай.

Трансфармацыйная функцыя. Пра трансфармацыйную функцыю прыназоўніка можна гаварыць толькі ў адносінах да некаторых моў. У польскай і нямецкай мовах існуюць чыста граматычныя прыназоўнікавыя канструкцыі, якія з’яўляюцца трансфармацыямі іншых канструкцый, напрыклад, *saśiad buduje dom – dom jest budowany przez saśiada, der Lehrer fragt den Schüler – der Schüler wird von dem Lehrer gefragt*. Прыназоўнік у гэтым выпадку праз сваю абавязковую прысутнасць вызначае структуру сказа і адназначную сінтаксічную функцыю. У рускай і беларускай мовах гэтую функцыю прыназоўніка выконвае беспрыназоўнікавы творны склон: *люди строят дом – дом строится людьми, поэты пишут стихи – стихи пишутся поэтами*. Зрэшты, у гаворках сустракаюцца выпадкі, калі названую функцыю выконвае прыназоўнік, параўн. у вясельных палескіх пажаданнях: *Дару сита, каб не была ад мужыка біта* (у значэнні: *мужыком*).

Семантычная функцыя. Прыназоўнік – гэта лексічны сродак, які функцыянуе на паграніччы плана выражэння і плана зместу. Адсюль кожная яго функцыя двухаспектная: утвараючы дадзеную форму ці канструкцыю, прыназоўнік адначасова дэтэрмінуе яе ў плане граматычнай семантыкі. Семантычная функцыя прыназоўніка выяўляецца ў прыназоўнікава-склонавых злучэннях, дзе прыназоўнік мадыфікуе і канкрэтызуе склонавую функцыю. Вось прыклады: *сшытак сябра, сшытак для сябра, сшытак ад сябра, сшытак у сябра*. Адна і тая ж склонавая форма ў залежнасці ад прыназоўніка выражае розныя адносіны: прыналежнасці, прызначэння прадмета, крыніцу атрымання, месца знаходжання.

Вынікі праўлення семантычнай функцыі прыназоўніка таксама бачны ў канструкцыях з адвербіяльным значэннем, якія спалучаюцца з дзеясловам на аснове прымыкання, а не кіравання. Напрыклад, у словазлучэннях *ложка ляжыць на стале, у стале, ложка ляжыць пад сталом, перад сталом, за сталом* менавіта прыназоўнік уплывае на значэнне канструкцыі, з’яўляецца паказчыкам семантычна-сінтаксічных адносін.

³⁶ Тамсама, с. 34.

Робячы канчатковыя вывады адносна функцый прыназоўніка, трэба падкрэсліць, што іх можна аналізаваць з розных пунктаў погляду. Узроўнем аднясення для аналізу і апісання прыназоўнікавых функцый можа быць марфалогія, семантыка, сінтаксіс. Пяжжасць заключаецца ў тым, што прыназоўнік як лексічны элемент з чыста граматычнай функцыяй ужываецца на паграніччы розных узроўняў, якія мадыфікуюць яго выкарыстанне ў абсалютнай залежнасці ад кантэксту.

Усе прааналізаваныя функцыі выяўляюцца на сінтаксічным узроўні, у сувязях і адносінах з самастойнымі словамі, у залежнасці ад іх граматычнай формы (склон) і сінтаксічных уласцівасцей (кіраванне), а таксама іх семантыкі.

Канстатуючы, можна сцвярджаць, што значэнне прыназоўніка, хоць і абумоўлена кантэкстам, але не дазваляе адназначна аднесці яго да фармальнага элементаў структуры мовы. Адначасова выключнасць граматычных функцый, якія выконвае прыназоўнік, не дапускае прызнаць яго элементам чыста лексічным.

S U M M A R Y

In linguistic literature the preposition is one of the most controversial and complex part of speech. It may be analyzed from the point of view of lexicology as an entry of a dictionary as well as grammar – considering the syntactic functions it performs. Variable interpretation of the preposition is also influenced by the semantic and formal independence from the context. In the present article the author's attention has been concentrated on the problem of linguistic status of the preposition, on the specific features of its meanings and grammatical functions.

Яўген Іваноў

Магілёў

„Сентэнцыя” і „максіма” як семантычныя разнавіднасці афарызма паводле яго адносінаў да рэчаіснасці (на матэрыяле славянскіх і германскіх моў)¹

1.0. Прынцыпы апісання семантыкі афарызма паводле яго адносінаў да рэчаіснасці. Звычайна пад афарызмам разумеецца выслоўе (пэўнага аўтара або таксама і ананімнага паходжання), сінтаксічна эквівалентнае сказу, у якім сцісла, ёміста, абагульнена і, як правіла, у стылістычна вытанчанай, нярэдка алегарычнай і высокамастацкай форме адлюстроўваецца закончаная думка павучальнага ці сцвярдзальнага характару, пераважна агульназначнай тэматыкі, глыбокага, істотнага і разам з тым вельмі часта дасціпнага ці нават парадаксальнага зместу.

1.1. Семантычная кваліфікацыя афарызма як аб'екта лінгвістыкі. Афарызмы паводле зместу з'яўляюцца выказваннямі (у тым ліку і моўнымі клішэ), у якіх тэма ці іншыя сувязі паміж прадметамі, з'явамі, працэсамі і г.д. рэальнага або выдуманнага свету (або пэўныя ўласцівасці адпаведных аб'ектаў) адлюстроўваюцца ў абагульненай форме. Паколькі ў афарызмах пазамоўная рэчаіснасць абагульняецца, таму ў іх паведамляецца не аб яе асобных, канкрэтных рэаліях, а аб іх як аб цэлых класах адпаведных аб'ектаў. А гэта значыць, што і пэўныя ўласцівасці аб'ектаў, і сувязі паміж імі, аб якіх згадваецца ў афарыстычных выказваннях, маюць таксама агуль-

¹ This work was supported by the Prague branch of the Research Support Scheme of the Open Society Support Foundation, grant No.: 148-2000.

ны характар, што, у сваю чаргу, прадугледжвае абавязковасць гэтых агульных уласцівасцей і сувязей для ўсіх без выключэння асобных, канкрэтных рэалій як элементаў адпаведнага класа, – інакш кажучы, „заканамернасць” згаданых уласцівасцей і сувязей як фактаў рэальнага або выдуманнага свету. Таму ў афарызмах адлюстроўваюцца заканамернасці сувязей паміж не адзінкавымі рэаліямі (і/або іх уласцівасцей), якія існуюць аб’ектыўна або толькі ў межах адной з магчымых (гесп. выдуманых) рэчаіснасцей.

Такім чынам, пад афарызмам метаэгодна разумець выказванне, у якім адлюстравана абагульненая закончаная думка, незалежна ад яго магчымых семантычных, прагматычных, генетычных, функцыянальных, структурных ці іншых унутраных і/або знешніх асаблівасцей. Гэта значыць, што афарызмам можа быць і выслоўе ў мове мастацкай літаратуры ці асобны літаратурны твор, і прыказка ці прымаўка (як і іншыя разнавіднасці парэмій), і філасофская ці навуковая фармулёўка, і сентэнцыя канфесіянальнага зместу, і сацыяльна-палітычны лозунг ці дэвіз, і юрыдычная формула, і рэкламны слоган ці рэкамендацыйна-інфармацыйны тэкст, і звычайная рэпліка бытавога дыялогу, і агульнавядомая цытата, і г.д. – інакш кажучы, любое прэцэдэнтнае ці непрэцэдэнтнае выказванне з прамой ці пераноснай матывіроўкай агульнага значэння, што адлюстроўвае пазачасавую і нелакалізаваную сувязь паміж не адзінкавымі аб’ектамі рэчаіснасці і з’яўляецца зместава самадастатковым (гесп. аўтасемантычным).

Прапанаваная кваліфікацыя афарызма як любой фразы абагульненай семантыкі („шырокае” разуменне аб’ёму афарыстычнага матэрыялу мовы vs. маўлення) не супярэчыць традыцыйнаму вызначэнню адпаведнага паняцця, якое склалася яшчэ ў антычнасці. У старажытнагрэчаскай мове, напрыклад, пад *ἀφορισμός* разумелася „азначэнне” (definitio), а гэта значыць, па-першае, „сказ”, дзе адлюстраваны найбольш агульныя ўласцівасці прадмета альбо класа прадметаў (калі азначэнне ахоплівае ўсе магчымыя выпадкі з той сферы, на якую яно распаўсюджваецца), а па-другое, менавіта „абагульненне рэчаіснасці”.

1.2. Крытэрыі семантычнай дыферэнцыяцыі афарызмаў. Заканамернасці існавання аб’ектаў рэчаіснасці і заканамернасці сувязей паміж імі, што адлюстроўваюцца ў афарыстычных выказваннях, натуральна складаюць вельмі неаднародную сукупнасць

і адрозніваюцца паводле шэрагу субстанцыянальна значных параметраў. Усе заканамернасці рэчаіснасці, напрыклад, неаднолькавыя:

(а) па сферы свайго дзеяння, параўн.: бел. *Снег на куццю – грыбы на лета* (народная прыкмета) і *Кожны чалавек – гэта цэлы свет* (К. Чорны); рус. *Всему свое время* (Екклезіяст, 3, 1) і *Грибов ищут, по лесу рыщут* (прыказка, якая ўжываецца і ў прамым сэнсе); польск. *Kwitną drzewa w listopadzie, zima aż do maja będzie* (народнае назіранне) і *Kto miłości nie zna, ten żyje szczęśliwy, I noc ma spokojną, i dzień nietęskliwy* (A. Mickiewicz); англ. *Red sky at night, shepherd's delight: Red sky in the morning, shepherd's warning* (прымаўка) і *Hope springs eternal in the human breast* (A. Pope); ням. *Die Architektur ist erstarrte Musik* (Goethe) і *Geld und Gut macht Mut* (прымаўка) і да т.п.;

(б) па умовах і формах свайго праяўлення, параўн.: бел. *Кіньма сваркі і звадкі* (Я. Купала) і *Гусі нізка – зіма блізка* (прымаўка); рус. *Чужая душа – потемки* (прымаўка) і *Твори, выдумывай, пробуй* (В. Маяковский); польск. *Kiedy luty, obuj buty* (прымаўка) і *Samotność lubią tylko głupcy lub mędracy* (H. Sienkiewicz); англ. *There is no royal road to learning* (прымаўка) і *Laugh and the world laughs with you, weep and you weep alone* (E. W. Wilcox); ням. *Es ist nicht das Bewußtsein der Menschen, das ihr Sein, sondern umgekehrt ihr gesellschaftliches Sein, das ihr Bewußtsein bestimmt* (K. Marx, „Zur Kritik der politischen Ökonomie”, Vorwort) і *Mit den Ohren such dir eine Frau, nicht mit den Augen* (прымаўка) і да т.п.;

(в) па ступені неабходнасці свайго існавання, параўн.: бел. *Пугай абуха не пераб’еш* (прыказка) і *Гордасць – таксама, мабыць, жаночае зараство* (Я. Скрыган); рус. *Ничто не вечно под Луною* (Н. Карамзин) і *Не знаешь, где найдешь, где потеряешь* (прымаўка); польск. *Co było, to nie wróci* (прымаўка) і *Litera prawa powinna być włączona do alfabetu* (S. E. Lec); англ. *One cannot be in two places at once* (прымаўка) і *A things of beauty is a joy for ever* (J. Keats); ням. *Nur der verdient sich Freiheit wie das Leben, Der täglich sie erobern muß* (Goethe, „Faust”) і *Von einem Streiche fällt keine Eiche* (прыказка) і да т.п.;

(г) па сваёй адпаведнасці рэальнаму парадку рэчаў у свеце, параўн.: бел. *І дурань ведае, што ў нядзелю свята* (прыказка) і *Рупная пчала ўмее ў соты мёд сабраць і з горкіх кветак* (М. Багдановіч); рус. *Лошади едят овес и сено* (А. Чехов) і *Хоть яловая, а телись* (прыказка); польск. *Nie ma róży bez cierni (kolców)* (прыказка, якая можа ўжывацца і ў прамым сэнсе) і *Zdarza się, że haczyk zostaje potknięty razem z rybakim* (S. E. Lec, „Myśli nieuczesane”);

англ. *He who denies all confesses all* (прымаўка) і *A rose by any other name would smell as sweet* (W. Shakespeare); ням. *Die Arbeit hat den Menschen geschaffen* < „...sie [*die Arbeit*] *hat den Menschen selbst geschaffen*” (F. Engels, „Dialektik der Natur”) і *Wer sein Weib schlägt, dem bessert Gott die Nahrung* (прымаўка) і да т.п.²

У залежнасці ад гэтага можна вылучыць больш-менш аднародныя групы афарыстычных выказванняў, у якіх адлюстроўваюцца заканамернасці рэчаіснасці пэўных разнавіднасцей, альбо адпаведныя семантычныя тыпы афарызмаў.

Трэба заўважыць, што вылучэнне больш-менш семантычна гаманых груп афарыстычных выказванняў не можа засноўвацца толькі на фармальных прыкметах, таму што паміж структурнымі (і/або функцыянальнымі) і ўласна семантычнымі ўласцівасцямі афарызмаў не назіраецца той жорсткай сувязі, якая магла б служыць падставай для іх несупярэчлівай класіфікацыі (параўн. згаданыя вышэй прыклады). Разам з тым семантыка афарыстычных выказванняў (і іх адпаведная тыпалогія) не можа быць зведзеная толькі да яе экстралінгвістычнай прыроды, г.зн. да суаднесенай з тым ці іншым афарызмам пэўнай заканамернасці рэальнага або выдуманнага свету, паняцце (уяўленне) аб якой інтэрпрэтуецца незалежна ад канкрэтных моўных форм яе адлюстравання. У такім выпадку план зместу афарыстычнага выказвання фактычна перастае быць аб'ектам уласна лінгвістычнага апісання. Аднак адрозненні паміж адлюстраванымі ў афарызмах пэўнымі тыпамі заканамернасцей рэчаіснасці, будучы па сваёй прыродзе чыста лагічнымі, тым не менш суадносяцца з пэўнымі разыходжаннемі

² У якасці крыніц афарыстычнага матэрыялу выкарыстаны наступныя выданні, гл.: У. В. Анічэнка, А. К. Малюк, *Народныя прыкметы*, Мінск 1992; Н. С. Ашукин, М. Г. Ашукина, *Крылатые слова: (Литературные цитаты; Образные выражения)*, Москва 1987; Ф. М. Янкоўскі, *Беларускія прыказкі, прымаўкі, фразеалагізмы*, Мінск 1992; В. И. Даль, *Пословицы русского народа*, Москва 1984; В. П. Жуков, *Словарь русских пословиц и поговорок*, Москва 1991; И. Я. Лелешаў, М. А. Якалцэвіч, *Слоўнік беларускіх прыказак*, Мінск 1996; *Прыказки и прымаўкі*, Мінск 1976; В. П. Фелицына, Ю. Е. Прохоров, *Русские пословицы, поговорки и крылатые выражения: (Лингвострановедческий словарь)*, Москва 1988; І. П. Шкраба, Р. Б. Шкраба, *Крынічнае слова: (Беларускія прыказкі і прымаўкі)*, Мінск 1987; Ф. М. Янкоўскі, *Крылатыя словы і афарызмы: (З беларускіх літаратурных крыніц)*, Мінск 1960; G. Büchmann, *Geflügelte Worte*, Neue Ausg., München – Zürich 1978; *Mała księga cytatów*, Radom 1996; *Nova księga przysłów i wyrażen przysłowiowych polskich*: T. I-IV, Warszawa 1968-1978; R. Ridout, C. Witting, *English Proverbs Explained*, London 1969; A. Wójcik, H. Ziebart, *Słownik przysłów niemiecko-polski, polsko-niemiecki = Sprichwörterbuch deutsch-polnisch, polnisch-deutsch*, Warszawa 1997.

ў пабудове (і/або функцыянальных уласцівасцях) афарыстычных выказванняў, таму пры лінгвістычнай класіфікацыі афарызмаў паводле семантыкі фармальна-моўнай падставай з'яўляюцца тыя ці іншыя іх структурныя (і/або функцыянальныя) уласцівасці. Такім чынам, вызначыць і апісаць семантычныя разнавіднасці афарыстычных выказванняў цалкам магчыма на падставе перш за ўсё паняццёвых крытэрыяў (гэсп. уяўленняў, альбо паняццяў, аб пэўных тыпах заканамернасцей як фактаў рэальнага або выдуманнага свету), але з абавязковым улікам адпаведных структурных (і/або функцыянальных) уласцівасцей афарыстычных выказванняў³.

Пры стварэнні ўсякай новай лінгвістычнай класіфікацыі звычайна паўстае праблема тэрміналогіі, асабліва калі аб'ект класіфікацыі з'яўляецца вельмі складаным па сваёй эпістэمالагічнай прыродзе (гэсп. вывучаецца некалькімі дысцыплінамі ці паддысцыплінамі) і не мае пакуль што агульнапрынятага разумення нават у тэрмінах лінгвістыкі, а сам прадмет класіфікацыі (той бок аб'екта, які класіфікуецца), прыцыпы вызначэння пэўных класаў і іх дыферэнцыйныя прыкметы істотна ўдакладняюцца або наогул кваліфікуюцца нанова і набываюць адменнае вызначэнне ў параўнанні з ужо існуючым іх разуменнем.

У гэтай сувязі трэба было б, на першы погляд, пры абазначэнні пэўных зместава-сэнсавых разнавіднасцей афарызма адмовіцца ад выкарыстання такіх сакраментальных у афарыстыцы тэрмінаў, як „сентэнцыя” і „максіма” з прычыны іх недакладнай вызначанасці, што абумовіла ў свой час нават паняццёвае атаясамліванне названых тэрмінаў⁴. Аднак дзеля ўпарадкавання метамавы лінгвістычнага апісання афарызма (і афарыстыкі ўвогуле), каб не ўскладняць і без таго забытаную тэрмінасістэму лінгвістычнага (і наогул філалагічнага) вывучэння афарызма нейкімі новымі, прыдуманымі тэрмінамі, і надання паняццям „сентэнцыя” і „максіма” ўласна лінгвістычнага зместу (зразумела, з улікам ужо існуючага іх разумення

³ Гл.: Е. Е. Иванов, *Семантические типы языковых афоризмов: (На материале восточнославянских языков)*, [В:] *Literatury i języki słowian wschodnich: (Stan obecny i tendencje rozwojowe)*, Opole 1997, T. 2, s. 111-114.

⁴ Параўн.: F. H. Mautner, *Maxim(e)s, Sentences, Fragmente, Aphorismen*, [В:] *Actes du IV-e Congrès de l'Association internationale de littérature comparée (Fribourg 1964)*, The Hague – Paris 1966, T. 2, s. 812-819; J. Trzynadlowski, *Zwischen Maxime und Sprichwort*, „Zagadnienia rodzajów literackich”, Łódź 1966, T. IX, z. 1 (16), s. 103.

ў навуковай і звычайнай практыцы) мэтазгодна скарыстаць (зразумела, з неабходнымі ўдакладненнямі) менавіта гэтыя тэрміны для абазначэння адпаведных семантычных тыпаў афарыстычных выказванняў.

2.0. Афарызмы-„сентэнцыі”. Найперш усе заканамернасці існавання аб’ектаў рэчаіснасці і/або пэўных сувязей паміж імі трэба размяжоўваць па прыкмеце сваёй несупярэчнасці vs. супярэчнасці існуючаму ў рэальным ці выдуманым свеце парадку рэчаў (або ўяўленням аб ім). Адпаведна гэтаму ўсе афарыстычныя выказванні падзяляюцца паводле зместу на тыя, што не супярэчаць рэчаіснасці, і на тыя, што ёй супярэчаць (да другіх належаць семантычныя, лагічныя і сітуацыйныя парадоксы, а таксама т.зв. „кааны”⁵). Афарызмы, што паводле зместу не супярэчаць рэчаіснасці, складаюць вельмі неаднародную сукупнасць і падзяляюцца на падставе шэрагу паняццёвых крытэрыяў на некалькі адпаведных семантычных тыпаў афарыстычных выказванняў.

Усе заканамернасці, якія адлюстроўваюцца ў афарыстычных выказваннях, зместава не супярэчлівых рэчаіснасці, можна падзяліць з пункту гледжання істотнасці vs. неістотнасці, неабходнасці vs. выпадковасці і рэгулярнасці vs. нерэгулярнасці свайго праяўлення як аб’ектыўнай рэальнасці быцця адпаведна на тыя, што маюць сілу закону, і на тыя, што яе не маюць⁶. У сваю чаргу, усе неістотныя, неабавязковыя і нерэгулярныя заканамернасці існавання аб’ектаў рэчаіснасці ці пэўных сувязей паміж імі падзяляюцца паводле залежнасці vs. незалежнасці форм і ўмоў свайго праяўлення (або існавання) ад адпаведных паводзін чалавека. Афарыстычныя выказванні, у якіх адлюстроўваюцца заканамернасці другога тыпу (што не прадугледжваюць абавязковай паводзінскай рэакцыі), можна вызначыць як дэкларацыйныя афарызмы, альбо як сентэнцыі.

Скарыстанне тэрміна „сентэнцыя” ў згаданым сэнсе, зразумела, з’яўляецца не бяспрэчным. Кваліфікавацца як „сентэнцыя”, у прыватнасці, можа і афарыстычнае выказванне „павучальнага зместу”⁷ або „павучальна-маральнага”⁸ незалежна ад сінтаксічнай структуры

⁵ Гл.: Е. Е. Иванов, *Семантические типы...*, с. 114.

⁶ Гл.: Я. Я. Іваноў, *Аб адной семантычнай разнавіднасці афарызмаў (афарыстычныя выказванні – законы) у ўсходнеславянскіх мовах*, „Białostocki Przegląd Kresowy”, Białystok 2000, Т. VIII, с. 37-49.

⁷ Гл.: Н. Т. Федоренко, Л. И. Сокольская, *Афористика*, Москва 1990, с. 100.

⁸ Гл.: А. Я. Міхневіч, *Выслоўі*, [у:] *Беларуская мова: Энцыклапедыя*, Мінск 1994, с. 115.

фразы, і наогул усякі афарызм, у якім адлюстроўваецца агульназначная думка⁹. Акрамя таго, „сентэнцыяй” звычайна прынята называць (у тым ліку і ў межах лінгвістыкі) яшчэ і выказванне дыдактычнага (як правіла, павучальна-маральнага) зместу пераважна ў форме імператыва сказа¹⁰. Тут, у адрозненне ад нашых ранейшых поглядаў¹¹, мы зыходзім з найбольш шырокага разумення паняцця „сентэнцыя” як выказвання (выслоўя), што змяшчае нейкае агульнае сужэнне, пэўную абагульненую думку, але разам з тым не з’яўляецца фармулёўкай таго ці іншага закону і зместава не супярэчыць рэчаіснасці.

Афарызмы-„сентэнцыі” паводле адлюстравання заканамернасцей фізічнай прыроды свету або сацыяльнай ці духоўнай прыроды чалавека можна дыферэнцыяваць адпаведна на „сентэнцыі прыродазнаўчага зместу” і „сентэнцыі антрапацэнтрычнага зместу”. Трэба заўважыць, што такое размежаванне магчыма і ў дачыненні не толькі да „сентэнцыяў” як семантычнага тыпу афарыстычных выказванняў, але і да тых афарызмаў, што адлюстроўваюць звычайна-бытавыя законы, афарыстычных выказванняў-„парадоксаў” і нават „максім”. Аднак менавіта ў адносінах да „сентэнцыяў” гэты падзел выступае семантычна вызначальным (катэгарыяльным), хаця і з’яўляецца, па сутнасці, прадметна-тэматычным, зразумела, на самым высокім узроўні абстрагавання. Іх дыферэнцыяцыя дазваляе не толькі дакладна акрэсліць аб’ём самага значнага па колькасці параметрах семантычнага тыпу афарыстычных выказванняў увогуле („сентэнцыяў антрапацэнтрычнага зместу”), але і вызначыць дзве найбольш істотныя семантычныя разнавіднасці афарызмаў-„сентэнцыяў” як неабходную падставу для далейшай класіфікацыі гэтага надзвычай семантычна гетэрагеннага класа афарыстычных выказванняў.

2.1. Сентэнцыі прыродазнаўчага зместу. Афарызмы-„сентэнцыі” прыродазнаўчага зместу адлюстроўваюць заканамернасці толькі матэрыяльнага (гэсп. фізічнага) свету, якія вызначаюцца, зыходзячы з аб’ектыўнай або суб’ектыўнай інтэрпрэтацыі нава-

⁹ Параўн.: М. Л. Гаспаров, *Сентенция*, [в:] *Литературный энциклопедический словарь*, Москва 1987, с. 375.

¹⁰ Параўн.: Е. Н. Гаврилова, *Универсальные высказывания и другие обобщающие суждения*, „Филологические науки” 1986, № 3, с. 58 і інш.

¹¹ Параўн.: Я. Я. Іваноў, *Афарызм як прадмет філалогіі і аб’ект лінгвістыкі*, „Вестнік Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта” 1994, № 3, с. 63.

кольнага свету, у межах як сістэмна-навуковага (але не катэгарыяльнага), так і звычайнага (рус. обиходнаго) асэнсавання рэчаіснасці. Параўн.: бел. *Усё цячэ, усё мяняецца* (выраз, аўтарства якога прыпісваецца Геракліту, функцыянуе ў якасці прымаўкі¹²); *Канюшына – каню сіла* (прымаўка); *Лес шумеў і будзе шумець* (Я. Брыль); *Усё мінаецца і ўсё ёсць вечнае* (М. Гарэцкі, „Усё мінаецца”); рус. *Летом два дня льет – час сонет, осенью – час льет, две недели сонет* (прымаўка); *У природы нет плохой погоды* (першы радок песні з папулярнага расійскага к/ф „Служебный роман”); *Вода в колодце всегда холодная* (эмпірычнае меркаванне); *Ничто не вечно под луною* (Н. Карамзин); *При акте химического изменения вещества проявляются совершенно особые силы, вовсе не действующие в неизменяющемся веществе* (Д. Менделеев, „Вещество”); польск. *Liść na drzewie mocno trzyma, nie tak prędko zima* (прымаўка); *Od stania w miejscu niejeden już zginął, Niejeden zginął już świat* (E. Stachura); англ. *A cat has nine lives* (прымаўка); ням. *Nichts ist ewig* (прымаўка); *Der Fisch fängt am Kopfe an zu stinken* (прыказка або ў прамым значэнні *рыба пачынае псавацца з галавы* як эмпірычнае назіранне) і да т.п.

„Сентэнцыямі” прыродазнаўчага зместу трэба лічыць і тыя афарыстычныя выказванні, у якіх адлюстроўваецца натуральная (гесп. жорстка дэтэрмінаваная) залежнасць сацыяльнай і/або духоўнай прыроды, наогул жыцця і паводзін чалавека ад яго біялагічнага існавання, з’яў навакольнага свету ці прадметаў матэрыяльнай культуры. Параўн.: бел. *Многія хацелі б уваскрэснуць, ды не ўсе гатовы дзеля гэтага памерці* (М. Коўзкі, „Доля праўды”); рус. *Мертвых с погоста не носят* (прыказка), *Мы вечно то, чем нам быть в свете суждено. Гони природу в дверь: она влетит в окно* (Н. Карамзин); польск. *Gdzie jest strach, tam i wstyd* (прымаўка); англ. *Gluttony kills more than the sword* (прымаўка); ням. *Grau, teurer Freund, ist alle Theorie, Und grün des Lebens goldner Baum* (Goethe, „Faust”); *Der Schlaf ist halber Tod* (прымаўка) і да т.п.

Афарызмы-„сентэнцыі” прыродазнаўчага зместу ўжываюцца пераважна ў навукова-філасофскіх і навукова-тэхнічных тэкстах (у тым ліку папулярнага характару). Менш характэрныя яны для мовы публіцыстыкі і мастацкай літаратуры. У звычайным маўленні (рус.

¹² Гл.: Н. С. Ашукин, М. Г. Ашукина, *Крылатые слова...*, с. 65, параўн. І. П. Шкраба, Р. Б. Шкраба, *Крынічнае слова...*, с. 234-235.

обиходной речи) „сентэнцыі” прыродазнаўчага зместу ўжываюцца, як правіла, для абазначэння тых заканамернасцей рэчаіснасці, з ведання якіх складаюцца базавыя (абавязковыя) уяўленні чалавека аб самім сабе і навакольным свеце, і належаць да „трузізмаў”¹³.

У мове фальклору да афарыстычных выказванняў гэтага семантычнага тыпу адносяцца перш за ўсё народныя прыкметы-афарызмы (што не належаць да маналагічных выказванняў¹⁴) і афарыстычныя прымхі прыродазнаўчага зместу (калі яны паводле зместу не супярэчаць звычайнай карціне свету). Параўн.: бел. *Калі птушка ў’е гняздо на сонечным баку дрэва, лета будзе непагодлівае* (прагнозная прыкмета); *Калі дзіця ў калысцы падсвеціць месяц, яно доўга не будзе спаць* (прымха); рус. *Ласточки летают низко над землей – к дождю* (прагнозная прыкмета); *Если беременная женщина первые три месяца чувствует себя хорошо – родит сына, плохо – дочь* (прымха); *Собачий вой – к покойнику в доме* (прымха); польск. *Gdy woda zimną huczy, to na wiosnę mróz dokuczy* (народная прыкмета); англ. *What winter, such and summer* (народнае назіранне); ням. *Das Haus, in dem Kakerlaken (Schaben) leben, ist vor Feuer sicher* (прымха) і да т.п.

„Сентэнцыямі” прыродазнаўчага зместу з’яўляюцца, як правіла, тыя афарыстычныя прыказкі і прымаўкі, якія паходзяць ад народных прыкмет і прымхаў. Параўн.: бел. *Гусі нізка – зіма блізка*¹⁵, рус. *Аминем беся не избыть* (у аснове прыказкі ляжыць народнае павер’е, што малітвай можна абараніцца ад нячысцікаў¹⁶); польск. *Buty skrzypią, będzie mróz* (прымха), *Kwitną drzewa w listopadzie, zima aż do maja będzie* (народная прыкмета, што стала прыказкай¹⁷); англ. *Red sky at night, shepherd’s delight: Red sky in the morning, shepherd’s warning* (вядомая яшчэ з XVI стагоддзя прагнозная прыкмета, якая стала прымаўкай¹⁸); ням. *Hoher Baum fängt viel Wind* (народнае назіранне, што стала прыказкай¹⁹) і да т.п.

¹³ Гл.: Я. Я. Іваноў, *Семантычная структура афарыстычных выказванняў-трузізмаў*, [в:] *Dziedzictwo przeszłości związków językowych, literackich i kulturowych polsko-balto-wschodniostowiańskich*, Białystok 2000, T. V, s. 104-115.

¹⁴ Гл.: Я. Я. Іваноў, *Аб адной семантычнай разнавіднасці афарызмаў...*, с. 44.

¹⁵ Гл.: І. П. Шкраба, Р. Б. Шкраба, *Крынічнае слова...*, с. 64, параўн. У. В. Анічэнка, А. К. Малюк, *Народныя прыкметы...*, с. 84.

¹⁶ Параўн.: В. П. Жуков, *Словарь...*, с. 33.

¹⁷ Гл.: *Mała księga przysłów polskich*, Radom 1996, s. 106.

¹⁸ Гл.: R. Ridout, C. Witting, *English Proverbs...*, prov. 581.

¹⁹ Гл.: А. Е. Граф, *Словарь немецких и русских пословиц*, Санкт-Петербург 1997, с. 50.

2.2. Сентэнцыі антрапацэнтрычнага зместу. Афарызмы-, „сентэнцыі” антрапацэнтрычнага зместу адлюстроўваюць лагічныя або этычныя заканамернасці сацыяльнай і/або духоўнай прыроды чалавека, якія вызначаюцца зыходзячы з агульначалавечага ці індывідуальнага тэарэтычнага або практычнага вопыту. Параўн.: бел. *Хоць, праўда, хлеб ядуць і з вуды, але не ўсе і не заўсюды* (Я. Колас); *Міл той куток, дзе абрэзалі пупок* (прымаўка); *Праўда грубая, ды людзям любая* (прымаўка); рус. *Стерпится – слюбится* (прымаўка), *Счастливые часов не наблюдают* (А. С. Грибоедов); *Никакая деятельность не может быть прочна, если она не имеет основы в личном интересе* (Л. Толстой, „Анна Каренина”), *Не единым хлебом жив человек* (вядомы выраз з Святога Пісання, які ў рускай мове функцыянуе як прыказка²⁰), польск. *Miłość ci wszystko wybaczy* (J. Tuwim); *Każdy człowiek nosi w sobie jakąś swoją tragedię* (H. Sienkiewicz); англ. *Where ignorance is bliss, tis folly to be wise* (T. Gray); *Kind hearts are more than coronets* (A. Tennyson); ням. *Die Sprache des Volkes ist mit dem nationalen Geist immer eng verbunden* (W. Humboldt) і да т.п.

„Сентэнцыямі” антрапацэнтрычнага зместу трэба лічыць і афарыстычныя выказванні, у якіх адлюстроўваецца (а) штучная (resp. імавернасная) залежнасць сацыяльнай і/або духоўнай прыроды чалавека ад яго біялагічнага існавання, з’яў навакольнага свету ці прадметаў матэрыяльнай культуры, (б) інтэрпрэтацыя чалавека як біялагічнай істоты і прадметаў матэрыяльнай культуры з пункту гледжання тых ці іншых этычных, эстэтычных ці прагматычных прынцыпаў. Параўн., напрыклад, рус. *Хлеб – всему голова* (прымаўка), *Бумага все стерпит* (прыказка), *Старость не радость* (прымаўка) і да т.п.

Афарызмам-„сентэнцыям” антрапацэнтрычнага зместу можа быць уласціва пераносна-вобразнае значэнне. У іх лексічны склад уваходзяць агульнаўжывальныя словы з самых розных тэматычных палёў, аб’яднаныя адной агульнай прадметнай тэмай – „чалавек як сацыяльная і/або духоўная асоба, усё, што яго характарызуе ў адпаведным плане, і што з ім непасрэдна звязана ў навакольным свеце”.

Сфера функцыянавання афарызмаў-„сентэнцый” антрапацэнтрычнага зместу амаль неабмежаваная. Яны найбольш шырока ўжываюцца ў навукова-філасофскіх тэкстах адпаведнага зместу, у мове

²⁰ Гл.: Н. С. Ашукин, М. Г. Ашукина, *Крылатые слова...*, с. 229, параўн. В. П. Жуков, *Словарь...*, с. 209.

публіцыстыкі і мастацкай літаратуры (у тым ліку і як асобныя творы). Менавіта „сентэнцыі” антрапацэнтрычнага зместу пераважаюць сярод крылатых афарызмаў (у прыватнасці, больш за 80,0% крылатых афарыстычных выказаў рускай мовы). „Сентэнцыямі” антрапацэнтрычнага зместу з’яўляецца і пераважная большасць афарыстычных парэмій (гэта, напрыклад, каля 75,0% прыказак і прымавак беларускай мовы). Трэба заўважыць, што антрапацэнтрычны змест наогул уласцівы і пераважнай большасці афарыстычных выказванняў-„не сентэнцый” (акрамя „законаў”, сярод якіх пераважаюць афарызмы прыродазнаўчага зместу).

2.3. Прававыя сентэнцыі. Тыя заканамернасці сацыяльнага і/або духоўнага жыцця чалавека, што з’яўляюцца нормамі яго грамадскіх і асабістых паводзінаў, адлюстроўваюцца ў афарызмах, якія можна азначыць як прававыя сентэнцыі (у супрацьпастаўленне ўсім іншым сентэнцыям – „звычайным”). Афарызмамі-„прававымі сентэнцыямі” з’яўляюцца абагульненыя фармулёўкі юрыдычных законаў і законаў т.зв. „звычайнага (рус. естэственнаго)” права (дарэчы, даўней „сентэнцыяй” называлася менавіта „паста нова, рашэнне суда”²¹). Напрыклад, вядомы крылаты выраз з Святога Пісання бел. *Пералом за пералом, вока за вока, зуб за зуб: як ён зрабіў пашкоджанне на целе чалавека, так і яму трэба зрабіць* (Левіт, 24, 20; Зыход, 21, 24; Другазаконне, 19, 21) і прыказка бел. *Око за око, зуб за зуб* у значэнні ‘за прычыненнае зло плаціць тым жа самым’²² (параўн. яе памылковую кваліфікацыю як фразеалагізма ў слоўніку І. Я. Лепешава²³) з’яўляюцца яскравым узорам закону адплаты, што належыць да т.зв. „законаў таліёну” (прынцыпаў крымінальнай адказнасці ў раннякласавым грамадстве, калі пакаранне мусіла дакладна адпавядаць шкодзе). Формула святой помсты ворагу за яго злачынствы бел. *Кроў за кроў, а смерць за смерць* узнікла ў часы Вялікай Айчыннай вайны і набыла сілу маральнага закону для ўсіх, хто змагаўся супраць нямецка-фашысцкіх захопнікаў, асабліва на Беларусі, дзе гэтымі словамі заканчвалася знакамітая *Присяга беларускіх партызан*²⁴. Параўн. таксама: бел. *Усе*

²¹ Гл.: *Сентенция*, [в:] *Большая Советская Энциклопедия*, Москва 1976, Т. 23, с. 266.

²² Параўн.: І. П. Шкраба, Р. Б. Шкраба, *Крынічнае слова...*, с. 49.

²³ Гл.: І. Я. Лепешаў, *Этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў*, Мінск 1993, с. 83.

²⁴ Гл.: С. Ф. Іванова, Я. Я. Іваноў, *Слоўнік беларускіх прыказак, прымавак і крылатых выказаў: (Лінгвакраіназнаўчы дапаможнік)*, Мінск 1997, с. 86-88.

роўныя перад законам і маюць права без усякай дыскрымінацыі на роўную абарону правоў і законных інтарэсаў („Канстытуцыя Рэспублікі Беларусь” 1994 года, Артыкул 22); рус. *Холоп на боярына не послух* (старажытная прыказка, дзе адлюстравана юрыдычная норма сярэднявечча, калі сведкам у судзе дазвалялася быць толькі вольнаму чалавеку); *За стукачом топор гуляет* (адна з устойлівых фармулёвак сучаснага зладзейскага „кодэкса”, якая сцвярджае непазбежнасць пакарання за здрадніцтва сваіх хаўруснікаў²⁵); *Первое слово дорожке второго* (сучасная норма звычайнага права, што распаўсюджана ў дзіцячым асяроддзі); польск. *Wszyscy ludzie rodzą się równi* (< англ. *All people are born free* – ключавое палажэнне „Дэкларацыі незалежнасці Злучаных Штатаў Амерыкі”, якое набыло крылатасць у польскай мове²⁶); англ. *Possession is nine points of the law* (сучасная англійская прыказка ў значэнні ‘само па сабе валоданне – гэта ужо валоданне правам уласнасці’ паходзіць ад юрыдычнага палажэння XVII стагоддзя, якое ў выпадку, калі законныя правы каго-небудзь на валоданне чым-небудзь фармальна не былі даказаныя, абараняла маёмасныя правы цяперашняга ўладальніка²⁷); *Each person has the right on life, freedom and personal safety* („The general Declaration of the rights of the person”, Article 3); ням. *Alles wird erlaubt, was es nicht verboten ist* (устойлівая юрыдычная фармулёўка) і да т.п.

Некаторыя шырокавядомыя „прававыя сентэнцыі” нярэдка становяцца агульнаўжывальнымі і ўваходзяць у мову ў якасці крылатых выразаў або парэмій, часта ў пераасэнсаваным значэнні. Напрыклад, агульная для ўсходнеславянскіх моў прыказка бел. *Вольнаму воля* – ‘рабі, дзейнічай як сабе хочаш, бо кожны з’яўляецца свабодным у выбары сваіх рашэнняў, учынкаў і да т.п.’²⁸ (параўн. яе памылковую кваліфікацыю як фразеалагізма ў слоўніку І. Я. Лепешава²⁹) першапачаткова была фармулёўкай найстаражытнейшага права вольнага, непрыгоннага чалавека карыстацца поўнай свабодай дзеянняў, пераходзіць, пераязджаць з месца на месца³⁰. Прыказка

²⁵ Гл.: *Словарь тюремно-лагерно-блатного жаргона: (Речевой и графический портрет советской тюрьмы)*, Москва 1992, с. 341.

²⁶ Гл.: *Mała księga cytatów...*, s. 75.

²⁷ R. Ridout, C. Witting, *English Proverbs...*, пров. 558.

²⁸ Параўн.: И. Я. Лепешаў, М. А. Якалцэвіч, *Слоўнік...*, с. 45.

²⁹ Гл.: І. Я. Лепешаў, *Фразеалагічны слоўнік беларускай мовы*, Мінск 1993, Т. 1, с. 30-31.

³⁰ Гл.: С. В. Максимов, *Крылатые слова*, Москва 1955, с. 132-133.

рус. *Лежачего не бьют* – ‘на таго, хто пацярпеў, і таму не можа абараніцца, ужо не нападаюць’ (параўн. Жуков [1966] 1991: 159) паходзіць ад фармулёўкі аднаго з асноўных правіл кулачнай бойкі на Русі, якое звычайна абвешчалася перад яе пачаткам: *Лежачего не бьют – лежащий в драку не ходит* (гл. Максимов [(1891) 1899] 1994: 214) і да т.п.

3.0. Афарызмы-„максімы”. Афарыстычныя выказванні, у якіх адлюстроўваюцца тыя заканамернасці рэчаіснасці, што непасрэдна залежаць паводле форм і ўмоў свайго праяўлення (або існавання) ад паводзін чалавека, прадугледжваюць абавязковую паводзінскую рэакцыю, з’яўляюцца па змесце „дырэктыўнымі”. Такія афарызмы можна вызначыць як максімы.

Мэтазгоднасць скарыстання тэрміна „максіма” для абазначэння афарыстычных выказванняў гэтага семантычнага тыпу з’яўляецца не бясспрэчнай, таму што „павучальнай” паводле зместу, як ужо згадвалася вышэй, нярэдка лічыцца і „сентэнцыя”. Тут, у адрозненне ад нашых ранейшых поглядаў³¹, мы зыходзім з таго меркавання, што, па-першае, пад „максімай” традыцыйна (яшчэ з XVII стагоддзя пад уплывам французскіх кніг „максім”) разумеецца пэўнае „правіла”, пэўная „норма” паводзін чалавека, а па-другое, „максіма” звычайна супрацьпастаўляецца „сентэнцыі” менавіта па практычнай скіраванасці свайго зместу, змяшчае не вынік, а прадпісанне, патрабуе не згоды, а здзяйснення, выканання³². Такім чынам, тэрмін „максіма”, як і ўжо згаданы тэрмін „сентэнцыя”, ужываецца тут толькі ў адным з сваіх агульнапрынятых значэнняў, якое ў межах мовазнаўчай класіфікацыі афарыстычных выказванняў па іх семантычных тыпах набывае тэрміналагічна вызначальны характар і напэўнаецца ўласна лінгвістычным зместам.

Афарыстычныя выказванні-„максімы” змяшчаюць сацыяльныя, маральныя, бытавыя парады, прадпісанні, правілы і да т.п., скіраваныя на тое, каб абмежаваць чалавека ў яго канкрэтных учынках і намерах, падштурхнуць да пэўных, неабходных дзеянняў або забараніць іх ці засцерагчы ад іх, прадэманстраваць узор (resp. норму)

³¹ Гл.: Я. Я. Іваноў, *Афарызм...*, с. 63; параўн.: Я. Я. Іваноў, *Максіма як семантычны тып афарыстычнага выказвання*, [у:] *Матэрыялы Міжнароднага навучнага семінара, посвяаенага памяці О. В. Озаровскаго (27-28 февраля 1996 г.)*, Могилев 1996, с. 40-41.

³² Гл.: М. Н. Эпштейн, *Афористика*, [в:] *Литературный энциклопедический словарь*, Москва 1987, с. 43.

паводзін, якіх варта або трэба прытрымлівацца ў жыцці. Параўн.: бел. *Вучыся, нябожа, вучэнне паможэ* (Я. Купала), *Не верце, калі што скажэ, што хоць адна дарога ў жыцці лёгкая* (І. Шамякін, „Крыніцы”); *Еш, пакуль рот свеж* (прымаўка); *Калі курэц, то насі люльку і тытунец* (прымаўка); рус. *Сейте разумное, доброе, вечное* (Н. Некрасов); *Летайте самолетами Аэрофлота* (вядомы рэкламны слоган савецкіх часоў); *Мойте руки перед едой* (устойлівая фармулёўка адной з нормаў асабістай гігіены); агульнавядомыя заповеты біблейскага прарока Маісея *Не убий, Не укради, Не сотвори себе кумира, Чти отца твоего и мать твою* і інш. (Исход, 20, 4); польск. *Miej serce i patrzaj w serce!* (А. Mickiewicz); англ. *Gather ye rosebuds while ye may* (R. Herrick, „To the Virgins, to make Much”), *Hitch your wagon to a star* (R. W. Emerson), *Don't speak to the man at the wheel* (вядомае правіла дарожнага руху); ням. *Verschlemmen soll nicht der faule Bauch, Was fleißige Hände erwarben* (Н. Heine, „Deutschland. Ein Wintermärchen”); *Proletarier aller Länder, vereinigt euch!* (К. Marx, F. Engels, „Manifest der Kommunistischen Partei”) і да т.п.

У афарызмах-„максімах” гаворка вядзецца і пра такія паводзіны чалавека, што характарызуюцца як адмоўныя, якіх не рэкамендуецца пераймаць. Вызначэнне адпаведных заканамернасцей сацыяльнага і/або духоўнага жыцця чалавека прадугледжвае яго адваротную паводзінскую рэакцыю. Напрыклад, крылатыя словы бел. *Дзе трэба – лі слёзы, Дзе трэба – падмаж* (А. Александровіч, „Пені на сонцы”) звычайна цытуюцца як „выражэнне жыццёвых прынцыпаў прайдзісветаў, падхалімаў, нікчэмных людзей”³³. Прыказка бел. *Каб яды было, як на Дзяды, а работы, як у нядзелю, дзе высмейваецца гультайства, прама „адрасуецца чалавеку, які не любіць працаваць, але хоча смачна есці”*³⁴. Крылаты афарызм рус. *Бери, большой тут нет науки* (В. Капнист) звычайна ўжываецца жартам або здзекліва ў адносінах да тых, хто вылучаецца залішняй прагнасцю³⁵.

Фармальнай прыкметай афарыстычных выказванняў-„максім” з’яўляецца сказ у форме імператыва, які можа быць дзеяслоўным і бездзеяслоўным. У якасці граматычных сродкаў выступаюць перш за ўсё дзеяслоў у форме (або ў значэнні) загаднага ладу, імператыву інтанацыя, спецыяльныя сінтаксічныя канструкцыі, у семантыку якіх уваходзіць значэнне волевыяўлення або пабуджэння

да дзеяння (інфінітыўныя і часткова іменныя), а таксама ўсе іншыя сродкі ўтварэння сінтаксічнага значэння пабуджальнасці (і неабходнасці, павіннасці), спецыфічныя для кожнай з моў. Параўн.: бел. *Будзем сеяць, беларусы!* (П. Броўка); *Не падганяй, бо не вельмі паедзеш* (прыказка); *Літая трава з поля вон* (прыказка); *Чаго не ясі, таго ў рот не нясі* (прыказка); *Заўсёды наперад! Ніколі назад!* (Я. Купала, „Заўсёды наперад”); *Нам трэба жыць і долю папраўляць, каб нас патомкі з часам не клялі* (Я. Купала, „Пакіньма напуста на лёс свой наракаць”); *Па песню, па сонца!* (А. Куляшоў, „Па песню, па сонца!”); *Тым, хто радзіўся, каб весляіўся* (М. Лужанін, „Тост”); *Не ўдзятай, калі чаго няма, то нятай* (прымаўка); рус. *Куй железо, пока горячо* (прыказка); *Сейте, разумное, доброе, вечное* (Н. Некрасов); *Ищите и обряцете* (Евангелие от Матфея, 7, 7; Евангелие от Луки, 11, 9); *Вперед – без страха и сомненья* (А. Плещеев); *Живи и жить давай другим* (Г. Державин); польск. *Miej serce i patrzaj w serce!* (А. Mickiewicz); *Nie budź licha (diabła), kiedy śpi* (прыказка); *Pracuj, niebożę, a Bóg ci dopomoże* (прымаўка); *Niech żyje Polak, jedyny obrońca Maryi* (А. Mickiewicz); *Ojczyźnie służ, zemsta na potem!* (Н. Sienkiewicz); англ. *Don't put all your eggs in one basket* (прыказка); *Know your own faults before blaming others for theirs* (прымаўка); *Hitch your wagon to a star* (R. W. Emerson); *One must draw back in order to leap better* (< лац. *Il faut reculer pour mieux sauter*, М. Montaigne); *Be just before you are generous* (прымаўка); *The bull must be taken by the horns* (прыказка); ням. *Verweile doch! du bist so schön!* (Goethe, „Faust”); *Morgen, morgen, nur nicht heute «Sprechen immer träge Leute»* (Ch. F. Weiße) і да т.п.

Сфера функцыянавання афарызмаў-„максім” даволі шырокая. Яны ўжываюцца ў навуковых тэкстах і жывой гутарковай мове, у публіцыстычных і рэкламна-інфармацыйных тэкстах, мове фальклору і мастацкай літаратуры. „Максімы” даволі часта ствараліся і ствараюцца ў выглядзе асобных мастацкіх твораў (у традыцыйна шырокім разуменні – не толькі ў „павучальнай” але і ў „канстатуючай” форме³⁶). Развіццё „максім” як самастойнага літаратурнага жанру прыпадае на другую палову XVII – канец XVIII стагоддзя, калі ўбачылі свет сусветна вядомыя „*Reflexions ou sentences et maximes morales*” (1665) Франсуа дэ Ларашфуко, „*Introduction*

³³ Гл.: Ф. М. Янкоўскі, *Крылатыя словы...*, с. 38.

³⁴ І. П. Шкраба, Р. Б. Шкраба, *Крынічнае слова...*, с. 106.

³⁵ Гл.: Н. С. Ашукин, М. Г. Ашукина, *Крылатые слова...*, с. 408.

³⁶ Параўн.: М. Л. Гаспаров, *Максима*, [в:] *Литературный энциклопедический словарь*, Москва 1987, с. 206.

a la connaissance de l'esprit humain", „Fragments” і „Reflexions et maximes” ([1746] 1746) Люка дэ Клап'е Вавенарга, „Produits de la Civilisation perfectionnée. Maximes et pensées. Caractères et Anecdotes” (1795) Нікала-Себасцьяна дэ Шамфора. Дзякуючы ім пад „максімай” як агульным паняццем можа разумецца таксама наогул усякае афарыстычнае выказванне літаратурнага паходжання і ўжывання. Гэта падштурхнула многіх даследчыкаў (у тым ліку і лінгвістаў) разглядаць афарызмы-„максімы” выключна як жанр выказванняў літаратурна-мастацкага паходжання і адпаведнай сферы функцыянавання³⁷. Аднак адлюстраванне тых заканамернасцей сацыяльнага і/або духоўнага жыцця чалавека, што прадугледжваюць яго абавязковую паводлінскую рэакцыю, уласціва таксама і афарыстычным фальклорным тэкстам – прыказкам і прымаўкам. Значная частка парэмій паводле зместу адносіцца менавіта да „максім” (напрыклад, з афарыстычных прыказак і прымавак сучаснай беларускай мовы, амаль кожная шостая з'яўляецца па сваёй семантыцы „максімай”). Павучальнасць (а г.зн. і дырэктыўнасць) наогул здаўна ўласцівыя прыказкам і прымаўкам як адзінкам мовы vs. маўлення і з'яўляецца канстытуцыйнай прыкметай іх плана зместу. Дарэчы, падчас росквіту гэтага фальклорнага жанру ў эпоху еўрапейскага сярэднявечча менавіта павучальная (гэсп. дырэктыўная) функцыя прыказак і прымавак „спаборнічала за першыноўства” з іх „дыдактычна-гнасеалагічнай” функцыяй³⁸. Таму можна меркаваць, што вытокі афарызмаў-„максім” як літаратурнага жанру ў адпаведных па семантыцы афарыстычных прыказках і прымаўках.

SUMMARY

Article is devoted to the linguistic analysis of semantics of an aphorism from the point of view of his attitude to a reality. The aphorism is defined as the sentence (as well a cliché) which designates any law of a reality. All aphorisms can be differentiated on semantic “discrepancy vs. consistency” of a reality. All aphorisms, which semantics does not contradict a reality, it is possible to differentiate on “importance vs. insignificance”, “essential vs. unessential”, “regularities vs. not

a regularities” the laws of a reality expressed in them. All aphorisms which designate “insignificance”, “unessential” and “not regularity” of law of a reality, it is possible to be differentiated to an attribute “presence vs. absence” of behavioural reaction of the person on them to accordingly “directive aphorisms” (or as latin “maxima”) and “declarative aphorisms” (or as latin “sententia”). Concepts “maxima” and “sententia” are defined in terms of linguistics as semantic categories of an aphorism.

³⁷ Параўн.: Е. Н. Гаврилова, *Универсальные высказывания...*, с. 59.

³⁸ Гл.: А. Г. Назарян, *История развития французской фразеологии*, Москва 1981, с. 60-62.

Irena Lukaszuk

Białystok

**Nazwy mięsa i potraw mięsnych w języku rosyjskim
(geneza i pochodzenie) oraz ich odpowiedniki
w języku polskim**

Dzięki wykopaliskom archeologicznym datowanym na II połowę pierwszego tysiąclecia naszej ery, uczeni otrzymali wyczerpujące dane na temat charakteru gospodarki prowadzonej przez wschodniosłowiańskie plemiona do momentu powstania Rusi Kijowskiej. Okazało się, że ekonomiczny poziom życia wschodniosłowiańskich plemion nie był wcale tak niski, jak przedstawiały to dotychczasowe teorie („охотничья” i „земледельческая”). Plemiona te posiadały dość dobrze rozwinięte gospodarstwo rolne, w którym na równi z uprawą roli duże znaczenie miała hodowla zwierząt¹. Zajmowały się one hodowlą bydła rogatego, posiadały świnie, owce, konie². Ewolucja pożywienia mięsnego wyraźnie odzwierciedla proces gospodarczego rozwoju ludów słowiańskich. Zabytki piśmiennictwa rejestrują nazwy potraw charakterystycznych dla epoki rodowo-plemiennej, które stopniowo przestają być spożywane i zastępowane są nowymi rodzajami pokarmów³.

We współczesnym języku rosyjskim w grupie leksykalnej nazw mięs i potraw mięsnych obserwuje się bardzo dużo prasłowiańskich nazw jednowyrazowych oraz zestawień. Odnosi się to również do innych języków słowiańskich. Rozważania dotyczyć będą tylko nazw jednowyrazowych, natomiast

¹ П. Н. Третьяков, *Сельское хозяйство и промыслы*, [в:] *История культуры древней Руси. Домонгольский период*, т. I, *Материальная культура*, Москва-Ленинград 1948, с. 49.

² О. Н. Трубачев, *Происхождение названий домашних животных в славянских языках*, Москва 1960, с. 3.

³ Н. Н. Воронин, *Пища и утварь*, [в:] *История культуры древней Руси...*, с. 265.

zestawienia wyrazowe pochodzenia ogólnosłowiańskiego (głównie z języka staroruskiego), jak i istniejące we współczesnym języku rosyjskim, które tworzą obecnie niepoliczalne zbiory nazw, będą służyły tylko do ilustracji analizowanych zjawisk leksykalnych.

W omawianej grupie najszersze spektrum semantyczne posiada nazwa *мясо* (*mięso*). Jest to leksem ogólnosłowiański mający odpowiedniki w innych językach indoeuropejskich, np.: lit. *mėsà*, łot. *miesā*, st.-ind. *māmsām*, goc. *timz*, st.-prus. *mensa* i in. [Vr., III, 30; Pr., I, 584; KESRJ, 279; Br., 336]. Współczesna rosyjska forma rozwinęła się ze staroruskiej, która pochodzi od prasłowiańskiej **męso*, a ta z kolei od indoeuropejskiego rdzenia **mēmso*⁴. Na gruncie języków słowiańskich połączenie *-em* dało samogłoskę nosową *ę*, która w językach wschodniosłowiańskich przeszła w *'a* (*я*), w odróżnieniu od języka polskiego, gdzie samogłoska nosowa została zachowana. W tekstach staroruskich leksem był używany dość często i miał bardziej ogólne znaczenie. Używano go do oznaczania wszystkich rodzajów mięs („мясо вообще”), jako nazwa potrawy mięsnej („мясная пища”)⁵, a niekiedy miał znaczenie „еда вообще”. Zdaniem A. W. Arcichowskiego, *мясо* od najdawniejszych czasów oznaczało przede wszystkim wołowinę⁶. Wyżej przedstawione znaczenia zachowały się na przestrzeni całego okresu rozwoju języka rosyjskiego. Współcześnie również ma uogólnione znaczenie, a z kwalifikatorem „potoczny” słowniki rejestrują *мясо* w znaczeniu ‘говядина’ [BAS, IV, 1450; MAS, II, 320; TSOiS, 365]. W języku polskim *mięso* również miało i ma uogólnione znaczenie ‘jadalne części zabitych zwierząt (z wyjątkiem tłuszczu); potrawy przyrządzone z tych części’ [SL, III, 103-104; SJP, II, 167]. We współczesnym języku polskim do określania potrawy mięsnej ‘w ogóle’ używa się również nazwy *mięsiwo* ‘mięso, zwłaszcza gotowane, smażone, pieczone lub w inny sposób przygotowane do spożycia; potrawy mięsne’ [SJP, II, 167]), która jest derywatem od leksemu *mięso*.

Pokarm mięsny został zbadany przez archeologów lepiej od innych typów pokarmów, a to dlatego, że podczas wykopalisk archeologicznych odnajdywane są duże ilości kości zwierzęcych, na podstawie których uczeni

⁴ В. И. Дегтярев, *Слав. *MĚSO – MĚSA*, [в:] *Этимология 1988-1990*, Москва 1993, с. 103; В. М. Иллич-Свитыч, *Материалы к сравнительному словарю ностратических языков (индоевропейский, алтайский, уральский, дравидский, картвельский, семитохамитский)*, [в:] *Этимология 1965*, Москва 1967, с. 350.

⁵ А. С. Львов, *Лексика „Повести временных лет”*, Москва 1975, с. 165.

⁶ А. В. Арциховский, *Пища и утварь*, [в:] *Очерки русской культуры XIII-XV веков*, ч. 1, *Материальная культура*, Москва 1968, с. 301; Н. Н. Воронин, *Пища и утварь*, с. 266.

doszli do wniosku, że podstawowym rodzajem mięsa spożywanego od X w. była *говядина*, a potem kolejno *свинина* i *баранина*⁷.

Zabytki piśmiennictwa z XII w., mówiąc o pożywieniu mięsnym, oprócz „конина” podają jeszcze dwie nazwy „говядина” i „зверина”. Termin „говядина” bywa niekiedy przekazywany poprzez termin bardziej ogólny „мясо”, a termin „зверина” bywa zastępowany nazwą „дичина”. Wyrazów „зверина” i „дичина” używano w źródłach do oznaczania mięsa ptaków łownych i dzikich zwierząt, natomiast nazw „говядина” i „мясо” do określania mięsa zwierząt domowych, a przede wszystkim mięsa bydła rogatego⁸.

Ze źródeł staroruskich wiadomo także, że mięso zdobyte podczas polowań (łowów) odgrywało znaczącą rolę w pożywieniu ludu. Do mięs zwierząt, które spożywano w tym okresie należy: *бобровина*, *веверичина*, *тетеревина*, *заячина*, ale również mięso takich dzikich zwierząt i ptaków jak: *гуси*, *журавли*, *рябчики* (albo *куропатки*), *голуби*, *олени*, *вепри*. Wiadomo także (z „Русской Правды”), że *гуси*, *журавли*, *голуби* i *утки* były już w tym czasie ptactwem domowym⁹. Istnienie takich terminów jak: *зверина* i *дичина* jest dowodem na to, że w X-XIII w. zwierzyna łowna i ptactwo odgrywało bardzo znaczącą rolę w pożywieniu ludności.

Ogólna nazwa *мясо* konkretyzuje się w zależności od rodzaju zwierzęcia, domowe, czy dzikie, upolowane, np.: *свинина*, *говядина*, *баранина* i in.¹⁰

Jedną z najstarszych nazw (z okresu prasłowiańskiego) używanych do określania bydła rogatego jest *говядина*. Pochodzi od indoeuropejskiej nazwy byka. Prasłowiańska forma **govędo* stała się ogólną nazwą do oznaczania bydła, bez rozróżniania płci, a to stało się wygodnym sposobem nazywania mięsa zwierzęcia od tego tematu już w języku prasłowiańskim: **govędo* > **govęd-ina*¹¹. Leksem znany jest we wszystkich językach słowiańskich. We współczesnym języku polskim zamiast nazwy *gawędzina* (‘wędzone mięso wołowe’) [SJPW, I, 810], *owięzina* (‘wołowina’) [SJPW, III, 918] używa się nazwy *wołowina*, która jest derywatem sufiksalnym od słowiańskiego wyrazu *volъ* ‘kastrowany byk’. Leksem ma wszystkie cechy wyrazu starego, ale poza obszarem języków słowiańskich nie posiada odpowiedników, które można byłoby uznać za pokrewne etymologicznie, albo za pożyczkę z języka

⁷ А. В. Арциховский, *Пища и утварь*, с. 301.

⁸ Н. Н. Воронин, *Пища и утварь*, с. 266.

⁹ Ibidem, s. 267.

¹⁰ Zob. А. С. Львов, *Лексика „Повести временных лет”*, с. 165.

¹¹ О. Н. Трубаев, *Происхождение названий...*, с. 37; А. С. Львов, *Говядина*, „Русская речь” 1970, № 5, с. 126.

słowiańskiego¹² [Br., 630]. Zdaniem O. N. Trubaczowa, „при всей своей древности слово *volъ* является славянской лексической инновацией, о чем достаточно убедительно говорит отсутствие соответствий этой форме и значению вне славянских языков”¹³. Geneza wyrazu jest niejasna i na temat jego pochodzenia wypowiadało się wielu językoznawców¹⁴ [KESRJ, 89; Sz., I, w. 3, 146; Pr., I, 94-95; Vr., I, 335-336; Br., 630]. We współczesnym języku rosyjskim, w odróżnieniu od polskiego, *волловина* nie jest nazwą mięsa lub potrawy z mięsa wołowego, lecz znaczy ‘skóra wołu’ [MAS, I, 205].

Leksem *солонина* w języku rosyjskim ma znaczenie: ‘засоленное впрок мясо (преимущественно говядина)’ [MAS, IV, 192], czyli ‘mięso peklowane (solone)’, ‘peklowina’, ‘peklówka’, natomiast w języku polskim *stonina* – to ‘tłuszcz’. Jednak jeszcze W. Dal w swoim Słowniku podaje dwa znaczenia wyrazu *солонина*: 1. ‘посоленная впрок говядина’ i 2. ‘соленое, провесное, свиное сало’ [Dal, IV, 268]. W tym wypadku, chociaż obie nazwy zostały utworzone od tego samego tematu i za pomocą tzw. „mięsnego sufiksu” *-ina*, to w procesie rozwoju języków nastąpiło przeniesienie znaczeń leksykalnych. W języku polskim najprawdopodobniej zachowało się pierwotne znaczenie wyrazu „насевшее на мясо” [KESRJ, 399], a w języku rosyjskim nazwa związana jest z leksemem *солоный* i utrwaliła się ze względu na sposób przygotowania. *Солонина* to wyraz prasłowiański o ogólnosłowiańskim zasięgu¹⁵. Jako potrawa była szczególnie popularna na ziemiach zamieszkiwanych przez Białorusinów i Ukraińców. Latem była jedynym pokarmem mięsnym spożywanym przez mieszkańców Rosji.

Prasłowiańskim dziedzictwem we współczesnym języku rosyjskim i polskim jest *телятина* (*cielęcina*) w znaczeniu ‘mięso cielaka’ [KESRJ, 439; Br., 61]. Z powodu różnych przyczyn dość późno weszła do języka literackiego¹⁶. Wyraz utworzono za pomocą sufiksu *-ina* od **telę*, dopeł. **telęte*, którego podstawą jest indoeuropejski rdzeń **tel-* (: **tol-*)¹⁷ [Czer., II, 233; Vr., IV, 38; Sł., I, 99].

¹² O. N. Трубачев, *Происхождение названий...*, s. 43.

¹³ Ibidem, s. 44.

¹⁴ Ibidem, s. 44.

¹⁵ Г. Ф. Вештарт, *Назвы ежы*, [в:] *Лексіка Палесся ў прасторы і часе*, Мінск 1971, s. 133.

¹⁶ Zob. Г. Н. Лукина, *О названиях мяса с суффиксом -ина*, [в:] *Совещание по Общеславянскому лингвистическому атласу*, Москва 1971, s. 84-85. Autorka uważa, że leksem *телятина* we wczesnych zabytkach języka staroruskiego był używany w znaczeniu ‘skóra cielęca’, stąd też jego rejestracja w literackim języku rosyjskim w znaczeniu ‘mięso cielaka’ przypada dopiero na początek XVIII w.

¹⁷ O. N. Трубачев, *Происхождение названий...*, s. 44-47.

Do grupy prasłowiańskich nazw mięsa i potraw mięsnych należy *конина* (*konina*) i *жеребятина* (*źrebięcina*¹⁸, *mięso źrebięcia*, *młoda konina*). Wykorzystywanie końskiego mięsa jako potrawy było bardzo charakterystyczną cechą okresu wspólnoty pierwotnej, o czym świadczą wykopaliska archeologiczne, gdzie znajdowane są przede wszystkim kości końskie. Zaprzestanie wykorzystywania mięsa końskiego jako pokarmu związane było z okresem powszechnego wykorzystywania koni jako siły roboczej. W późniejszych okresach *конинę* (*конину*) jako pokarm wykorzystywano już sporadycznie, w chwilach wyjątkowych – przy obłączeniu, okresach głodu, kiedy to jedzono nawet psy i koty. Współcześnie spożywanie *конины* i produktów z *mięsa końskiego* w Rosji i Polsce jest sporadyczne. Oba wyrazy to derywaty utworzone za pomocą sufiksu *-ina*. *Жеребятина* – to derywat od ogólnosłowiańskiego *жеребец* [KESRJ, 145; Sz. I, w. 5, 286], we współczesnym języku rosyjskim – *жеребенок*, które w języku prasłowiańskim mogło mieć formę **žerbę* i, zdaniem etymologów, pochodzi z języka greckiego¹⁹ [Vr., II, 48; Pr., I, 229]. *Конина* – to derywat od prasłowiańskiej formy **konjъ*, która nie posiada odpowiedników w innych językach indoeuropejskich. Zdaniem wielu badaczy, geneza wyrazu jest niejasna²⁰ [Czer., I, 426; Sz., II, w. 8, 299; Vr., II, 316; Pr., I, 348; Br., 253-254; Sł., II, 446].

Wśród zwierząt domowych hodowanych przez Słowian ważne miejsce zajmowała również trzoda chlewna, a *świnina* była obrzędową strawą w niektóre doroczne święta²¹, a szczególnie w święta noworoczne²².

Leksemy *свинина* (*świnina*) i *поросятина* (*mięso z prosięcia*) we współczesnym języku rosyjskim i polskim występują nie tylko jako nazwy mięsa, ale również jako nazwy potraw [MAS, IV, 49; SJP-S, 95]. *Свинина* to derywat od ogólnosłowiańskiego **svinjъ*, który ma odpowiedniki w innych językach indoeuropejskich [Czer., II, 147; Pr., II, 259-260]. W języku polskim oprócz wyrazu *świnina* do określania nazwy potrawy z mięsa świni używa się leksemu *wieprzowina*. *Wieprzowina* to derywat od ogólnosłowiańskiego *veprъ*, który ma odpowiedniki w językach bałtyckich (pol. *wieprz*,

¹⁸ Wyrazu *źrebięcina* nie notuje SJP, ale podaje go SJPD w znaczeniu: ‘mięso źrebięcia, pieczeń z takiego mięsa’ [SJPD, X, 1383] oraz WSPR.

¹⁹ Э. П. Хемп, *Заметки*, [в:] *Этимология 1981*, Москва 1983, s. 37.

²⁰ O. N. Трубачев, *Происхождение названий...*, s. 47-51; K. Moszyński, *Pierwotny zasięg języka prasłowiańskiego*, Wrocław-Kraków 1957, s. 238.

²¹ Świnia była jednym z najstarszych zwierząt ofiarnych. Słowianie uznawali ją za symbol słońca i składali z niej ofiarę bogom słońca (zob. H. Ф. Сумцов, *Символика славянских обрядов*, Москва 1996, s. 92-94).

²² K. Moszyński, *Kultura ludowa Słowian*, t. 1, *Kultura materialna*, Warszawa 1967, s. 135.

ros. *вепрь*, ukr. *вепр*, białorus. *вяпрук*, czes. *vepř*, buł. *вепър*, łotw. *vepris* i in.) [Sz., I, w. 3, 53; Vr., I, 292].

Поросенок (*prosie*) – to derywat od prasłowiańskiego **porse* utworzony za pomocą sufiksu *-et-* od tego samego tematu co i łac. *porcus* ‘świnia’ [Vr., III, 332; Pr., II, 108], a *or* w języku rosyjskim w wyniku rozwoju pełnogłosu przeszło w *oro*. Nazwa mięsa i potrawy z prosięcia w języku rosyjskim to *поросятина*²³, w języku polskim do określania takiej potrawy używa się zestawienia wyrazowego *mięso z prosięcia* oraz leksemu *prosięcina*, który w znaczeniu ‘mięso prosięcia, pieczeń z prosięcia’ SJPD notuje z kwalifikatorem ‘rzadko używany’ [SJPD, VII, 54], ale najnowszy słownik języka polskiego [PSWP] wyrazu tego już w ogóle nie rejestruje.

Słowianie od dawna znali i spożywali *baraninę*²⁴. *Баранина* (*baranina*) to derywat z sufiksem *-ина* od ogólnosłowiańskiego **boranъ*. Pochodzenie wyrazu *баран* jest niejasne²⁵ [Sz., I, w. 2, 39-40; Vr., I, 123-124; Pr., I, 16; Br., 15] i niektórzy językoznawcy skłonni są uznać go w języku prasłowiańskim za prastarą pożyczkę [Sł., I, 27], być może z języków tureckich²⁶, a inni za jednostkę „praeuropejską” [Czer., I, 72]. Dość późno w staroruskich zabytkach piśmiennictwa (w XVI w. bardzo rzadko, a już w XVII-XVIII dość często) pojawia się leksem *баранина* (‘mięso barana lub owcy’). Ze wszystkich nazw mięsa zwierząt domowych tylko *баранина* (staroruska postać *боранина*) ma niesłowiańskie pochodzenie²⁷. Wyparła starą nazwę na całym obszarze zajmowanym przez języki wschodnio- i zachodniosłowiańskie. Stało się to też z wyrazem *овънъ* (**ovъnъ*) wypartym przez *боранъ* ‘samiec owcy’²⁸, od tematu którego utworzona została *баранина*.

Słowianie od dawna hodowali kury i już w XI-XII w. mieszkańcy miast oprócz mięsa zwierząt rzeźnych spożywali również drób. N. N. Woronin podaje: „Куриные и вообще птичьи кости встречаются при раскопках древних русских городов сравнительно редко. Тем не менее упомина-

²³ Leksem odnotowany został w słownikach języka rosyjskiego w 1771 r. [BAS, X, 1390]; В. И. Максимов, *Суффиксальное словообразование имен существительных в русском языке*, Ленинград 1975, s. 125 i 130.

²⁴ А. В. Арциховский, *Пища и утварь*, s. 301; Н. Н. Воронин, *Пища и утварь*, s. 266.

²⁵ О. Н. Трубачев, *Происхождение названий...*, s. 73-76.

²⁶ Ibidem, s. 75-76.

²⁷ Г. Н. Лукина, *О названиях мяса с суффиксом -ина*, [в:] *Советские лингвистические атласы*, Москва 1971, s. 84.

²⁸ В. В. Мартынов, *Язык в пространстве и времени. К проблеме глоттогенеза славян*, Москва 1983, s. 80-81.

ние кур еще в языческих жертвоприношениях богу огня Сварожичу, наличие куриных или петушиных костей в курганных погребениях не оставляют сомнений, что домашняя птица была обычным мясным блюдом в древней Руси”²⁹. W „Русской Правде” odnotowane zostały następujące nazwy ptaków: „куры, гуси, утки, лебеди и голуби”³⁰.

We współczesnym języku rosyjskim do powszechnie używanych nazw potraw z drobiu, które są jednocześnie nazwami ptaków, można zaliczyć następujące: *курица*, *цыпленок*, *каплун*, *индейка*, *утка*, *гусь*.

Курица (*kura*) – to wyraz prasłowiański, został utworzony za pomocą sufiksu *-ица* od *куръ* ‘петух’. Od ogólnosłowiańskiej formy **kurъ* ‘петух’ powstał derywat **kura* ‘курица’. Rdzeń **ku-* lub **kur-* należy najprawdopodobniej do dźwiękonaśladowczych. Jeżeli się uzna, że rdzeniem w wyrazie jest tylko *ku-* (a nie *kur-*), to *-r-* jest sufiksem, tak jak w prasłowiańskim **pirъ*, **mirъ* itd. [Czer., I, 457]. Istnieje również inny punkt widzenia na temat pochodzenia nazwy *курица*, według którego, jest to jednostka pochodzenia rdzennie rosyjskiego utworzona od *куръ* ‘петух’ [Sł. III, 388; Vr., II, 422]. Do oznaczania potrawy z *куры* używa się także leksemu *курятина* ‘мясо курицы как пища’ [MAS, II, 154], który jest derywatem utworzonym za pomocą sufiksu *-ятина* [SST, I, 514].

Цыпленок (*kurczak*) należy do nazw pochodzenia rdzennie rosyjskiego [KESRJ, 486] i funkcjonuje w języku od XV-XVI w. [Czer., II, 373], a w słownikach od I połowy XVIII w. Etymologicznie związany jest z wykrzyknikowym przywoływaniem drobiu [Czer., II, 373; Pr., II-U, 50]. Jest to forma zdrobniała z sufiksem *-енок* od wyrazu *цыпля* znanego w dialektach w tym samym znaczeniu (por. l. mn. *цыплята*). Rzeczownik *цыпля* został utworzony za pomocą sufiksu *-j-* od *цыпа* ‘курица’, która z kolei pochodzi od *цып-цып* – odgłosu dźwiękonaśladowczego używanego do przywoływania kur. W derywacie **ципja* > *цыпля* połączenie *nj* dało *нл*’ [KESRJ, 486; SESRJ, 359]

Leksem *каплун* (*kapłun*) ‘кастрированный петух’, zdaniem autorów „*Этимологического словаря русского языка*”, zapożyczono do języka rosyjskiego z języka polskiego w I połowie XVII w. [Sz., II, w. 8, 56] lub, jak uważają inni etymolodzy, w XVIII w. [KESRJ, 186; Vr., II, 186]. Trudno jednak zgodzić się z tym, ponieważ wyraz został najprawdopodobniej zapożyczony z języka białoruskiego, o czym świadczyć może fakt, iż już w XVI w. w języku staro-białoruskim odnotowana została nazwa *каплунъ*. W języku

²⁹ Н. Н. Воронин, *Пища и утварь*, s. 266.

³⁰ П. Н. Третьяков, *Сельское хозяйство и промыслы*, s. 71.

białoruskim jest to pożyczka z języka polskiego [ESBM, IV, 252], a w polskim *kapton* pochodzi z języka niemieckiego, gdzie *Kappun*, z takim samym znaczeniem, został zapożyczony z języków romańskich [ESJP, I, 626; KESRJ, 186; Sz., II, w. 8, 56].

Z języka polskiego zapożyczono wyraz *индюк* (*indyk*) 'индейский петух' [KESRJ, 176; Sz., II, w. 7, 75], który w języku polskim pochodzi z języka łacińskiego od *indicus*. Nazwa ptaka związana jest z tym, że został przywieziony z Ameryki, którą wcześniej nazywano Indiami [Vr., II, 132; KESRJ, 176; Sz., II, w. 7, 75]. W znaczeniu nazwy potrawy w języku rosyjskim używa się leksemu *индейка*, utworzonego na gruncie języka rosyjskiego w rezultacie ściągnięcia zestawienia wyrazowego *индейская курица* i dodaniu sufiksu *-ка* [Sz., II, w. 7, 69]. Wyraz odnotowano po raz pierwszy w 1780 r. (w „Словаре Нордсета”) [BAS, V, 331].

Do prasłowiańskich nazw drobiu o ogólnosłowiańskim zasięgu i indoeuropejskim pochodzeniu należy *гусь* (*gęś*) [Vr., I, 478; Sł., I, 273; Br., 139; KESRJ, 118; Sz., I, w. 4, 203; Czer., I, 229]. Nazwę ptak otrzymał ze względu na charakterystyczny krzyk [SESRJ, 66]. Nazwa mięsa ptaka, podobnie jak i zwierząt rzeźnych, została utworzona za pomocą „mięsnego sufiksu” *-ятина* [SST, I, 266] – *гусьятина* (*gęsina*) [SJPD, II, 1114; SGP, II, 70; PSWP, XII, 262].

Rdzenną rosyjską nazwą jest *утка* (*kaczka*). Współczesna forma rozwinęła się ze staroruskiej *утѣка* 'утка' notowanej od XIII w. [KESRJ, 468]. Staroruska *утѣка* zawiera w sobie prasłowiański rdzeń i ma odpowiedniki w innych językach indoeuropejskich [Vr., IV, 174; Czer., II, 294]. Została utworzona za pomocą sufiksu *-ѣка* od *уты*, od której pochodzi także *утица* (*ут-иц-а*) [KESRJ, 468-469; SESRJ, 337], zamieszczona w Słowniku I. I. Srezniewskiego [III, 1310] i W. Dała [IV, 520]. Jako nazwa potrawy w języku rosyjskim może występować zarówno *утка*, jak i *утятина* (*kacze mięso*) 'мясо утки как пища' [MAS, IV, 538].

Oprócz drobiu spożywa się współcześnie, chociaż w znacznie mniejszych ilościach, także ptaki łowne, których nazwy są jednocześnie nazwami potraw z tych ptaków. Należą do nich: *тетерева* (*cietrzew*), *рябчик* (*jarzabek*), *фазан* (*bażant*), *куропатка* (*kuropatwa*), *перепел* (*przerpiorka*), *цесарка* (*rantarka*, *perliczka*, *cesarka*), *глухарь* (*głuszec*), *голубь* (*gotąb*) i in. Potrawy z nich należą współcześnie do kuchni wykwińskiej.

Jedynym leksemem, który staroruskie zabytki piśmiennictwa wymieniają jako nazwę konkretnej potrawy mięsnej, jest *колбаса* (*kietbasa*). Taki stan rzeczy był najprawdopodobniej wynikiem tego, iż wraz z przyjęciem chrześcijaństwa na Rusi nastąpił wyraźny podział żywności na postną i niepostną, co stało się przyczyną izolowania jednych produktów od innych,

nie dopuszczania do łączenia tych produktów, co w rezultacie nie prowadziło do urozmaicenia potraw, ale sprzyjało jednorodności i, można by rzec, monotoni menu.

Колбаса (*kietbasa*) – to najprawdopodobniej w językach słowiańskich wyraz stary, ale teraz trudno powiedzieć, czy jego dawne znaczenie odpowiada współczesnemu [Czer., I, 411]. To leksem ogólnosłowiański (z prasłowiańskiej formy **kolbasa* [Sz., II, w. 8, 195; Br., 227], chociaż nie wszyscy etymolodzy podzielają ten pogląd [zob. Sł., II, 144]). Geneza wyrazu jest sprzeczna. Niektórzy językoznawcy uznają go za pożyczkę w językach słowiańskich ze staro-hebrajskiego *kōl-bāšār* 'różnego rodzaju mięso'³¹, albo, co jest bardziej prawdopodobne, z tureckiego *kūlbasty* 'pieczeń z rusztu' [Pr., I, 332; Sł., II, 144; Sz., II, w. 8, 195; Vr., II, 286]. Z tureckim pochodzeniem niektórzy badacze nie zgadzają się, ponieważ *kietbasy* w naszym rozumieniu Turcy nie znają. Znają końską kielbasę – *казы*, albo kiszkę, którą nadziewa się farszem mięsnym lub warzywnym, czy owocowym – tur. *суджук*, kazachskie *сүджүк*, od którego najprawdopodobniej pochodzi ros. *сычуг*, pod względem semantycznym różniący się jednak od *kietbasy* [Sz., II, w. 8, 195; ST, 191 i 296-297]. E. N. Szypowa bierze pod uwagę i taką możliwość, że wyraz *колбаса* może pochodzić od tur. *кол* (ręka) i *басы* (dusić), czyli od sposobu jej przygotowania [ST, 191]. *Колбаса* w języku rosyjskim, zdaniem A. G. Preobrażeńskiego [Pr., I, 332], jest najprawdopodobniej pożyczką z języka polskiego. Niektórzy językoznawcy pochodzenie wyrazu wiążą z nazwą *колоб*, *колобок*³² [Vr., II, 286; Sz., II, w. 8, 195]. Lingwiści dopuszczają również taką możliwość, że pierwotnie nazwy *колбаса* używano w języku rosyjskim w znaczeniu 'kiszka, nadziewana krwią' [SDJ, I, 1249; Czer., I, 410], a w języku polskim oznaczała jakoby potrawę z ryb, 'potrawa nadziana kielbami' [Sł., II, 144; Czer., I, 410]. Z czasem *kietbasa* stała się potrawą prawie rytualną i stanowiła obowiązkowy komponent świątecznego stołu (np.: bożonarodzeniowego, wielkanocnego)³³.

Współcześnie asortyment nazw kielbas jest bardzo szeroki i zależy od bardzo wielu czynników, tzn. od rodzaju mięsa, składników, przypraw, sposobu przyrządzania, a nawet celu (np.: *kietbasa grilowa*, *koktajlowa*), jakiemu ma służyć³⁴: *вареная колбаса* (*kietbasa parzona nietrwata*), *копче-*

³¹ Zob. Н. К. Дмитриев, *О тюркских элементах русского словаря*, [в:] *Лексический сборник*, вып. 3, Москва 1958, с. 41.

³² Zob., П. Я. Черных, *Очерк русской исторической лексикологии...*, с. 66-67 (прзупис); П. У. Сцяцко, *Народная лексика*, Минск 1970, с. 58.

³³ Н. Маркевич, *Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян*, Киев 1860, с. 5.

³⁴ Kielbasa grilowa, koktajlowa – brak odpowiedników w języku rosyjskim.

ная колбаса (*kiełbasa wędzona*), ливерная колбаса (*kiełbasa paszтетowa, paszтетówka, kiszka paszтетowa*), кровяная колбаса (*kaszanika*) i in.

Do grupy internacjonalnych nazw potraw można zaliczyć nazwę kiełbasy *салюми* (*salami*), która w języku rosyjskim i polskim jest pożyczką z języka włoskiego [SSIS, 541; SWO, 590].

Powszechnie znanym rodzajem krótkiej i grubej kiełbaski jest *сарделька* (*serdelek*). Leksem jest deminutywną formą od *сардель* i, być może, kiełbaski otrzymały nazwę ze względu na podobieństwo do rybek *сарделек* [Czer., II, 140-141]. Nazwa ryby *сарделька* została zapożyczona do języka rosyjskiego na początku XVIII w. z języka polskiego [KESRJ, 401].

Nazwę długiej i cienkiej kiełbaski *сосиска* (*parówka*) język rosyjski zapożyzył z języka francuskiego, od formy *saucisse*, i na gruncie języka rosyjskiego wyraz otrzymał sufixs *-ка* (jak w *колбаска*) [KESRJ, 422; Czer., II, 190].

Ogólnymi nazwami wyrobów wędliniarskich funkcjonującymi we współczesnym języku rosyjskim są: *мясопродукты*, *копчености* i *свинокопчености*.

Ogólną nazwą do określania ubitego zwierzęcia po wstępnej obróbce poubojowej jest w języku rosyjskim od XVIII w. *туша* (*tusza, tuszka*). Wyraz został utworzony za pomocą sufixsu *-ша* od tego samego tematu co i leksem *тыти* ‘жиреть’ [Vr., IV, 129; KESRJ, 456]. *Туша*, zgodnie z etymologią, ma znaczenie ‘набухшее, ожиревшее’, ‘нечто большое, громоздкое’. Późne pojawienie się nazwy w językach wschodniosłowiańskich, według P. Czernycha, świadczyć może o pożyczce z języków tureckich, chociaż nie wyklucza on powstania leksemu na gruncie słowiańskim od indoeuropejskiego rdzenia **teus* ‘пустой’, ‘порожний’ [Czer., II, 274]. Wraz z rozwojem języka rosyjskiego następował proces dyferencjacji nazw części tuszy i wnętrzności, które zostały przeniesione na gotowe potrawy mięsne i funkcjonują we współczesnym języku rosyjskim. Tak więc, np.: *окорок* (*szynka*) ma znaczenie: ‘бедренная или лопаточная часть туши свиньи, барана и некоторых других животных’ oraz ‘свиное копченое бедро’, ‘ветчина’ [MAS, II, 610]. *Окорок* jest leksemem prasłowiańskim, został utworzony za pomocą prefiksu *o-* od **kork* ‘нога’ (> *корок*, dla por. pol. *krok* ‘шаг’) [Dal, II, 666; Pr., I, 644; Vr., III, 130; KESRJ, 307] i w języku rosyjskim znany jest z epoki staroruskiej [Czer., I, 595]. We współczesnym znaczeniu został odnotowany w 1537 r. [SDJ, II, 647]. W języku funkcjonują także wyrażenia *передний окорок* (*łopatka*) i *копченый окорок* (*szynka wędzona*).

Nazwa *ошеек* (*karkówka*) ‘часть мясной туши, прилегающая к шее’ [MAS, II, 735] znana jest w języku rosyjskim od 1822 r. [BAS, VIII, 1822],

a *корейка* (*karkówka*) ‘свиная или телячья грудинка’ [MAS, II, 102] po raz pierwszy, według BAS, została zamieszczona w Słowniku D. N. Uszakowa w 1934 r. [BAS, V, 1416; TSU, I, 1465]. Współcześnie w powszechnym użyciu jest wyrażenie *свиная корейка* (*boczek wędzony*).

Rdzennie rosyjską nazwą części tuszy jest *вырезка* (*poledwica*). Nazwy *филе* (1. *poledwica*, 2. *filet*) i *филей* (*poledwica*) są w języku rosyjskim pożyczką z języka francuskiego [Vr., IV, 194; SIS, 540; SWO, 217]. *Filet* w języku francuskim dosłownie znaczy ‘niteczka’, jako deminutywna forma od *fil* ‘nić’. Od XIV w. francuski wyraz *filé* funkcjonuje w znaczeniu ‘кусок мяса (в мясном ряду, в мясной лавке)’ i, być może, nazywa się tak dlatego, że taki kawałek mięsa, zawinięty i przewiązany nitką, podawano kupującemu (*filet*) [Czer., II, 312]. Autorzy SESRJ uważają, że *филе* dosłownie znaczy ‘волокно животной ткани, мясо’ [SESRJ, 342].

Leksem *седло* (*comber*) notuje w swoim Słowniku I. I. Srezniewski [SDJ, III, 323], ale w innych słownikach brak informacji od jakiego okresu wyraz wykorzystywany jest w znaczeniu: ‘околопочечная часть (бараньей, телячьей и т. п.) туши’ [MAS, IV, 69].

Na szczególną uwagę zasługuje nazwa *рулька* (*golonka*), a to dlatego, że mimo powszechnego użycia (wśród sprzedawców i klientów sklepów mięsnych, a także kucharzy) nie notują jej żadne współczesne słowniki języka rosyjskiego, nie ma jej w TSU, BAS, MAS, w poprzednich i ostatnim wydaniu TSO S. I. Ożegowa, a także w uzupełnionym TSOiS S. I. Ożegowa i N. J. Szwedowej. Odnotował leksem natomiast WSRP i WSPR. Najprawdopodobniej powstał on na gruncie języka mówionego, na co wskazywałby fakt rejestracji w Słowniku W. Dala [Dal, IV, 113 i I, 364], a także to, iż z czasem jego znaczenie zmieniło się „с говяжьей ноги оно было перенесено на свиную, а затем стало обозначать кость от окорока с оставшимися после обрезки ветчины слоями мяса, которые невозможно нарезать ломтиками”³⁵.

Kolejne nazwy jadalnych wnętrzności zwierzęcych to leksemy prasłowiańskie: *мозги* (*móźdzek*) – l. mn. od *мозг* z psł. **mozgъ* [Vr., II, 638; Czer., I, 538], *печенка* (*wątróbka*) – psł. rdzeń *пек-* (*печень*), pierwotne znaczenie ‘жаркое’ (por. pol. *pieczeń* ‘жаркое’), we współczesnym znaczeniu notowana jest w słownikach od 1704 r. [Czer., II, 29; KESRJ, 337] i *язык* (*ozór, ozorek*) – psł. **jęзыкъ* [Vr., IV, 550; Czer., II, 467; KESRJ, 523], a także wyrazy staroruskie: *легкие* (*płuca*) – staroruski rzeczownik odprzymiotnikowy [KESRJ, 236; Czer., I, 472] i *почку* (*cyndry, cynaderki*) – utworzone

³⁵ Н. С. Арапова, *Рулька*, „Русская речь” 1985, № 6, с. 108.

za pomocą sufiksu *-ка* (*-ка*) od nie zachowanego *пока* [KESRJ, 359] oraz rdzenie rosyjska nazwa *грудинка* (*boczek*, *mostek*, *szponder*) i wyrażenie *копченая грудинка* (*boczek wędzony*, *wędzonka*). *Грудинка* – jest formą utworzoną od rzeczownika *грудина* za pomocą sufiksu *-ка*, który w tym przypadku utracił swoje deminutywne znaczenie. Leksem zyskał zabarwienie neutralne i praktycznie wyparł z użycia rzeczownik *грудина* w znaczeniu ‘мясо от грудной части туши’ [Sz., I, w. 4, 181-182].

Do określania *podrobów* we współczesnym języku rosyjskim używa się nazw rdzenie rosyjskich *субпродукты* i *сбой*, nazwy wschodniosłowiańskiej – *потроха* [KESRJ, 358] i zapożyczenia *ливер*.

Ливер (*podroby*) zapożyczono do języka rosyjskiego pod koniec XVIII w., a słowniki języka rosyjskiego notują go od 1792 r. [BAS, VI, 212]. Wśród etymologów brak zgody co do języka, z którego nastąpiło zapożyczenie. Część językoznawców opowiada się za angielską formą *liver* ‘печень’ [KESRJ, 240; BAS, VI, 212; SIS, 284; SSIS, 339], która ma ten sam temat co *life* ‘жизнь’ [SESRJ, 167], zaś inni uważają, iż pochodzi z języka niemieckiego od *Leber* ‘печень’ [Pr., I, 451; Vr., II, 493]. P. Czernych [Czer., I, 480] twierdzi, że jest to wyraz pochodzenia germańskiego, ale do języka rosyjskiego dotarł najprawdopodobniej z języka holenderskiego od formy *lever* ‘печень’.

We współczesnych rosyjskich książkach kucharskich, w związku z dużą różnorodnością potraw, które otrzymały swoje nazwy od części tuszy zwierzęcia oraz nazw wnętrzności, używane są rozbudowane konstrukcje wyrazowe często ze wskazaniem na sposób przygotowania potrawy, np.: *копченая свиная грудинка отварная; грудинка телячья отварная со сметанным соусом; язык отварной с соусом красным с вином; вымя, тушенное с овощами; мозги отварные под томатным соусом; рубец в белом соусе с овощами; почки говяжьи в соусе с луком; говяжье сердце тушенное; гуляш из говяжьего сердца или вымени; гуляш из легких; свиная корейка жареная; телячьи почки жареные с соусом острым с эстрагоном; печенка телячья жареная; рубец, жареный с гречневой кашей; суп из потрохов.*

Często potrawy otrzymują nazwy w zależności od sposobu przygotowania, obróbki i jakości. Do tej grupy nazw można zaliczyć: *жаркое* (*pieczeń*, *pieczyste*) ‘кушанье, обычно мясное, приготовленное жареньем’ [MAS, I, 473], *поджарка* (*smazone mięso w drobnych plasterkach*) ‘кушанье в виде зажаренных тонких кусков мяса’ [MAS, III, 187], *заливное* (*galareta*) ‘кушанье из мяса или рыбы, залитых студенистым наваром’ [MAS, I, 537] oraz synonimiczne nazwy *холодец* i *студень* (*galareta mięsna, nóżki w galarecie, galareta rybna, ryba w galarecie*) ‘куша-

нье из сгустившегося при охлаждении мясного или рыбного отвара с мелкими кусочками мяса или рыбы’ [MAS, IV, 294 i 616].

Leksem *ветчина* (*szynka*), jako nazwa ‘просоленного, копченого мяса свиного окорока’ [MAS, I, 159], w rosyjskich zabytkach piśmiennictwa notowany jest od XVI w. [Sz., I, w. 3, 81]. Początkowo *ветчина* funkcjonowała jako *ветшина*, a po zaniku jerów *ти* przeszło w *тч* (stąd *ветчина*) [KESRJ, 78; Sz., I, w. 3, 80-81; Czer., I, 147; SESRJ, 39] i, zdaniem P. Czernycha, forma *ветчина* (z *тч* zamiast *ветшина* < *ветшина*), w znaczeniu bliskim współczesnemu, jest notowana już pod koniec XV w. [Czer., I, 147; SRJ XI-XVII, II, 127]. Wyraz nie ma ogólnie przyjętej etymologii. Najprawdopodobniej został utworzony za pomocą sufiksu *-ина* od staroruskiego przymiotnika *ветъхъ* ‘ветхий’, ‘старый’ i pierwotnie miał znaczenie ‘несвежая, старая свинина’, w odróżnieniu od *свеженина* (*то же, что свеженина*) ‘свежее мясо (в противоположность соленому, копченому)’ [MAS, IV, 39 i 40], który również został utworzony za pomocą sufiksu *-ина* od przymiotnika *свежий* [Pr., I, 81; Vr., I, 307-308; Sz., I, w. 3, 80]. P. Czernych uważa, że początkowo *ветчиной* nazywano ‘мясо копченого окорока, предназначавшегося для длительного хранения’ [Czer., I, 147]. Istnieje pogląd, o zapożyczeniu wyrazu *ветчина* z języka polskiego od *wędzić*, *wędlina*, który większość etymologów uważa za mało prawdopodobny. W wątpliwość poddawana jest teza o pochodzeniu od rosyjskiego czasownika *вянуть* [Sz., I, w. 3, 81; Czer., I, 147].

Funkcjonująca w języku rosyjskim od XVI w. *буженина* (*wieprzowina gotowana w specjalny sposób*) [SRJ XI-XVII, I, 349] jest nazwą rdzenie rosyjską [KESRJ, 61]. Została najprawdopodobniej przekształcona ze starszego wyrazu *вуженина*, który jest derywatem utworzonym za pomocą sufiksu *-ина* (podobnie jak *солонина*, *крашенина* i in.) od imiesłowu biernego nie zachowanego czasownika *вудити* ‘вялить, коптить’. *Буженина* dosłownie znaczy więc ‘вяленая, копченая’ [KESRJ, 61; Sz., I, w. 2, 214], chociaż we współczesnym języku rosyjskim ma znaczenie ‘вареная или запеченная свинина, приготовленная особым способом’ [SSRLJ, I, 803].

Współczesny język rosyjski charakteryzuje się dużą liczbą nazw zapożyczonych do określania dań i potraw mięsnych.

Z języka francuskiego w okresie XVIII-XIX w. zapożyczone zostały następujące nazwy: *эскалон* (*medalion*), *рагу* (*ragoût*), *кнели* (*knel*), *карбонад* (*schab pieczony, pieczeń schabowa*), *фрикасе* (*potrawka*).

Рагу (*ragoût*) ‘кушанье из мелко нарезанного мяса, тушеного с овощами и острой приправой’ [MAS, III, 578] funkcjonuje w języku rosyjskim od początku XVIII w. W słownikach opisowych języka rosyjskiego

jest notowany od 1806 r. Pochodzi z języka francuskiego, w którym *ragoût* ‘острая приправа’ (z XVI w.) pochodzi od *ragoûter* ‘возбуждать аппетит’ [Vr., III, 429; Czer., II, 92; SWO, 560].

Карбонад (*schab pieczony*, *pieczeń schabowa*) ‘филе молодой свинины, запеченное с чесноком, мускатным орехом’ [MAS, II, 33] zapożyczono do języka rosyjskiego pod koniec XVIII w. i została po raz pierwszy odnotowana w „Словаре поваренном” w 1795 r. Francuska forma *carbomade* ‘мясо, жаренное на углях’ została zapożyczona z języka włoskiego, w którym *carbonata* jest derywatem od *carbone* ‘уголь’ [Vr., II, 195; Sz., II, w. 8, 67-68].

Leksem *антрекот* (*antrykot*) ‘мягкая межреберная часть говядины; жаркое из нее, отбивная говяжья котлета’ [MAS, I, 41] został zapożyczony do języka rosyjskiego w XIX w., a w słownikach języka rosyjskiego notowany jest od 1891 r. [BAS, I, 157; Sz., I, w. 1, 119]. Pochodzi od francuskiej formy *entrecôte*, gdzie *entre* ma znaczenie ‘между’, a *côte* ‘ребро’ [Czer., I, 46; Sz., I, w. 1, 119; SIS, 46; SWO, 59].

Potrawa, która kryje się pod rosyjską nazwą *эскалон*, to: ‘ломти нежирной свинины, баранины или телятины из мягкой поясничной части или задней ноги’ [SIS, 606], która w języku polskim nosi nazwę *medalion* i oznacza ‘kotlet cielęcy w kształcie medalionu, bez panierowania, smażony na tłuszczu’ [SJP, II, 133]. Rosyjska nazwa została zapożyczona od francuskiej formy *escalope* [BAS, XVII, 1915; SSIS, 724].

Francuską pożyczką jest nazwa mięsa mielonego (siekanego) *фарш* (*farsz*, *nadzienie*) – 1. ‘мясо измельченное для приготовления пищи’; 2. ‘любая измельченная начинка для кушаний’ [MAS, IV, 554]. W języku rosyjskim jest w użyciu od połowy XVIII w. [Czer., II, 304; SIS, 533; SSIS, 638]. M. Vasmer i autorzy KESRJ [Vr., IV, 187; KESRJ, 471] opowiadają się za niemieckim pośrednictwem przy zapożyczaniu francuskiego leksemu, o bezpośredniej pożyczce z języka niemieckiego w XVIII wieku mówią N. M. Szanski i T. A. Bobrowa [SESRJ, 340].

Паушем (*paszet*) znany jest w języku rosyjskim od pierwszej połowy XVIII w. i, zdaniem etymologów, został zapożyczony z języka polskiego, w którym *paszet* pochodzi od niemieckiej formy *Pastete* [SESRJ, 228], bądź, jak uważają inni językoznawcy, zapożyczenie nastąpiło bezpośrednio z języka niemieckiego³⁶ [Vr., III, 223-224; KESRJ, 331]. Pierwotne znaczenie nazwy na gruncie języka rosyjskiego to: ‘пирог с мясной начинкой’ [KESRJ, 331; SESRJ, 228]. Pierwowzorem był wyraz grecki o znaczeniu ‘potrawa z mąki’

³⁶ Zdaniem M. Vasmera, zapożyczenie nastąpiło już w roku 1561 [Vr., III, 224].

[Czer., II, 15; SWO, 500]. We współczesnym języku rosyjskim *паштет* ma znaczenie: ‘кушанье из мясных, рыбных или иных продуктов, протертых до пастообразного состояния’ [MAS, III, 36], jednak jeszcze w BAS został odnotowany także w znaczeniu: ‘слоеный пирог с начинкою из такого фарша’ [BAS, IX, 335]. W Słowniku W. Dala znajdujemy go tylko w znaczeniu: ‘круглый пирог слоеного теста с мясною, паштетною начинкою’ [Dal, III, 27]. Znaczenie nazwy we współczesnym języku rosyjskim i polskim pokrywa się.

Nazwę *кнели* (*knele*) ‘род клецок из мясного или рыбного фарша’ [MAS, II, 62] język rosyjski zapożyczył z języka francuskiego w pierwszej połowie XIX w. Po raz pierwszy została odnotowana w książce „Парижский повар” z 1825 r. w formie *квенели*, która „транслитерирует франц. *quenelles*, в рус. яз. оформленное как склоняющееся сущ. мн. ч.” [Sz., II, w. 8, 171]. Francuski leksem *quenelles* ‘фрикаделька, клецка’ pochodzi od niem. *Knodel*, który jest deminutywną formą od *Knode* ‘узел’ [SESRJ, 135]. We współczesnej formie nazwa *кнель* (dosłowne znaczenie ‘узелок’) została odnotowana w 1901 r. w „Словнику выразов обcych” Берга [Sz., II, w. 8, 171], a, według autorów BAS, w roku 1910 w „Словнику Академии Наук” [BAS, V, 1067]. SJP wyrazu *knel* nie rejestruje, chociaż jako odpowiednik rosyjskiej nazwy podają go autorzy WSRP i WSPR.

Nazwa dania *фрикасе* (*potrawka*) ‘нарезанное мелкими кусочками жареное или вареное мясо с какой-л. приправой’ [MAS, IV, 584] pochodzi również z języka francuskiego od formy *fricasser* ‘тушить, поджаривать’ [Vr., IV, 207]. Leksem został zapożyczony do języka rosyjskiego w XVIII w. [SESRJ, 346].

Z XVIII w. i z języka francuskiego pochodzi bardzo popularny współcześnie termin kulinarny *котлета* (*kotlet*). Francuska forma *côtelette* ‘отбивная котлета с косточкой’ pochodzi od *côte* ‘ребро’ [Vr., II, 352; KESRJ, 216; Czer., I, 435-436;]. Słowniki dwujęzyczne zamieszczają następujące rodzaje kotletów: *рубленая котлета* (*kotlet mielony*, *siekany*), *отбивная котлета* (*kotlet bity*), *картофельные котлеты* (*kotlety kartoflane*, *kotlety z kartofli*), *свиная отбивная котлета* (*kotlet schabowy*).

Nazwą rosyjską do określania kotletów jest leksem *битки* (1. *котлецики mielone*, *klopsiki*, 2. *bitki*) ‘круглые котлеты из отбивного или рубленого мяса’ [MAS, I, 91]. W języku rosyjskim jego spektrum znaczeniowe jest szersze niż w języku polskim, ponieważ polska nazwa *bitki* (tylko w l. mn.) ma znaczenie ‘bite kotlety’ [SJP, I, 170]. W takim właśnie znaczeniu, odpowiadającym użyciu w języku polskim, zamieścił wyraz *биток*, *битки* – ‘блюдо: битое мясо’ w swoim Słowniku W. Dal [Dal, I, 89]. W najnowszym SSRLJ spektrum znaczeniowe leksemu *биточки*, *битки* zostało za-

węzone do znaczenia: 'круглые небольшие котлеты из рубленого мяса' [SSRLJ, I, 585].

Rodzajem kotleta jest *лангет* (*kotlet z poledwicy*) 'мясное блюдо, приготовленное из тонких продолговатых ломтиков вырезки' [MAS, II, 163]. Nazwa została utworzona na bazie wyrażenia *лангет де беф* (dosłownie 'язычок из мяса') zapożyczonego na początku XX w. z języka francuskiego. We francuskim wyrażeniu *languette de boeuf* wyraz *languette* ma znaczenie 'язычок' i jest formą deminutywną od *lange* 'язык', a rzeczownik *boeuf* jak w nazwie *бефстроганов* znaczy 'говядина' [KESRJ, 233; SESRJ, 163].

Polską nazwą potrawy i rodzajem kotleta są w języku rosyjskim *зразы* (*zrazy*) 'мясная жареная котлета с начинкой, чаще всего из гречневой каши, иногда с рисом' [MAS, I, 622; Czer., I, 329]. Nazwa *зразы* została zapożyczona z języka polskiego w połowie XIX w. i po raz pierwszy odnotowana w 1862 r. [Sz., II, w. 6, 109], a w słownikach funkcjonuje od 1907 r. [BAS, IV, 1336; Czer., I, 329]. Jej pierwotne znaczenie w języku rosyjskim to: 'кушанье, фаршированная капуста' [Pr., I, 257; Vr., II, 105], a XIX-wieczne znaczenie w języku polskim to: 'bitki'. Polski leksem został utworzony od rdzenia *raz-: *rěz- (*rězati*) i prefiksu z < *sъ [Vr., II, 105; Czer., I, 329].

Шницель we współczesnym języku rosyjskim ma znaczenie: 'тонкая отбивная или рубленая котлета' [MAS, IV, 725; SIS, 577], natomiast w języku polskim *sznicel* to: 1. 'potrawa z usmażonych na silnie rozgrzanym tłuszczu bitych i panierowanych plastrów mięsa, najczęściej cielęcego' [SJP, III, 420; SWO, 500; SWOn, 835] i 2. z kwalifikatorem „regionalny” 'kotlet siekany' [SJP, III, 420]. Jak widać z przedstawionych znaczeń, semantyka leksemów we współczesnym literackim języku rosyjskim i polskim nie pokrywa się, w języku rosyjskim spektrum znaczeniowe omawianej nazwy jest szersze. W obu językach omawiany wyraz pochodzi od niemieckiego *Schnitzel* [Vr., IV, 462; SIS, 577; SWO, 647], który jest derywatem sufiksalnym od *schnitzen* 'wyciąć' [KESRJ, 510]. W rosyjskim języku literackim funkcjonuje od XX w. i po raz pierwszy został zaświadczony w Słowniku D. N. Uszakowa [BAS, XVII, 1495; TSU, IV, 1357]. Jako termin kulinarny *Schnitzel* – to potrawa wiedeńska [Czer., II, 419; SJP, III, 420].

We współczesnym języku rosyjskim *форшмак* (*forszmak*) ma znaczenie: 'запеканка из рубленого мяса или селедки с добавлением картофеля и лука'; pot. 'рубленая селедка' [MAS, 579; SIS, 550; SSIS, 658]. W słownikach języka polskiego brak jest takiej zgodności, co do znaczenia nazwy *forszmak*, i są między nimi dość duże rozbieżności. Tak więc, według SJP, leksem ma znaczenie: 'potrawa z siekanych śledzi, ziemniaków, masła i jaj podawana jako przystawka' [SJP, I, 605], a według SWO: 'danie ze śledzi,

ziemniaków, masła i jaj przyrządzone jako budyń' [SWO, 229]. Nowe wydanie SWO podaje zaś, że *forszmak* to: 'rodzaj gulaszu, potrawa przyrządzana z różnych składników, np. z gotowanego lub pieczonego mięsa, ugotowanych ziemniaków, śmietany, utartego sera, albo ze śledzi, bułki, cebuli i kefiru' [SWOn, 356]. Wątpliwości nie pozostawia tylko fakt, że do obu języków został zapożyczony z języka niemieckiego od nazwy *Vorschmack* 'przedsmak' [SIS, 550; SWO, 229]. Po raz pierwszy w języku rosyjskim w postaci *фаршмак* wyraz został zamieszczony w „Słowniku wyrazów obcych” z 1937 r. [BAS, XVI, 1519].

Pożyczką z języka angielskiego od *roast beef* (*roast* 'smażony' i *beef* 'wołowina') jest w języku rosyjskim i polskim nazwa potrawy *ростбеф* (*rostbef*) 'говядина из филейной части, зажаренная крупным куском' [MAS, III, 733; Vr., III, 494; SIS, 448; SWO, 584]. Leksem zapożyczono do języka rosyjskiego na początku XIX w. [SESRJ, 276].

W I połowie XIX w. [Sz., I, w. 2, 126] z języka angielskiego została zapożyczona nazwa potrawy z wołowiny *буфштекс* (*befsztyk*) 'жареный кусок отбивной говядины' [SSRLJ, I, 591]. Zdaniem P. Czernycha, zapożyczenie nastąpiło już nawet pod koniec wieku XVIII, ale początkowo leksem był używany tylko do nazywania potrawy charakterystycznej dla kuchni angielskiej [Czer., I, 92; SESRJ, 24]. Współczesna forma wyrazu *буфштекс* ustaliła się nie od razu, ponieważ jeszcze w Słowniku W. Dala znajdujemy go w postaci *буфстекус* [Dal, I, 90]. Angielska forma *beefsteaks* jest l. mn. od *beefsteak* (złożenie *beef* 'wołowina' i *steak* 'zraz') i język rosyjski zapożyzył formę l. mn. jako l. poj. [Czer., I, 92; Sz., I, w. 2, 126-127; SWO, 95].

Nową pożyczką z języka angielskiego jest nazwa potrawy *ромштекс* (*rumsztyk*). Nie zamieszczają jej Słownik W. Dala, Słownik D. N. Uszakowa, a także słowniki etymologiczne języka rosyjskiego [Pr., Vr., KESRJ, Czer., SESRJ]. Znaczenia omawianego leksemu w słownikach opisowych języka rosyjskiego i słownikach wyrazów obcych różnią się nieco, tzn. w późniejszych edycjach jest ono dokładniejsze. W BAS [XII, 1456] znajdujemy następujące określenie: *ромштекс* 'поджаренный ломик говядины', zaś w MAS [III, 731] czytamy: 'поджаренный в сухарях кусок говядины (из тонкого или толстого края либо из верхней или внутренней части задней ноги'. W języku angielskim jest to wyraz w formie l. mn., a w języku rosyjskim – l. poj.

Rdzennie rosyjską nazwą potrawy jest *бефстроганое* (*boeuf Stroganow*) 'кушанье из мелких продолговатых кусочков скобленого или нарезанного мяса, тушенного в сметанном соусе' [SSRLJ, I, 563]. Leksem powstał w II połowie XIX w. na bazie złożenia rzeczownika *беф* (< fr. *boeuf*

‘говядина’) i nazwiska *Строганов* [BAS, I, 445]. *Бефстроганов* dosłownie znaczy ‘говядина по-строгановски’ [KESRJ, 45; Sz., I, w. 2, 112].

Бекон (*becon*) ‘малосольная или копченая свинина особой разделки и обработки, изготовленная из туш молодых свиней специального откорма’ [SSRLJ, I, 457] został zapożyczony do języka rosyjskiego na początku XX w., jest więc stosunkowo nową pożyczką z języka angielskiego (od *bacon*). Pierwsza rejestracja wyrazu pochodzi ze Słownika D. N. Uszakowa z 1935 r. [Sz., I, w. 2, 83-84; TSU, I, 119 (*бекон*) i 214 (*бэкон*); SIS, 77; SWO, 96].

Z języka niemieckiego na początku XX w. został zapożyczony *зельц* (*salceson*) ‘колбасное изделие, приготовляемое из предварительно сваренного мяса, свиных и говяжьих голов, ножек, языков’ [MAS, I, 607]. Pierwsza rejestracja leksemu pochodzi z 1925 r. Niemiecka nazwa *Sülze* ‘студень мясной или рыбный; колбаса особого рода’ odnosi się do tego samego rdzenia co i w wyrazie *Salz* ‘соль’ [Sz., II, w. 6, 85-86].

Zapożyczoną z języków zachodnioeuropejskich (według P. Czernycha) nazwą potrawy jest *фрикаделька* (*pulpet*) ‘шарик из фарша (мясного, рыбного), сваренный в бульоне’ [MAS, IV, 584], częściej używany w liczbie mnogiej (*фрикадельки*). W języku rosyjskim funkcjonuje od 1806 r. w formie *фрикадели* [Czer., II, 324], a w Słowniku W. Dała [Dal, IV, 539] została użyta w formie *фрикадель*. M. Vasmer [Vr., IV, 207] i autorzy innych słowników [patrz: MAS, IV, 584; BAS, XVI, 1566; SIS, 554; SSIS, 663] uważają, iż zapożyczenie do języka rosyjskiego nastąpiło za pośrednictwem języka niemieckiego.

Odmianą pulpetów są *мефтели* (*pulpety*, *klopsiki*) ‘кушанье из мясного фарша в виде шариков’ [MAS, IV, 363]. W języku rosyjskim jest to nazwa zapożyczona, wskazuje na to D. N. Uszakov, ale nie podaje źródła, z jakiego nastąpiło zapożyczenie [TSU, IV, 701]. Nazwy *мефтели* nie rejestrują słowniki etymologiczne języka rosyjskiego oraz słowniki wyrazów obcych.

Do zapożyczeń z języków tureckich należą następujące nazwy potraw: *шашлык*, *сычуг* i *азу*.

Шашлык (*szasztyk*) w języku rosyjskim funkcjonuje w znaczeniu ‘кавказское кушанье из кусочков мяса, обычно жирной баранины, нанизанных на металлическом вертеле и зажаренных вместе с кольцами репчатого лука’ [MAS, IV, 705; Czer., II, 407]. W języku rosyjskim *шашлык* funkcjonuje od początku XVII w. i jest bezsprzecznie nazwą pochodzenia tureckiego, ale we współczesnych językach tureckich spotyka się go rzadko [Czer., II, 407]. Turecki *şişlik* jest derywatem od wyrazu *şiş* – ‘вертел’ [Vr., IV, 416-417; ST, 415-416]. *Шашлык* dosłownie znaczy ‘пища, приго-

товленная на вертеле’ [KESRJ, 503; SESRJ, 371]. W pozostałych językach słowiańskich jest to zapożyczenie z języka rosyjskiego [Czer., II, 407].

Turecką pożyczką jest *сычуг* (*faszerowany zółądek*) notowany w słownikach języka rosyjskiego od 1731 r. [BAS, XIV, 1380; Vr., IV, 822; ST, 296-297]. Turecki *sucuk* ma znaczenie ‘колбаса’ i ‘разные сорта сладостей’. Leksem w językach tureckich znany jest od dawna, jednak we współczesnych językach tureckich funkcjonuje już w innym znaczeniu [Czer., II, 222].

Bardzo młodą pożyczką z języka tureckiego, po raz pierwszy odnotowaną w Słowniku S. I. Ożegowa w 1972 r., jest leksem *азу* (*rodzaj gulaszu*) ‘кушанье из мелко нарезанных кусочков мяса в остром соусе’ [SSRLJ, I, 107].

Węgierską potrawą narodową, która wraz z nazwą została zapożyczona do języka rosyjskiego, jest *гуляш* (*gulasz*)³⁷. Funkcjonuje w języku rosyjskim od końca XIX [Sz., I, w. 4, 196; SESRJ, 65] lub początku XX w. [Czer., I, 226]. Węgierski *gulyás* pochodzi od formy *gulyáshús*, która jest złożeniem z *gulyás* ‘пастух (крупного рогатого скота)’ i *hús* – ‘мясо’ [Sl., I, 376-377; Sz., I, w. 4, 196; Czer., I, 226]. Autorzy SESRJ uważają, że węgierska nazwa została zapożyczona do języka rosyjskiego za pośrednictwem języka niemieckiego lub francuskiego [SESRJ, 65].

Podsumowując należy zaznaczyć, że spożywany przez Słowian pokarm mięsny był bardzo różnorodny. Składało się na to mięso zwierząt domowych (*коровы, телята, коние, зробиета, овце, ягнїета, козы, осты*), ale również dzikich, które zdobywano podczas polowań (*заяц, jelenie, тосие, dziki, сарны, niedźwїедzie*), a także ptaków: domowych (*куры, гєси, качки*) i dzikich (*голубїе, куropаты, жарзбкї*).

Zestaw potraw mięsnych na przestrzeni rozwoju narodów słowiańskich nie był jednakowy. Wraz z przyjęciem chrześcijaństwa przeprowadzona została granica między potrawami mięsnymi ‘czystymi’ i ‘nieczystymi’, a także rozdzielono potrawy na *postne* (*roślinne, grzybowe, rybne*) i *niepostne* (*mleczne, jajeczne, mięsne*). Wtedy też największym restrykcjom została poddana *konina*, chociaż do tej pory Słowianie ją spożywali, co zostało odnotowane w latopisach³⁸ [SDJ, I, 1269]. Na równi z *mięsem niedźwїедzia, bobra, заяц, wiewiórki* i *cietrzewia* uznana została za nieczyste. Zakazano spożywania także mięsa zwierząt i ptaków, jeśli nie zostały bezpośrednio zabite przez człowieka, tzw. „*давленины*” [SDJ, I, 622].

³⁷ В. И. Лыткин, *Финно-угрские заимствования в русском языке*, „Русская речь” 1972, № 3, с. 130.

³⁸ Zob. В. М. Ковалев, Н. П. Могильный, *Русская кухня...*, с. 182.

Nazwy mięs z sufiksem *-ина*, które w analizowanym materiale odnoszą się do nazw zwierząt dzikich i domowych, ptaków i ryb, należą do ogólnosłowiańskiego typu słowotwórczego, który jeszcze do tej pory nie został dostatecznie zbadany. Już w staroruskich zabytkach piśmiennictwa odnajdujemy dużą liczbę nazw mięsa zwierząt utworzonych za pomocą sufiksu *-ина*, co świadczy o jego prądowej produktywności (przykłady: *баранина, боранина, заячина, говядина, кобылина, конина, медведина, медвежина, свирина* i in.). Do tej grupy należą również *воловина, бобровина* chociaż, z punktu widzenia współczesnego języka rosyjskiego, wydziela się w nich sufiks *-овина*, a nie *-ина*. Sufiks *-ина* był produktywny na przestrzeni rozwoju języka rosyjskiego, a proces wzbogacania języka nowymi wyrazami z sufiksem *-ина* odbywał się również we współczesnym języku, ale dotyczy to głównie początku wieku XIX, kiedy powstały, np. nazwy: *верблюжина, сернина, фазанина, белячина* ‘мясо зайца беляка’, *лебяжина, лодожина* ‘мясо рыбы лодога’, *рачина* ‘рачье мясо’ i in. Ostatnie stulecie praktycznie nie dało nowych leksemów utworzonych za pomocą sufiksu *-ина*, co świadczy o „затухании продуктивности суф. *-ин(а)* со значением мяса”, a można to wyjaśnić tym, że „ряд производящих слов, с которыми сочетается данный суффикс, практически исчерпан”³⁹. Wynika to z tego, że zbiór zwierząt, których mięso spożywane jest przez ludzi, jest ograniczony, a jego rozszerzanie następuje powoli i ma określone granice. Do tego należy jeszcze dodać, że od większości nazw zwierząt wyrazy pochodne z sufiksem *-ина* zostały już utworzone i funkcjonują w języku. Podstawową przyczyną utraty produktywności przez sufiks jest najprawdopodobniej fakt, iż od dawna jest semantycznie przeciążony, co daje w rezultacie liczne homonimy słowotwórcze (np.: leksem *лосина* – to nie tylko mięso łosia, ale także wyprawiona skóra oraz forma augmentatywna do *лось*).

Wskutek homonimiczności sufiksu *-ина* w języku rosyjskim pojawiły się sufiksy konkurencyjne *-овина*, a także *-ятина* z wariantem ortograficznym *-атина*. Należy zaznaczyć, że nazwy do określania mięsa zwierząt ze złożonym sufiksem *-овина* (w języku staroruskim były i nazwy mięsa na *-евина*, np.: *тетеревина*) w XV wieku były jeszcze nieliczne (np.: *сиговина*), ale już w II połowie XVIII w. obserwuje się jego znaczną aktywność (np.: *сомовина, судаковина, угревина* i in.)⁴⁰.

Największym konkurentem w stosunku do obu polisemantycznych i synonimicznych sufiksów (*-ина* i *-овина*) okazał się sufiks *-ятина*. Jego przewaga polegała na tym, że od samego początku (w odróżnieniu od wymie-

nionych wyżej) był monosemantyczny. Uaktywnił się w języku rosyjskim w XVII w., chociaż przesłanki do jego funkcjonowania istniały już w języku staroruskim. Pierwszymi derywatami z sufiksem *-ятина* były nazwy do określania mięsa młodych zwierząt (*детенышей*), chociaż w słownikach języka rosyjskiego znalazły się dopiero w I połowie XVIII w.: *телятина* (*cielęcina*), *поросятина* (*prosięcina*)⁴¹.

We współczesnym języku rosyjskim funkcjonują następujące nazwy mięs z tzw. „mięsnymi sufiksami”:

- *-ина*: *телят-ина* (*cielęcina*) [SST, II, 217], *поросят-ина* (*prosięcina*) [SST, I, 798], *ягнят-ина* (*jęgnięcina*) [SST, II, 432], *кон-ина* (*kopina*) [SST, I, 468], *свин-ина* (*świnina, wieprzowina*) [SST, II, 80], *баран-ина* (*baranina*) [SST, I, 84], *дич-ина* (*dziczyzna*) [SST, I, 298], *лос-ина* (*łosina, mięso łosia*) [SST, I, 554], *олен-ина* (*jelenina*) [SST, I, 696], *созат-ина* (*łosina, mięso łosia*) [SST, II, 149], *цыплят-ина* (*mięso kurczaka*) [SST, II, 360], *медвеж-ина* (*niedźwiedzina, mięso niedźwiedzie*) [SST, I, 583];
- *-овина*: *бобр-овина* (*mięso bobra*) [SST, I, 105], *щек-овина* (*мясо от щек животных*) [SST, II, 411], *сиг-овина* (*mięso sieji*) [SST, II, 99], *сом-овина* (*mięso suma*) [SST, II, 144];
- *-ятина* (*-атина*): *жереб-ятина* (*źrebięcina*) [SST, I, 344], *козл-ятина* (*koźlina*) [SST, I, 448], *осл-ятина* (*ośle mięso, mięso osta*) [SST, I, 704], *лос-ятина* (*łosina, mięso łosia*) [SST, I, 554], *кур-ятина* (*kura, kurze mięso*) [SST, I, 514], *голуб-ятина* (*mięso gołębie*) [SST, I, 239], *ут-ятина* (*kacze mięso*) [SST, II, 295], *глухар-ятина* (*mięso głuszca*) [SST, I, 225], *зайч-атина* (*mięso zająca*) [SST, I, 362] (w języku staroruskim leksem ten miał postać *заячина*⁴²), *медвеж-атина* (*niedźwiedzina, mięso niedźwiedzie*) [SST, I, 583], *гус-ятина* (*gęsina, gęś*) [SST, I, 266] (mimo tego, iż jest to leksem prasłowiański o ogólnosłowiańskim zasięgu, to wszedł do rosyjskiego języka literackiego dość późno⁴³).

Znacznie mniejsza ilość nazw jednowyrazowych w języku polskim świadczy o mniejszej produktywności sufiksu *-ина* w tym języku niż w języku rosyjskim, a także o tym, że język polski w znacznie mniejszym stopniu, niż języki wschodniosłowiańskie, zachował prasłowiańskie formy⁴⁴.

⁴¹ Ibidem, s. 130-131.

⁴² Ibidem, s. 124; Г. Н. Лукина, *О названиях мяса...*, с. 82.

⁴³ Г. Н. Лукина, *О названиях мяса...*, с. 85.

⁴⁴ *Историческая типология славянских языков, Фонетика, Словообразование, Лексика и Фразеология*, ред. А. С. Мельничук, Киев 1986, с. 219.

³⁹ В. И. Максимов, *Суффиксальное словообразование...*, с. 126.

⁴⁰ Ibidem, s. 129.

Nazwy potraw mięsnych poczynając od języka staroruskiego występowały w kilku postaciach: 1. 'mięso' + przymiotnik utworzony od nazwy zwierzęcia: *мясо кроличье*; 2. 'mięso' + nazwa (rzeczownik) zwierzęcia w dopełniaczu: *мясо утки, мясо кролика*; 3. nazwa zwierzęcia np.: *заяц, тетерев, поросся, гусь*; 4. nazwa zwierzęcia + sufiks *-ина*: *свинина, конина, лосина*.

We współczesnym języku rosyjskim konstrukcja 'mięso' + 'nazwa zwierzęcia' w znaczeniu gotowej potrawy nie jest używana (nie podają jej książki kucharskie), a jeśli jest, to bardzo rzadko, zaś w znaczeniu 'mięso (surowe)' lub 'półprodukt' konstrukcja jest w powszechnym użyciu. Powszechnie używaną konstrukcją przy nazwach potraw mięsnych są konstrukcje opisowe np.: 'nazwa zwierzęcia (w mianowniku l. poj. lub l. mn.)' + 'sposób przygotowania' np.: *заяц тушеный, курица отварная, цыплята жареные*. Rozpowszechniona jest również konstrukcja, gdzie do wyżej opisanego sposobu dodaje się jeszcze złożenie imienne z przyimkiem ze wskazaniem na dodatkowe komponenty potrawy, np.: *утка, жаренная с яблоками; курица, тушенная с грибами в томатном соусе* i in. Bardzo popularna jest konstrukcja składająca się z rzeczownika ('мясо как пища') + przymiotnik/imiesłów wskazujący na sposób przygotowania + przyimkowe złożenie imienne ze wskazaniem na dodatkowe komponenty potrawy, np.: *говядина, тушенная в кисло-сладком соусе с овощами; телятина, запеченная под томатным соусом с грибами*.

WYKAZ SKRÓTÓW

- BAS – *Словарь современного русского литературного языка*, т. I-XVII, Москва 1950-1965.
 Br. – A. Brückner, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa 1985.
 Czer. – П. Я. Черных, *Историко-этимологический словарь современного русского языка*, т. I-II, Москва 1993.
 Dal – В. Даль, *Толковый словарь живого великорусского языка*, т. I-IV, Москва 1981-1982.
 ESBM – *Этымалагічны слоўнік беларускай мовы*, ред. В. У. Мартынаў, т. I-V, Мінск 1978-1989.
 ESJP – A. Wańkowski, *Etymologiczny słownik języka polskiego*, т. I-II, Warszawa 2000.
 KESRJ – Н. М. Шанский, В. В. Иванов, Т. В. Шанская, *Краткий этимологический словарь русского языка*, Москва 1975.

- MAS – *Словарь русского языка*, т. I-IV, под ред. А. П. Евгеньевой, изд. II, Москва 1981.
 Pr. – А. Г. Преображенский, *Этимологический словарь русского языка*, т. I-II, Москва 1959.
 PSWP – *Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny*, pod red. H. Zgólkowej, Poznań 1994 i n.
 SDJ – И. И. Срезневский, *Словарь древнерусского языка (репринтное издание)*, т. I-III, Москва 1989.
 SESRJ – Н. М. Шанский, Т. А. Боброва, *Школьный этимологический словарь русского языка*, Москва 1997.
 SGP – J. Karłowicz, *Słownik gwar polskich*, т. I-VI, Kraków 1900-1911.
 SIS – *Словарь иностранных слов*, изд. VII, Москва 1980.
 SJP – *Słownik języka polskiego*, т. I-III, pod red. M. Szymczaka, Warszawa 1988.
 SJPD – *Słownik języka polskiego*, т. I-XI, pod red. W. Doroszewskiego, Warszawa 1958-1969.
 SJPW – *Słownik języka polskiego*, Wilno 1861.
 SL – S. B. Linde, *Słownik języka polskiego*, Lwów 1854-1860.
 Sł. – F. Sławski, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 1952-1956 i n.
 SRJ – *Словарь русского языка XI-XVII вв.*, Москва 1976-1984.
 SSIS – *Современный словарь иностранных слов*, Москва 1994.
 SSRLJ – *Словарь современного русского литературного языка в 20 томах*, гл. ред. К. С. Горбачевич, АН СССР, изд. II, Москва 1991 и n.
 SST – А. Н. Тихонов, *Словообразовательный словарь русского языка*, т. I-II, Москва 1985.
 ST – Е. Н. Шипова, *Словарь тюркизмов в русском языке*, Алма-Ата 1976.
 SWO – *Słownik wyrazów obcych*, red. Z. Rysiński, Warszawa 1967.
 SWOп – *Słownik wyrazów obcych PWN wydanie nowe*, Warszawa 1995.
 Sz – Н. М. Шанский, *Этимологический словарь русского языка*, т. I-II, Москва 1963-1982.
 TSU – *Толковый словарь русского языка*, т. I-IV, под ред. Д. Н. Ушакова, Москва 1935-1940.
 TSOiS – С. И. Ожегов и Н. Ю. Шведова, *Толковый словарь русского языка*, Москва 1996.
 Vr. – М. Фасмер, *Этимологический словарь русского языка*, т. I-IV, Москва 1986-1987.

WSPR – D. Hessen, R. Stypuła, *Wielki słownik polsko-rosyjski*, Moskwa-Warszawa 1988.

WSRP – A. Mirowicz, I. Dulewiczowa, I. Grek-Pabisowa, I. Maryniakowa, *Wielki słownik rosyjsko-polski*, Moskwa-Warszawa 1986-1987.

S U M M A R Y

In the article historical-etymological analysis has been applied to the lexical group of names of meat and meat dishes which function in present Russian. They constitute the group different genetically in which we find lexemes of Proto-Slavonic origin, the names formed from Russian and many borrowings (from different historical periods and various languages).

Grażyna Lisowska

Słupsk

Nazewnictwo komputerowe przez pryzmat leksyki żargonowej (na materiale polsko-rosyjskim)

Ostatnie dziesięciolecie XX wieku śmiało można nazwać okresem przyspieszonego i intensywnego rozwoju zarówno polszczyzny, jak i ruszczyzny, zwłaszcza w ich warstwie leksykalnej. Przyczyn tego procesu należy upatrywać w rzeczywistości pozajęzykowej. Bowiem otwarcie się obu państw na „Zachód”, swobodny przepływ informacji, wymiana myśli technicznej, naukowej i kulturalno-obyczajowej oraz zastosowanie nowych technologii, w tym komputera i Internetu – niewątpliwie ukształtowało oblicza językowe polszczyzny i ruszczyzny, które wręcz „zachłystują” się angielszczyzną.

W odniesieniu do słownictwa komputerowego, stanowiącego materiał bazowy niniejszych rozważań, jako swoistej odmiany języka „zawodowego” (socjolektu), fakt przenikania angielskich struktur wyrazowych, składniowych i znaczeń wyrazów – raczej nie powinien dziwić.

Rozwój komputeryzacji i środków społecznej informacji oraz powszechność Internetu, umożliwiającego szybką i prostą wymianę myśli, w sposób oczywisty wywarły swoje piętno na ukształtowaniu się nowego wzorca językowego, opartego na zapożyczeniach anglosaskich.

Język młodzieżowych grup społecznych, często określany mianem żargonu (fr. *jargon*) lub slangu (ang. *slang*)¹, zwykle odbiega od kanonów języka

¹ Slang – ‘język określonej grupy społecznej, różniący się od języka ogólnego przede wszystkim zasobem słownictwa; inaczej żargon’. Definicja przytoczona za *Słownikiem współczesnego języka polskiego*, Warszawa 1998, t. 2, s. 321 pozbawiona jest kwalifikatora ‘w Anglii i St. Zjednoczonych’, którym opatrzone były hasła m.in. w *Słowniku wyrazów obcych*, pod red. J. Tokarskiego, Warszawa 1980, s. 687 oraz *Słowniku języka polskiego*, pod red. M. Szymczaka, Warszawa 1992, s. 252.

literackiego, odznaczając się osobliwym nasyceniem elementami o ładunku ekspresywnym. Problematykę zdefiniowania pojęcia i odrębności językowej żargonu podejmuje także rosyjska literatura językoznawcza, w której m.in. stwierdza się:

жаргоны являются принадлежностью относительно открытых социальных и профессиональных групп людей, объединенных общностью интересов, привычек, занятий, социального положения и т.п.², в которых содержится много отличных от общего языка, в том числе искусственных, иногда условных слов и выражений³.

Wypada jednak zaznaczyć, że powstanie wielu nominacji o charakterze żargonowym często motywowane jest nie właściwą potrzebą komunikacji językowej, lecz dążeniem do podkreślenia odrębności, hermetyczności grupy lub też chęcią bardziej obrazowego, dosadnego, albo wręcz dowcipnego nazwania desygnatu.

Młodzi informatycy i miłośnicy komputerów posługują się zatem wieloma charakterystycznymi wyrazami i ich połączeniami, które, często upowszechniając się w środowisku, przenikają następnie do języka ogólnego. Tego typu jednostkami są na przykład czasowniki polskie: *kliknąć (myszą)*, *resetować*, *wklepać (coś do komputera)* i rosyjskie leksemy: *кликать/кликнуть*, *зависание*, *хакер*⁴.

Przystępując więc do analizy słownictwa informatycznego należy skonstatować fakt natury fundamentalnej: znaczny procent w leksyce żargonu komputerowego stanowią angielskie zapożyczenia językowe. Niejednokrotnie bowiem źródłem zapożyczenia jest leksykalny wariant, pochodzący bezpośrednio z angielskiego żargonu komputerowego. Określenia takie, jak: *геймер* [ang. *gamer*] – ‘профессиональный игрок в компьютерные игры’, *смайли* [ang. *smily*] – ‘смешная рожица, представляющая собой

² Л. И. Скворцов, *Жаргоны*, [в:] *Русский язык – энциклопедия*, Москва 1979, с. 82.

³ С. И. Ожегов, *Словарь русского языка*, Москва 1983, с. 169.

⁴ Materiał egzemplifikacyjny w głównej mierze zaczerpnięty został z najnowszych słowników definicyjnych języka polskiego i rosyjskiego, takich jak: *Słownik współczesnego języka polskiego*, t. 1-2, Warszawa 1998; *Słownik wyrazów obcych. Wydanie nowe*, Warszawa 1999; K. Lekanger, *Słownik terminów komputerowych*, t. 1-2, Warszawa 1998; *Толковый словарь русского языка конца XX в. Языковые изменения*, pod red. Г. Н. Склярской, Санкт-Петербург 1998; Т. Г. Никитина, *Так говорит молодежь. Словарь молодежного сленга*, Санкт-Петербург 1998 oraz źródeł publicystycznych i prasowych, w tym wydawnictw specjalistycznych, adresowanych do użytkowników komputerów.

последовательность знаков препинания’, *думер* [ang. *Doomer*] – ‘поклонник компьютерной игры Doom’⁵ stanowią doskonały przykład zapożyczenia właściwego.

Podobny typ strukturalny prezentują wyrażenia żargonowe, których pierwowzorem były oficjalne terminy angielskie, obecnie odznaczające się relacjami synonimicznymi z powstałymi na gruncie języka rosyjskiego rodzimymi równoznacznikami. W opisanym kontekście godne uwagi są następujące jednostki: *кракер – взломщик* [to crack], *юзер – пользователь* [user], *коннектиться – соединяться* [to connect], *хард драйв, хард диск, тяжелый драйв* (struktura hybrydalna, powstała na skutek połączenia rosyjskiej kalki semantycznej i zapożyczenia właściwego – elementów angielskiego zwrotu – *hard drive*).

Analogiczne zjawisko obserwujemy na przykładzie języka polskiego, w którego leksykonie i powszechnym obiegu informatycznym pozostają zwroty: *czat* i „*irc*”, wywodzące się od angielskich skrótów *CHAT* – Conversational Hypertext Access Technology i *IRC* – Internet Relay Chat, określających programy umożliwiające rozmowę z innymi użytkownikami Internetu. W doniesieniach prasowych m.in. czytamy: *Do popularnych obecnie kawiarenek internetowych młodzież najczęściej przychodzi na tzw. czata lub „irc”*⁶; *Największym powodzeniem cieszą się pogawędki internetowe – IRC*⁷ itp. Jednocześnie przebiega proces krystalizowania się nowych struktur o charakterze semantyczno-syntaktycznym, popularyzowanych i powielanych w różnych kontekstach głównie przez mass media, a których wyrazem są następujące sformułowania: *rozmawiać na czacie, zapraszać na czat, przesiadywać na „ircu”, czy na „czatach”* („*czaty*” – potencjalna forma *lm* skrótowca „*czat*”, intuicyjnie konotowana z rzeczownikiem *czaty* i konstrukcją *stać (być) na czatach*, tj. ‘niepostrzeżenie śledzić, obserwować, pilnować kogoś’⁸, np. *Premier na czatach...* – brzmi fragment tytułu tekstu, opublikowanego w jednym z wydawnictw fachowych⁹).

Na przykładzie zebranego materiału egzemplifikacyjnego sformułować można także następujący wniosek, że wiele neologizmów o charakterze żargonowym powstaje drogą urabiania leksemów, przede wszystkim zapoży-

⁵ Cytowany w akapicie materiał analityczny pochodzi z pracy *Компьютерная жаргонная лексика*, prezentowanej na stronach WWW pod adresem file:///A:\sasha.htm, s. 2.

⁶ *Kawi@rnia XXI wieku*, „Głos Pomorza” 2001, nr 117, s. 18.

⁷ *Wirtualne hobby*, „Głos Pomorza” 2001, nr 36, s. 7.

⁸ *Słownik współczesnego...*, t. 2, s. 347.

⁹ J. Tomaszewicz, *Premier na czatach, czyli o e-demokracji*, „PC World Komputer” 2000, nr 12, s. 209.

czonych, ale i rodzimych, na podstawie istniejących w badanych językach sposobów, środków i modeli derywacyjnych. Do najbardziej produktywnych niewątpliwie należy zaliczyć derywację sufiksálną, w rezultacie, której utworzone zostały określenia: *сидюк* ('компакт диск или устройство чтения компакт дисков'), *писюк* ('PC – personal computer' – wym. na wzór angielski [PiSi]), *виндюк* ('операционная программа WINDOWS (виндоус)') oraz *компик*, *сидишник*, *сидюшник*, *писишка*; *леталка*, *стрелялка*, *бродилка*; *закнутый*; *komputerowiec*, *czatowiec*, *czateria*, a także czasowniki *интернетить* ← *Интернет*, *czatować* ← *czat*, *SMS-ować* ← *SMS*.

Najbardziej charakterystyczną cechą powyższych formacji jest ich ekspresywny charakter, wyrażony przez wykorzystanie takich sufiksów, jak: *-юк*, *-owiec* właściwych stylowi mówionemu oraz przyrostków deminutywnych: *-ик*, *-шник*, *-шка*¹⁰. Przy tworzeniu cytowanych leksemów rosyjskich wykorzystano również regularny przyrostek *-л/к-а*, właściwy dla nominacji odczasownikowej rzeczowników kategorii 'nazwy narzędzi czynności' (por. *искалка* ← *искать*, *бродилка* ← *бродить* и др.).

Natomiast cechą szczególną polskiego skrótowca *czat* stanowi szybka asymilacja na gruncie języka polskiego obcych przeciw środków morfolologicznych, poświadczona powstaniem wyrazu *czateria*¹¹. Należy podkreślić, że choć formant *-eria* uznawany jest za stosunkowo żywotny we współczesnej polszczyźnie, to nowe derywaty tego typu nie są liczne. A jeśli powstają, to głównie w celu osiągnięcia ekspresji wypowiedzi. Podobną funkcję pełni, zatem cytowana formacja.

Obok zapożyczenia i sufiksacji ważnymi elementami procesu tworzenia żargonowego słownictwa komputerowego są: ucięcie i uniwersalizacja.

Ucięcie, interpretowane na gruncie językoznawstwa polskiego jako alternacje ilościowe, sprowadza się m.in. do redukcji tematu wyrazu wielosylabowego, ograniczając go do pierwszej sylaby lub mniejszego od sylaby elementu struktury dźwiękowej języka¹². Sposób ten odznacza się wysoką aktywnością właśnie w środowiskowych odmianach języka oraz w polszczyźnie i ruszczyźnie potocznej. Przykładowymi jednostkami będą zapewne popularne wśród użytkowników komputerów skrótowce ułamkowe, por.: *комп* (компьютер),

¹⁰ O znaczeniu słowotwórczym sufiksów rosyjskich patrz szerzej [w]: Т. Ф. Ефремова, *Толковый словарь словообразовательных единиц русского языка*, Москва 1996, s. 474, 182, 225.

¹¹ Por. podobne formacje na *-eri(a)*: *szczeniakeria*, *urzędniakeria*, *ułaneria*. [w:] A. Nagórko, *Zarys gramatyki polskiej (ze słowotwórstwem)*, Warszawa 1998, s. 191 oraz K. Waszakowa, *Słowotwórstwo współczesnego języka polskiego. Rzeczowniki sufiksálne obce*, Warszawa 1994, s. 97-99.

¹² Ibidem, A. Nagórko, s. 185.

винт (винчестер), *мак* (макинтош), *флор* (флоппи-диск), *софт* (софтвар), *комп* (komputer), *Мас* (Macintosh), *net* (Internet), *palm* (palm-top), *скан* (skaner) i in.

Równie regularnym sposobem wzbogacania omawianej leksyki żargonu komputerowego nowymi leksemami jest bez wątpienia uniwersalizacja, polegająca na przekształceniu istniejących nazw dwuczłonowych w nazwę bardziej ekonomiczną, czyli jednowyrazową¹³. Zaobserwowane formacje w równym stopniu charakterystyczne są, w badanym aspekcie, właściwie dla obu języków. Wśród polskich wyrazów żargonowych odpowiednia egzemplifikacja sprowadza się do następujących przykładów: *twardziel* ← *dysk twardy*, *dźwiękówka* ← *karta dźwiękowa*, *laserówka* ← *drukarka laserowa*, *cyfrowka* ← (*internetowa*) *drukarka cyfrowa*, *kula* ← *manipulator kulowy*.

We współczesnej ruszczyźnie także najbardziej reprezentatywne dla tego typu derywacji są formacje rzeczownikowe (podobnie jak w języku polskim), powstające na bazie wyrażen przymiotnikowo-rzeczownikowych, np.: *ролевик* ← *ролевая игра*, *струйник* ← *струйный принтер*, *мать* ← *материнская плата*, *персоналка* ← *персональный компьютер*¹⁴. Wydaje się, że w dłuższej perspektywie opisany model pozostawać będzie jednym z żywotniejszych typów słowotwórstwa polskiego i rosyjskiego, także w języku ogólnym, jako przejaw tendencji językowej do kompresji strukturalnej.

Tymczasem z analizy jednoznacznie wynika, że niechętnie w nominacji żargonowej wykorzystywane są systemowe typy kompozycji. Złożenia, podobnie jak zrosty, uchodzą raczej za ten rodzaj słowotwórstwa polskiego, który odznacza się małą aktywnością (ze względu na większe w języku polskim znaczenie derywacji prostej¹⁵), toteż wśród badanego słownictwa nie znaleziono przykładów kompozitów. W materiale rosyjskojęzycznym natomiast tylko jeden leksem, zaświadczony przez słownik innowacji językowych¹⁶, pod względem struktury sklasyfikowany może być jako zrost, oparty na frazie czasownikowej z wyznacznikiem *-вод* – *сидивод* (inaczej *привод CD-ROM* – 'napęd').

¹³ A. Bartoszewicz, *Zagadnienia ewolucji współczesnego języka rosyjskiego*, Warszawa 1987, s. 44.

¹⁴ Obfitszy materiał ilustracyjny zawarto w cytowanej pracy *Компьютерная жаргонная лексика*, s. 2.

¹⁵ Myśl, z którą identyfikuje się autor tekstu, przytoczono za A. Nagórko, *Zarys...*, s. 196.

¹⁶ *Толковый словарь русского языка конца XX в...*, s. 213.

Cechą charakterystyczną systemów słownictwa środowiskowego, poza wykorzystaniem możliwości derywacyjnych języka, jest nadawanie specjalnej wartości semantycznej wyrazom języka ogólnego. Zachodzące tu zmiany polegają głównie na przewartościowaniu tych wyrazów, nacechowaniu pierwiastkiem ekspresywnym i stylistycznym. Warto wspomnieć o takich wyrazach rosyjskich, jak: *мотор*, oznaczający ‘procesor komputera’, *машина*, często zastępująca nazwę ‘komputer’ (identycznie w języku polskim – *maszyna*, *supermaszyna* = ‘komputer’, ‘superkomputer’) lub słowo *чайник*, określające początkującego użytkownika komputera. Fakultatywnie swoistość przytoczonych leksemów stanowi i fakt, że można jednocześnie przyporządkować je innej odmianie środowiskowej języka, mianowicie żargonowi automobiliistów lub w węższym pojęciu – kierowcom.

Szczególnie wysoką frekwencją użycia w tekstach głównie publicystycznych i poradnikach komputerowych, odznacza się leksem *чайник*, który wykorzystano m.in. w tytule wydawnictwa specjalistycznego *ПК для „чайников”*¹⁷. Kwalifikacja jednostki poprzez użycie cudzysłowu w sposób jednoznaczny wskazuje na sferę przynależności wyrazu, który, jak przypuszczać można, niebawem przeniknie do oficjalnego słownictwa komputerowego.

Pewne analogie odnajdujemy też na gruncie języka polskiego, w którym ‘procesor główny’ określany jest mianem *dopalaczy*, *mózgu* lub *serca* komputera: „A jak serduszko?” – żartobliwie zapytują się autorzy tekstu w periodyku komputerowym¹⁸ lub, wyrażając się dosadniej, poprzez użycie imperatywu, nakazują: „Kup pan «cegłę»”¹⁹, która określać ma *notebooka*.

Innym istotnym sposobem tworzenia odrębności językowej przez komputerowców jest metaforyzacja, polegająca na takim użyciu wyrazu lub łączeniu słów, by uzyskały one nowe, przenośne znaczenie, zasadniczo odbiegające od znaczenia podstawowego. Przenośnia jest zatem prostym, ale niezmiernie plastycznym środkiem ekspresji językowej, tym chętniej wykorzystywana przez grupy społeczne.

W żargonie komputerowym obrazowym przekształceniom poddane zostały m.in. następujące elementy rzeczywistości wirtualnej: *крыса* – ‘mysz

отечественного производства’, *блин* – ‘kompakt-disk’, *корман* – ‘дисконвод’, *реаниматор* – ‘специалист или набор специальных программ по „вызову из комы” компьютера’²⁰.

Język polski dostarcza jakby mniej przykładów na wykorzystanie metafory, są to: wyrażenie *tlusty druk* – ‘pismo pogrubione względem pisma podstawowego’, zestawienie *ping-pong* – ‘metoda wysyłania i odbierania danych tą samą linią przesyłkową, opracowana przez firmę Hayes’ oraz leksem *pajęczek*, czyli ‘Internet’, asocjacyjnie kojarzony z wielką światową siecią pajęczą (W3 – World Wide Web).

W zebranych do analizy materiale, choć nielicznie spotykane, odnotować wypada metafory czasownikowe, określające w pierwszym rzędzie czynności lub charakter pracy komputera. Tak więc czasownik *buszować* – to ‘szukać’ lub, używając kolejnej metafory, ‘żeglować’ lub, stosując zapożyczenie, ‘serfować po zasobach sieci internetowej’, *тормозить* oznacza ‘крайне медленную работу программы или компьютера’ i, na koniec, *убивать*, czyli ‘удалять информацию с диска’.

W obrębie badanej leksyki żargonowej, podobnie jak w wielu innych odmianach języka środowiskowego, potrzeba wyrażenia ekspresji implikuje bogactwo swoistych metonimii i peryfraz. Przejawem zastosowania takich środków artystycznego wyrazu w kręgu żargonizmów komputerowych, są na przykład rosyjskie *железо* używane w znaczeniu ‘komputer lub części jego budowy’ oraz *кнопки* zamiast ‘klawiatura’, a także polski *krążek* o semantyce równoważnej z ‘kompakt-dyskiem’.

Godne podkreślenia są również niektóre peryfrazy, spełniające swoje podstawowe zadanie pragmatyczne, tj. dezorientację niewtajemniczonych, a w pełni komunikatywne dla ludzi „z kręgu”.

Pod stosunkowo barwnym określeniem, kojarzonym z czasami starożytnymi, *koń trojański*, kryje się na przykład czynność ‘wkraść się do systemu komputera bez wiedzy właściciela’ (podstępem!), za to frazeologizmy rosyjskie takie jak: *синий экран смерти*, *послать на три пальца*, *топтать батоны* kolejno oznaczają: ‘текст сообщения об ошибке операционной системы’ (na синем фоне); ‘экстренное снятие любой запущенной программы – комбинация Ctrl+Alt+Delete’; ‘работать на клавиатуре (ang. button – кнопка)’ i in.

Powyższe uwagi i częściowo sformułowane wnioski, charakteryzujące środowiskowe zróżnicowanie i odmiennosć słownictwa żargonowego od języka ogólnego, a także oficjalnej leksyki komputerowej, świadczą o istnieniu

²⁰ Przykłady metafor komputerowych zapożyczono z: *Компьютерная жаргонная лексика*, s. 3.

¹⁷ Д. Гукин, Э. Ратбон, *ПК для „чайников”*, Киев-Москва 1994.

¹⁸ А. Kniffler, К. Daszkiewicz, *А jak serduszko?*, „PC World Komputer” 2000, nr 12, s. 139.

¹⁹ P. Leśniowski, *Kup pan „cegłę”*, „CHIP Magazyn Komputerowy” 1999, nr 1, s. 124.

stosunkowo płynnej granicy między terminem i żargonizmem komputerowym. Wiele spośród cytowanych jednostek żargonowych, powstałych często na bazie zapożyczonych terminów angielskich (np. *кракер*, *коннектиться*, *чат*, „*irek*” itd.), wykazuje tendencję do przenikania (z zachowaniem warunku dostatecznego upowszechnienia się w „środowisku”) do języka ogólnej leksyki informatycznej, por. na przykład funkcjonowanie leksemów: *klikać/кликать*, *zawieszenie/зависание*, *haker/хакер*.

Obserwujemy również proces odwrotny, kiedy oficjalne słownictwo współczesnych technik komputerowych lub wyrazy języka ogólnego, zarówno w polszczyźnie, jaki i w ruszczyźnie, podlegając znanym sposobom formowania systemów żargonowych, wpisują się w ramki określonej wyżej odmiany języka, por.: *компьютер – комп*, *хакер – хакнутый*, *карман – дисковод*, *twardy dysk – тwardziel*, *serce – procesor*.

Przeprowadzone analizy porównawcze wskazują także na zbliżone i równoległe przebiegające procesy „żargonizacji” w badanych językach, będące jakby wynikiem niezależnej twórczości językowej, lecz, z drugiej strony, w pewnych aspektach nakładające się. Występujące analogie, chociażby w stosowanych typach tworzenia żargonów komputerowych (np. dominacja sufiksacji, uniwerbizacja, derywacja semantyczna, wykorzystanie środków artystycznego wyrazu: metafory, metonimii, peryfrazy) oraz pewnej wspólnej bazy prymarnej (zapożyczenia angielskie), tłumaczą się wzajemnym oddziaływaniem na siebie poszczególnych języków i ogólnej tendencji do tworzenia terminologii międzynarodowej, opartej na internacjonalizmach.

Krąg słownictwa techniki komputerowej, w sformułowanym kontekście, staje się zatem wyjątkowo podatnym materiałem, nadającym się do „obróbki pragmatycznej”.

S U M M A R Y

The article presents the description of both Polish and Russian computer jargonisms which expose similarity in word-building, semantics and in various means of artistic expression.

In the languages researched, one of the sources of computer jargonisms are borrowings from the English language which are later assimilated with the general language.

Ирына Гапоненка

Мінск

Польскі ўплыў на фарміраванне беларускай сельскагаспадарчай наменклатуры

Беларускі і польскі народы на працягу стагоддзяў мелі цесныя стасункі ў розных сферах культурнай і матэрыяльнай чалавечай дзейнасці, асабліва ў такой традыцыйнай вобласці, як сельская гаспадарка, якая здаўна адыгрывала дамінуючую ролю ў гаспадарчым жыцці славян. Трывалыя польска-беларускія кантакты ў гэтай галіне абумоўліваліся разнастайнымі гістарычнымі, эканамічнымі і геапалітычнымі фактарамі. Беларус і паляк былі не толькі блізкамі суседзямі – палякі спрадвеку пражывалі і на самой этнічнай беларускай тэрыторыі. Пад час уваходжання беларускіх і польскіх земляў у склад адной дзяржавы Рэчы Паспалітай польска-беларускія гаспадарчыя сувязі асабліва пашырыліся і ўзмацніліся. У XVII-XVIII стст. на Беларусі пасялілася нямала польскіх сялян і дробнай шляхты, заснаваліся фальваркі і буйныя памесці, уласнікамі якіх былі палякі, у выніку чаго палякі і беларусы сталіся фактычна яшчэ і супольнікамі. Узаемаадносіны паміж польскімі і беларускімі сельскімі насельнікамі не перарываліся і на пазнейшых этапах гістарычнага развіцця, нягледзячы на змены грамадска-політычнай сітуацыі вакол Польшчы і Беларусі. Акрамя таго, агульнасць кліматычных умоў, аднолькавыя характарыстыкі глебы на польскіх і беларускіх тэрыторыях спрыялі ўтварэнню суадносных сельскагаспадарчых рэалій і складванню ідэнтычных спосабаў вядзення гаспадаркі. Усе гэтыя акалічнасці, натуральна, знаходзілі сваё адлюстраванне ва ўзаемадзеянні беларускай і польскай моў, стымулявалі пастаянны ўзаемаабмен у адпаведнай намінацыі вобласці. Зыходзячы са

сказанага, аналіз групы сельскагаспадарчай лексікі можа быць паказальным у плане высвятлення характару польскага-беларускага лексічнага ўзаемадзеяння ў гістарычнай перспектыве.

У старабеларускай мове пры тым, што паланізмы былі ўласцівы ўжо для ўсіх жанрава-стылявых разнавіднасцей старабеларускай пісьменнасці і ў колькасных адносінах ахоплівалі на некалькі дзесяткаў актыўных лексем на кожную часціну мовы¹, у падгрупе сельскагаспадарчай лексікі польскія элементы прадстаўлены адносна слаба. Прычынай гэтага магла паслужыць жанрава-тэматычная абмежаванасць старабеларускай літаратуры, у выніку якой стрымлівалася шырокае пранікненне сельскагаспадарчых лексем у старабеларускую пісьменнасць. Так, тэматыка тагачасных свецка-мастацкіх твораў была далёкай ад сельскагаспадарчых рэалій, у крыніцах царкоўна-рэлігійнага зместу падобны моўны матэрыял таксама не мог быць шырока прадстаўленым, а ў помнікі дзелавага пісьменства найперш траплялі адзінкі толькі пэўнай тэматычнай прыналежнасці, хутчэй за ўсё тыя, якія абазначалі маёмасныя і землеўласніцкія адносіны: *земля, именье, дворище, грунтъ, маентокъ, маентность, отчина, братщина, дедина, дельница, аренда*² і г.д., лексем ж іншых прадметна-тэматычных аб'яднанняў у складзе сельскагаспадарчай лексікі ўжываліся ў дзелавых тэкстах значна радзей. Пры такой выбарчай фіксацыі сельскагаспадарчых лексем у помніках старабеларускай літаратуры вельмі верагодна, што і польскія элементы ў дадзенай групе намінацый не маглі ў поўным аб'ёме адлюстравана ў тагачаснай пісьмовай мове.

Семантыка паланізмаў, зафіксаваных у сельскагаспадарчай наменклатуры старабеларускай мовы³, дастаткова разнастайная, аднак у іх тэматычнай аднесенасці прасочваецца даволі пэўная заканамернасць. Большасць польскіх лексем належала да чатырох тэматычных падгруп: „назвы адзінак мераў” (*волока* – валока, адзінка зямельнай меры, *ланъ* – адзінка зямельнай меры, *лотъ* – лот, адзінка вагі, *маца* – мера збожжа, *моръ* – мера зямлі, *сакъ* – мяшок, мера мёду, *фодръ* – мера вадкасці, *цаль* – цаля, мера даўжыні, *шанокъ* –

мера сыпкіх рэчываў); „назвы сельскагаспадарчых прылад і іх частак” (*барта* – від сякеры, *биндаст* – кірка, *ботогъ* – кадушка, *вендзидло* – цуглі, *водзы* – лейцы, *кгелетка* – даёнка, *паприца* – шворан у жорнах, *рэдэль* – рыдлёўка, *топориско* – тапарышча, *точыдло* – тачыла, *цеберъ* – цэбар); „назвы сельскагаспадарчых жывёл” (*буякъ* – бык, *бедевей* – рысісты конь, *быдло* – быдла, *кернозъ*, *кноразъ* – кныр, *когутъ* – певень, *кокошъ* – наседка, *фрызъ*, *фрезъ* – цяжкі конь); „назвы відаў маёмасці” (*бегшызна* – маёмасць, якая засталася пасля бегляка, *маентокъ* – маэнтак, *посесия* – нерухомае маёмасць, маэнтак, валоданне, *фольваракъ* – фальварак, *фундушъ* – фонд, памесце, маёмасць). У іншых тэматычных падгрупах паланізмы больш рэдкія: „назвы сельскагаспадарчых пабудов” (*спижарня* – кладоўка, *шопа* – паветка, *стодола* – стадола); „назвы начынняў” (*барила* – бочка, *фаса* – бочка, скрыня), а то і ўвогуле адзінкавыя: *аренда* – арэнда, арэндная плата, *арендаръ* – арандатар, *боевиско* – ток, *брокъ* – стог, сцірта, *кметъ* – селянін, *хлопъ* – селянін, нявольнік, *овоцъ* – плод, фрукт, *салетра* – салетра, *трода* – статак, *ягло* – проса⁴.

Выяўлены тэматычны склад паланізмаў можа сведчыць аб тым, што пранікненне польскіх моўных адзінак у беларускую мову адбывалася ў асноўным у ходзе кантактаў носьбітаў польскай і беларускай мовы пры гаспадарчых ўзаемазлучках і абмене сельскагаспадарчай прадукцыяй. Польска-беларускае ўзаемадзеянне ў іншых сферах сельскагаспадарчай дзейнасці, відаць, было не такім актыўным, што абумовіла большую незалежнасць адпаведных пластоў сельскагаспадарчай лексікі ад польскамоўнага ўплыву.

Не ўсе польскамоўныя сродкі ў групе сельскагаспадарчай лексікі былі *апраўданымі* *выражальна-камунікатывай функцыяй*⁵, бо ў старабеларускай мове існавалі адпаведныя ім ўласныя спрадвечныя адзінкі: напрыклад, *бронованье* – *боронованье*, *паствіско* – *выгонъ*. Такую збыткованасць трэба тлумачыць пазамоўнымі прычынамі, а менавіта ўзмацненнем паланізацыі беларускіх земляў пасля

⁴ Не ўсе з указаных лексем паходзяць непасрэдна з польскай мовы, для многіх іншамоўяў яна паслужыла толькі пасрэднай: напрыклад, *барта* < ст. пол. *barta* < ням. *Barte*, *гэбель* < пол. *hebel* < ням. *Nobel*, *стодола* < пол. *stodola* < ствн. < *Stadol*, *лейцы* < пол. *lejce* < ням. *Leitsel*, *брокъ* < пол. *bróg* < літ. *brągas*, *кгелетка* < пол. *gieleta* < рум. *galeata* < лац. *galleta*. Аднак, прайшоўшы польскую апрацоўку, яны настолькі аддаліліся ад сваіх этымонаў і па фанетыка-марфалагічнаму абліччу наблізіліся да польскіх слоў, што ў беларускай мове яны могуць лічыцца элементамі польскага паходжання.

⁵ А. М. Булыка, *Даўнія запазычаныя беларускай мовы*, с. 6.

¹ А. М. Булыка, *Даўнія запазычаныя беларускай мовы*, Мінск 1972, с. 6.

² Прыклады ўзяты з аўтарэферату канд. дыс. І. В. Шадурскага, *Сельска-гаспадарчая лексіка ў старабеларускім языку*, Мінск 1967.

³ Выбарка лексем зроблена па выданні: А. М. Булыка, *Даўнія запазычаныя беларускай мовы*, Мінск 1972. Паводле гэтага выдання вызначана і семантыка зафіксаваных паланізмаў у старабеларускай мове.

Люблінскай уніі 1569 года, калі ўласнабеларускія лексемны на паланізацыйнай хвалі немагаварывана, без уліку намінацыйных патрэб замяняліся польскімі. Гэтае меркаванне пацвярджаецца звесткамі аб храналогіі лексем. Так, напрыклад, самая ранняя фіксацыя лексем *бронованье* адносяцца да 1583, 1596 гг., а *боронованье* – да 1250, 1518 гг.; адпаведна *паствиско* – 1585 г., *выгонь* – 1495⁶.

Як вядома, прыблізна з другой паловы XVI ст. і асабліва актыўна ў XVII ст. у выніку інтэнсіўнага распаўсюджвання польскай мовы і культуры на беларускай тэрыторыі паступова пачынаюць праяўляцца адзнакі дэградацыі старабеларускай мовы. Яна актыўна выцясяецца з усіх сфер афіцыйнага ўжытку польскай мовай, а пасля пастановы Варшаўскага сейма 1696 г., якой заканадаўча была аформлена забарона ўжываць беларускую мову пры напісанні дзелавых папер, развіццё старабеларускай пісьменнасці фактычна ўвогуле перапыняецца. З гэтага часу на працягу доўгіх дзесяцігоддзяў беларуская мова працягвала функцыянаваць амаль выключна ў вусна-дыялектнай форме. Пісьмовая беларускамоўная спадчына перыяду XVIII ст. складаецца з вельмі малой колькасці беларускіх тэкстаў, да таго ж спецыфічнага жанравага накірунку (камедыйныя тэксты і тэксты-інтэрмедыі, якія прыкладаліся да п'ес, напісаных на польскай або лацінскай мове). Натуральна, што сельскагаспадарчая лексіка ў іх не мела шансаў быць шырока адлюстраванай, таму гэты перыяд не ўключаўся ў храналагічнае поле нашага даследавання.

Адраджэнне беларускай мовы пачынаецца толькі ў XIX ст. Па выданнях тагачасных беларускамоўных аўтараў нельга сістэмна прасачыць польска-беларускае ўзаемадзеянне ў галіне сельскагаспадарчай лексікі, паколькі лексемны гэтай намінацыйнай групы адлюстроўваюцца ў іх толькі эпізодычна. Так, у творах Ф. Багушэвіча зафіксаваны такія польскія адзінкі, як *дзядзінец* 'двор' (пол. *dziedziniac*), *курчаткі* 'кураўняты' (пол. *kurczak*), *паншчызна* 'паншчына' (пол. *pańszczyzna*), *агяры* 'жарабцы' (пол. *ogier*), *пасэсар* 'арандатар маёнтка' (пол. *posesja*), *ланы* 'ніва, гоні' (пол. *łan*); у творах В. Дуніна-Марцінкевіча – паланізмы *яглярная* [каша] 'прасяная' (пол. *jałgany*), *кульбака* 'сядло' (пол. *kułbaka*). Некаторыя з адзначаных паланізмаў былі ўжывальнымі ўжо ў старабеларускай мове, а некаторыя – з'яўляюцца новымі запазычанымі. Гэта сведчыць аб

⁶ Гл. *Гістарычны слоўнік беларускай мовы*, выш. 2, 5 і кнігу А. М. Булькі, *Дайнія запазычаныя беларускай мовы*.

тым, што, нягледзячы на істотныя змены гісторыка-палітычнага характару, якія адбыліся ва ўзаемаадносінах беларускага і польскага народаў у XVIII – на пачатку XIX ст. у выніку ўваходжання Беларусі ў склад Расійскай імперыі пасля трох падзелаў Рэчы Паспалітай, жывыя моўныя польска-беларускія кантакты не перапыніліся і нават працягвалі развівацца.

На пачатку XX ст., калі на піку адраджэнскіх працэсаў адбываецца актыўнае станаўленне новай беларускай літаратурнай мовы, пашырэнне жанрава-тэматычнай дыферэнцыяцыі беларускай літаратуры выклікала прыкметную актывізацыю пласта сельскагаспадарчай лексікі. Лексемны гэтай групы аказваюцца запатрабаванымі на старонках мастацкіх твораў, у большасці з якіх сюжэт пабудаваны на матэрыяле вясковага жыцця, а таксама ў спецыяльных папулярных выданнях сельскагаспадарчай тэматыкі. Да таго ж ў галіне сельскай гаспадаркі ў XIX – на пачатку XX ст. на хвалі агульнаеўрапейскага навукова-тэхнічнага прагрэсу з'яўляюцца разнастайныя тэхнічныя і тэхналагічныя навінкі, якія, зразумела, патрабуюць намінацыі. Каб задаволіць такія актуальныя намінацыйныя патрэбы, на пачатковым этапе фарміравання мовы, акрамя выкарыстання ўласнага моўнага матэрыялу, натуральным і нават у пэўным сэнсе непазбежным з'яўляецца зварот да сродкаў іншых моў. Польская мова ў адзначаны перыяд была адной з прырытэтных крыніц запазычання, што, адпаведна, стымулявала працікненне польскіх адзінак ў тагачасную беларускую сельскагаспадарчую наменклатуру.

На пачатку XX ст. паланізмы адзначаюцца ў кожным выданні або публікацыі на сельскагаспадарчую тэму⁷. Частка польскіх сельскагаспадарчых лексем дасталася новай мове ў спадчыну ад старабеларускай: *арэндар*, *быдло*, *маёнтка*, *морг*, *стадола*, *фальварак*, *цаль*, *чоп*. Відавочна, што гэтыя лексічныя адзінкі бытавалі ў вусна-дыялектнай мове са старабеларускага перыяду, а потым узнавілі

⁷ Паланізмы ў сельскагаспадарчай лексіцы пачатку XX ст. адбіраліся з наступных выданняў сельскагаспадарчай тэматыкі: Henryk Biagozka, *Pócalina – żywiotka mataja, a karyści daje mnoha*, Piesiarburg 1911; А. Вілецкі, *Найвялікшы наклад у гаспадарцы*, Мінск [1915]; *Як ратаваць уздутую жывёлу?*, С польскага К. Дулембы, Вільня 1909; *Як багацеюць чэскія сяляне*, Па польску напісаў Маліновскі, Вільня [1912]; *Hutarki ab haspadarcy*, Napisał Sempołowski, Wilnia 1909; *Jak rabić dobryje gatowuje wulli*, Wilnia 1910, а таксама з артыкулаў рубрыкі *Рады для гаспадароў* газеты „Наша Ніва” (1906-1915) і першага беларускага мясячніка сельскай гаспадаркі „Саха” (1912-1915).

сваё пісьмовае ўжыванне ў новай беларускай літаратурнай мове, якая фарміравалася на жывой народнай аснове. Асноўная ж маса паланізмаў, якія функцыянавалі ў старабеларускай мове, на пачатку XX ст. выйшла з ужытку: адны – разам са стратай адпаведных паняццяў (*бегшызна, посесія*), а большасць – замяніўшыся беларускімі лексемамі з тым жа значэннем: *боевіско – ток, брокъ – стог, трода – статак, фаса – бочка, ягло – проса* і інш. Затое на пачатку XX стагоддзя у беларускай мове з’явілася вялікая колькасць новых польскіх лексем, якія адносяцца да групы сельскагаспадарчай лексики: *cal* (пол. *cal* – miara długości = 1/2 stopy⁸), *caloŭka* (пол. *calówka* – lokiec na cale podzielony), *магазын на збожжэ* (пол. *magazyn* – skład, miejsce dla przechowywania czego), *зяло ў значэнні ‘пустазелле’* (пол. *ziele* – roś jednogoczna z łodygą zielną), *расаду перасадзіць на лехі* (пол. *lecha* – zagon, grzęda), *razsadywać flansami* (пол. *flansa* – gozsada), *waruwo* (пол. *warzywa* – ogrodowizna), *выбрэдны (на зямлю)* (пол. *wybredny* – wybrydzający, zbyt przebierający), *fusy* (пол. *fusy* – meły, zgrazy, gąszcz osiadły na spodzie płynu), *шахаўніца* (пол. *szachownica* – mieszane dziedziny), *лярвы* (пол. *larwa* – poczwarka liszki owadu), *вальцаванне* (пол. *walcować* –), *трыскаўнік* (пол. *truskawka* – roślina z rodziny różowatych), *цытрыновыя зімовыя яблыкі, памэранчавая* (сорт яблык), *галендэры* (парода коней).

У адрозненне ад старабеларускай сельскагаспадарчай наменклатуры, у каторай польскія лексемны займалі ў асноўным толькі пэўныя тэматычныя нішы, на пачатку XX ст. вельмі нямногія польскія сельскагаспадарчыя адзінкі можна аб’яднаць у групы паводле агульнай тэматычнай аднесенасці: напрыклад, у падгрупе „штучныя ўгнаенні” адзначаюцца паланізмы *saletra (cylijskaja), kwas fosforny, kwas wuhalny*, у падгрупе „сельскагаспадарчыя машыны і прылады” – *żniwiarka* (жатка), *arfa* (разнавіднасць сіта для прасейвання збожжа), *спружыноўка, спружыновая барана*, „прыстасаванні для землеўпарадкавання” – *фашына, дрэн*. Большая ж частка паланізмаў, як відаць з прыведзеных вышэй прыкладаў, – адзіночныя, тэматычна не аб’яднаныя элементы.

Некаторыя з зафіксаваных паланізмаў ў гэты час ужываюцца ў большасці выданняў сельскагаспадарчай тэматыкі і фактычна становяцца агульнапрынятымі: *квас, фашына, дрэн, магазын, шахаўніца*,

⁸ Семантыка польскіх лексем падаецца паводле выдання: *Słownik języka polskiego ułożony pod redakcją Jana Karłowicza, Adama Kryńskiego i Władysława Niedźwiedzkiego*, Warszawa 1900-1919.

cal. Большасць жа польскіх адзінак маюць адзінкавыя фіксацыі і з’яўляюцца адзнакай асобных канкрэтных выданняў.

Паланізмы ў беларускіх тэкстах пачатку XX ст., як паказвае матэрыял, як правіла, не існуюць манапольна, а маюць беларускія дублеты: *квас – кіслата; зяло – пустазелле; шарушо – гародніна; вуза – ваічына; сор – шпунт*.

Вельмі невялікая колькасць польскіх элементаў у складзе тагачаснай беларускай сельскагаспадарчай наменклатуры дэманстравала ў беларускім прымаючым асяроддзі словаўтваральныя здольнасці: *млека, млечнасьць, млечарня, млечарства; арфа, гарфаваць, перагарфаваць; фашына, фашычныя трубы; flansy, флянсаваць; kwas, земля кваснеець*. Астатнія ж паланізмы функцыянавалі адасоблена, па-за межамі словаўтваральнай парадигмы.

Адзначаны тэматычны разброс паланізмаў, невысокая частотнасць іх ужывання ў тэкстах сельскагаспадарчай тэматыкі пачатку XX ст., абмежаваныя словаўтваральныя здольнасці сведчаць аб слабой адаптаванасці паланізмаў разглядаемай тэматычнай падгрупы ў сістэме тагачаснай беларускай мовы.

Наступны часавы адрэзак у межах новага перыяду паказальны ў плане беларуска-польскага ўзаемадзеяння – 20-я-30-я гады XX ст. У гісторыі беларускай мовы ён характарызуецца выразнымі праявамі моўнага пурызму, якія з гістарычнай непазбежнасцю выяўляюцца пад час значных сацыяльных і грамадска-палітычных зрухаў на хвалі абуджэння нацыянальнай самасвядомасці і пачуцця нацыянальнай годнасці. Беларускі моўны пурызм, як і любы пурыстычны рух, вызначаўся абсалютна натуральным імкненнем пазбавіцца ад іншамоўных элементаў і, арыентуючыся пры моўным будаўніцтве на сродкі роднай мовы, падкрэсліць нацыянальную моўную самабытнасць. Такая пурыстычная тэндэнцыя цалкам зразумелая і абумоўленая жадааннем раней прыгнечанай самадзяржаўем беларускай нацыі выявіць свой нацыянальны твор⁹.

У гэты перыяд прызнанне беларускай мовы афіцыйнай мовай беларускай нацыі прывяло да значнага пашырэння і ўскладнення яе грамадскіх функцый. У выніку ўзнікла патрэба ў мэтанакіраванай навуковай рабоце над стварэннем і папаўненнем шматлікіх разрадаў спецыяльнай лексики, у тым ліку і той, якая належала да вобласці

⁹ І. І. Крамко, А. К. Юрэвіч, А. І. Яновіч, *Гісторыя беларускай літаратурнай мовы*, Ч. II, Мінск 1968, с. 158.

сельскай гаспадаркі. Паказальны матэрыял адносна ўзаемадзеяння беларускай і польскай мовы ў галіне сельскагаспадарчай лексікі ў 20-30-я гады могуць даць тагачасныя слоўнікі. З усёй лексікаграфічнай спадчыны гэтага перыяду ў якасці факталагічных крыніц былі выкарыстаны *Беларуска-расійскі слоўнік* М. Байкова і С. Некрашэвіча (Менск 1926), які на той час вызначаўся найбольш поўным ахопам беларускага моўнага матэрыялу, і спецыяльны галіновы *Слоўнік сельска-гаспадарчае тэрміналогіі* з серыі *Беларуская навуковая тэрміналогія* (Выпуск дзевятнаццаты. Менск 1928). Як паказвае матэрыял гэтых лексікаграфічных выданняў, некаторыя польскія адзінкі, запазычаныя на пачатку XX ст., зніклі з беларускай сельскагаспадарчай наменклатуры 20-х гадоў, у большасці сваёй замяніўшыся беларускімі лексэмамі: *фашына, шахаўніца* – *цераспалосіца, зяло* – *пустазелле, шубредны* – *непераборлівы* (пра расліны). Асобныя лексэмы ў гэты час фіксуюцца ў змененых значэннях ў параўнанні з пачаткам стагоддзя, напрыклад: лексэма *магазын* (на пачатку XX ст. – ‘грамадскі склад збожжа’) у слоўніку Байкова і Некрашэвіча азначае ‘1) магазин [крама]; 2) ламповый резервуар’ або лексэма *чоп* (на пачатку XX ст. – ‘шпунт, корак’) у *Слоўніку сельска-гаспадарчае тэрміналогіі* тлумачыцца як ‘бадзя’.

Многія ж польскія запазычанні папярэдняга перыяду аказаліся ўспадкаванымі беларускай мовай 20-х гадоў: *квас, быдла, дрэна, цаль, цалёўка, салетра, морг, флянс, арфа, ляха, фуз, жніўярка, трускаўкі, спружыноўка, галляндэрская парода*. Перавагу пры гэтым мелі паланізмы найбольш распаўсюджаныя ў мове пачатку XX ст., хаця гэтая заканамернасць не мела характару прамой залежнасці. Некаторыя фактычна агульнапрынятыя на пачатку XX ст. адзінкі не адзначаны ў слоўніках 20-х гадоў (напрыклад, *шахаўніца*), а малачастотныя лексэмы атрымалі слоўнікавую фіксацыю (напрыклад, *жніўярка*), што з’яўляецца сведчаннем пэўнай суб’ектыўнасці пры адборы слоўнікавых матэрыялаў у разглядаемы перыяд.

Асобныя паланізмы на новым этапе моўнага развіцця ўтварылі словаўтваральныя парадгмы: *дрэна* – *дрэнаваныне*, *ляха* – *ляшэньне*), большасць жа польскамоўных адзінак не праявіла такіх здольнасцяў. Паказальным з’яўляецца прыклад з лексэмай *квас* у значэнні ‘кіслата’, зафіксаванай у *Слоўніку сельска-гаспадарчае тэрміналогіі*, якая аказалася выпадковым элементом у словаўтваральным радзе. Лексэмы *кіслыя* (глебы) – *кіслотнасць* (глебы), у складзе тэрміналагічных спалучэнняў, якія прапаноўвае гэты ж слоўнік, утвораны ад іншай асновы.

У разгледжаныя лексікаграфічныя крыніцы ўвайшло некалькі польскіх лексем сельскагаспадарчай тэматыкі, якія былі запазычаны беларускай мовай у старабеларускі перыяд, потым на працяглы час выйшлі з пісьмовага ўжытку, а на новым этапе моўнага развіцця былі ўзноўлены з мэтай пашырэння беларускага моўнага патэнцыялу: *кнораз, пасэсар, пасэсія*.

У *Слоўніку сельска-гаспадарчае тэрміналогіі* адзначаецца невялікая колькасць новых польскіх паступленняў у беларускую сельскагаспадарчую наменклатуру, напрыклад, лексэмы і словазлучэнні *выпасовы перыяд, машыновы пункт, мешанка* (аўса з вікай), *первястковая апрацоўка валакна, плыткае* (мелкае) *аранне, рольнік, рольніцтва, сьмятанка*, з’яўленне якіх ў мове хутчэй за ўсё было абумоўлена складаным працэсам пошуку больш дакладных моўных сродкаў для выражэння спецыяльнага тэрміналагічнага паняцця. Гэты вывад пацвярджаецца і тым фактам, што паланізмы ў шэрагу выпадкаў выступаюць не як манапольныя адзінкі, а ўваходзяць у рады лексічных варыянтаў: *ляха* – *града, флянс* – *сэджанец, спружыноўка* – *драпач, драпак, трускаўкі* – *суніцы агародныя, серадэля* – *птушаножка, птушанец, сьмятанка* – *вяршок*.

У цэлым жа польскі моўны струмень у сельскагаспадарчай лексіцы 20-х гадоў нельга назваць празмерным, у чым можна бачыць у гэтай вобласці намінацый праяўленне „здаравага” моўнага пурызму, згодна з прынцыпамі якога *кожная нацыянальная мова... пашыраючыся на новыя сферы грамадскага ўжытку, у першую чаргу павінна арыентавацца на свае ўласныя рэзервы*¹⁰.

На сучасным этапе моўнага развіцця вынікі польска-беларускага ўзаемадзеяння ў галіне сельскагаспадарчай лексікі можна прасачыць па існуючых слоўніках літаратурнай і дыялектнай мовы. У нашым даследаванні былі выкарыстаны *Тлумачальны слоўнік беларускай мовы* ў 5-і тамах (Мінск 1977-1984), *Руска-беларускі слоўнік сельскагаспадарчай тэрміналогіі* (Мінск 1994), *Слоўнік гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча* ў 5-і тамах (Мінск 1979-1986), *Тураўскі слоўнік* у 5-і тамах (Мінск 1982-1987), а таксама выданне *Лексика Полесья* (Москва 1968), дзе ў артыкуле Л. П. Выгоннай *Полесская земледельческая терминология* ў выглядзе слоўнікавых артыкулаў падаюцца сельскагаспадарчыя лексэмы, ужывальныя ў палескім рэгіёне Беларусі.

¹⁰ Тамсама, с. 157.

Аналіз гэтых лексікаграфічных прац паказвае, што ў сучасную мову ўвайшла пераважная большасць польскіх сельскагаспадарчых лексем, запазычаных беларускай мовай на пачатку ХХ ст. (акрамя хіба што слоў *шахаўніца* і *квас* у значэнні ‘кіслата’, шырока распаўсюджаных на той час у публікацыях сельскагаспадарчай тэматыкі). Так, *Тлумачальны слоўнік беларускай мовы* фіксуе лексемы *цалля, цалёўка, арфа, вальцоўка, дрэна, ляха, морг, магазін, вуза, флянс, фактар* і інш.. Пры асобных лексемах у слоўнікавым артыкуле падаецца інфармацыя аб іх паходжанні:

Морг, -а, м. Старая зямельная мера (0,71 гектара). [Польск. *morg*].

Некаторыя паланізмы ўключаны ў сучасны слоўнік з пэўнымі паметамі:

Магазін, -а, м. *Уст.* Будынак, у якім захоўвалася грамадскае збожжа.

Ляха, -і, ДМ лясе; мн. лехі, лех; ж. Абл. Невялікая градка.

Большасць жа польскіх лексічных адзінак на сённяшні дзень ужо фактычна не ўспрымаюцца як іншамоўныя і пры іх адсутнічаюць паметы і адсылкі да мовы-крыніцы, напрыклад:

Арандатар, -а, м. Той, хто арандуе якую-н. нерухомую маёмасць.

Вуза, -ы, ж. Пчаліны клей; пропаліс.

Цалля, -і, ж. Мера даўжыні, роўная 2,54 см.

Гэта сведчыць аб тым, што дадзеныя сельскагаспадарчыя адзінкі польскага паходжання трывала ўвайшлі ў актыўны склад сучаснай беларускай мовы, сталіся яе жывой прадуктыўнай з’явай. Шэраг з іх да таго ж праяўляе ў сучаснай мове шырокія словаўтваральныя здольнасці, напрыклад, *вальцоўка, вальцоўчык, вальцоўчыца, вальцовы, вальцовачны, вальцаваць, вальцаванне, вальцы; арфа, арфавальчык, арфавальчыца, арфаваны, арфаваць*.

Многія з названых польскіх элементаў у галіне сельскагаспадарчай лексікі распаўсюджаны на шырокай дыялектнай беларускай тэрыторыі. Так, у *Слоўніку гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча* зафіксаваны словы *арфа, артаваць, вуза, магазын* (з паметай *устарэлае*), *морг, фактар, флянс, фуз, чоп, шахаўніца*. Асобныя лексемы адзначаюцца ў *Тураўскім слоўніку: моргоўніца* ‘межавая броўка паміж загонамі’ (магчыма, ад *морг*), *фашыны*. У сельскагаспадарчай наменклатуры палескага рэгіёну сустраляліся лексемы *морг, вальцоўка* (сорт мукі, мятая ў вальцах). Гэты матэрыял сучасных дыялектных слоўнікаў паказвае глы-

біню засваення адпаведных польскіх адзінак жывой беларускай мовай.

У адрозненне ад польскіх запазычанняў у сельскагаспадарчую наменклатуру перыяду пачатку ХХ ст., польскія запазычанні, якія ўвайшлі ў яе ў 20-я гады, аказаліся ў мове выпадковымі, часова ўведзенымі элементамі. Сучаснымі слоўнікамі яны не фіксуюцца.

Новыя польскія адзінкі з разраду сельскагаспадарчай лексікі ў рэестры прааналізаваных лексікаграфічных крыніц таксама не заўважаны.

Пры аналізе сучаснага слоўнікавага матэрыялу звяртае на сябе ўвагу такая асаблівасць: паланізмы сельскагаспадарчай тэматыкі, з’яўляючыся фактам літаратурнай мовы ўвогуле, у адпаведную тэрміналагічную сістэму ўключаюцца толькі выбарчна, ва ўсякім разе ў спецыяльным галіновым *Руска-беларускім слоўніку сельскагаспадарчай тэрміналогіі* польскія лексічныя струмень далёка не такія моцны, як у агульнамоўным слоўніку. Тут, напрыклад, адсутнічаюць лексемы *цаль* (пры наяўнасці *цалёўка*), *леха, арфа, морг, фуз, чоп*.

Як відаць, польская мова на працягу стагоддзяў служыла для беларускай мовы актыўным пастаўшчыком або правадніком сельскагаспадарчай лексікі, аднак вынікі міжмоўных кантактаў у сферы сельскай гаспадаркі гістарычна зменлівыя. На розных этапах моўнага развіцця маштабы і асаблівасці ўзаемадзеяння ў адзначанай намінацыйнай вобласці залежылі не толькі і нават не столькі ад моўных, колькі ад пазамоўных фактараў. Польскія адзінкі функцыянавалі ў складзе беларускай сельскагаспадарчай наменклатуры ўжо ў старабеларускі перыяд развіцця беларускай мовы, хаця і не так шырока, як можна было спадзявацца. У большасці сваёй гэтыя паланізмы аказаліся страчанымі за час беспісьмовага бытавання беларускай мовы ў ХVIII ст. Асноўная колькасць паланізмаў, якія ўжываюцца і ў сучаснай мове, пранікла ў беларускую сельскагаспадарчую наменклатуру на пачатку ХХ ст., што яшчэ раз пацвярджае асноватворнае значэнне гэтага перыяду ў гісторыі новай беларускай літаратурнай мовы.

У апошні час польская мова траціць прырытэтнасць як крыніца запазычання спецыяльнай лексікі. Ва ўсякім разе, не назіраецца папаўнення наменклатурнага фонду сельскагаспадарчай лексікі новымі польскімі лексемамі. А намінацыйныя патрэбы ў гэтай вобласці, якія непазбежна ўзнікаюць разам са з’яўленнем новых рэалій і паняццяў, задавальняюцца ўжо за кошт іншых сродкаў, у першую чаргу інтэрнацыяналізмаў (або рускіх лексем).

SUMMARY

In the article an attempt is made to investigate the dynamics of Polish-Belorussian language relationships at different stages of development of Belorussian as well as to draw conclusions about specific features, regularities and tendencies of Polish-Belorussian lexical relationships from the historical perspective. The whole process is based on lexical-semantic subgroup of agricultural lexis.

Dorota Chudyk

Rzeszów

**Łączliwość przysłówków gradualnych z przysłówkami
ze znaczeniem zewnętrznych przejawów cech charakteru
istot żywych w języku rosyjskim w porównaniu z polskim**

Przedmiotem niniejszego artykułu jest analiza i opis dwukomponentowych grup syntaktycznych, w których oba człony wyrażone są przysłówkami: człon główny – przysłówkiem gradualnym¹, zależny zaś – przysłówkiem ze znaczeniem zewnętrznych przejawów cech charakteru istot żywych.

Pod względem semantycznym poszczególne przysłówki gradualne różnią się od siebie. Łączy je jednak ogólne znaczenie stopnia, miary, ilości, które przejawia się w sposób różnorodny, poczynając od znaczenia bardzo ogólnego (często odbieranego subiektywnie lub emocjonalnie), przez znaczenie ilości nieokreślonej, aż do dokładnego wyrażenia ilości w liczbach. Łączy je także i to, że wszystkie pełnią funkcję intensyfikatorów cechy nazywanej przez wyraz, przy którym występują w zależności podrzędnej. Przysłówki gradualne występują przy tych wyrazach jako wykładniki trzech kategorii gradacyjnych: intensywności, dostateczności i kompletności².

¹ Termin przysłówki gradualne przyjmujemy za R. Grzegorzyczkową, por. R. Grzegorzyczkowa, *Funkcje semantyczne i składniowe polskich przysłówków*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1975, s. 39.

² Kategoria intensywności obejmuje trzy stopnie cechy. Są to określniki o strukturze: wysoki stopień cechy (*bardzo głęboki, mokry, zimny*), średni, przeciętny stopień cechy (*średnio głęboki, twardy, zimny*), mały, niewielki stopień cechy (*trochę mokry, twardy*). Kategoria dostateczności dotyczy miary cechy ze względu na stan przeciętny, normę. Jest trójstopniowa i obejmuje: 1) za duży stopień – wykładniki: *zbyt, zbyttnio, zanadto, za bardzo, nadmiernie, przesadnie* itp.; 2) dostateczny stopień – wykładniki: *dość, dosyć, dostatecznie, wystarczająco* i inne; 3) za mały stopień – wykładniki: *za mało, nie dość*. Kategoria kompletności jest dwustopniowa, obejmuje pełny i niepełny stopień i występuje przy cechach wyraźnie zdyferencjalizowanych. Wśród wykładników pełnego stop-

Przysłówki gradualne charakteryzują się szczególnymi preferencjami łączliwościowymi³. Występują przede wszystkim jako określenia przymiotników i innych przysłówków, rzadziej czasowników, a w szczególnych przypadkach także rzeczowników.

Na podstawie materiału faktograficznego pochodzącego z XX-wiecznej prozy rosyjskiej i jej tłumaczeń na język polski starałam się odpowiedzieć na następujące pytania:

1. Które rosyjskie i polskie przysłówki ze znaczeniem zewnętrznych przejawów cech charakteru istot żywych mogą być określane przez przysłówki gradualne?
2. Które przysłówki gradualne występują w funkcji określeń przysłówków interesującej nas semantyki w języku rosyjskim i polskim?
3. Jakie istnieją podobieństwa i różnice w funkcjonowaniu takich związków w porównywanych językach?

Komponentem głównym omawianych tu grup syntaktycznych są przysłówki utworzone od przymiotników, które w swym prymarnym bądź wtórnym znaczeniu są nazwami cech charakteru istot żywych⁴. Adwerbia takie

nia występują: *całkowicie, zupełnie, całkiem*. Wykładnikiem niepełnego stopnia, który informuje o tym, że dana cecha nie przysługuje przedmiotowi, ale niewiele brak do jej osiągnięcia, jest przysłówka prawie. Gradacja w przypadku tej kategorii polega nie na natężeniu cechy, ale na zakresie jej wystąpienia: najszerszy, węższy i zerowy przy nieobecności cechy, por.: E. Кржижкова, *Количественная детерминация прилагательных в русском языке*, [в:] *Синтаксис и норма*, Москва 1974, s. 124; E. Wołodźko, *Przysłówki w języku rosyjskim i polskim*, Warszawa 1984, s. 80; E. Janus, *Wykładowiki intensywności cechy w języku rosyjskim*, [w:] *Semantyka tekstu i języka*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1976, s. 29; E. Janus, *Wykładowiki intensywności cechy (na materiale języka polskiego i języka rosyjskiego)*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1981, s. 43-44; Н. Н. Прокопович, *Словосочетание в современном русском языке*, Москва 1966, s. 361; M. Boban, *Очерк синтаксиса русского и польского языков*, Рzeszów 1993, s. 256; M. В. Шаталова, *О лексико-синтаксическом выражении степени качества у имён прилагательных*, «Русский язык в школе» 1967, № 1, s. 76; З. Т. Короткевич, *Наречные синонимы в современном русском языке*, [в:] *Синонимы русского языка и их особенности*, Ленинград 1972, s. 89-111.

³ Na szczególne cechy łączliwościowe tej klasy przysłówków zwracali uwagę tacy językoznawcy jak A. M. Pieszkowski, R. Grzegorzczukowa, N. N. Prokopowicz. Por.: A. M. Пешковский, *Русский синтаксис в научном освещении*, Москва 1938, s. 101; Н. Н. Прокопович, *Словосочетание в современном русском языке*, Москва 1966, s. 339; R. Grzegorzczukowa, *Funkcje semantyczne...*, op. cit., s. 10.

⁴ T. S. Szczepina, charakterystyczną właściwością omawianych leksemów jest regularne rozwijanie wtórnych znaczeń, opartych przede wszystkim na przenośni metonimicznej, a równocześnie występowanie w funkcji określeń rzeczowników nazywających zewnętrznie przejawy cech psychicznych oraz wytworów myśli ludzkiej, por.: Т. С. Шепина, *Семантические особенности прилагательных, характеризующих интеллект*, „Русский язык в школе”, 1984, № 5, s. 76; Т. С. Шепина, *Прилагательные, обозначающие характер человека*, „Русский язык в школе”, 1981, № 3, s. 92-93.

są określeniami czasowników ze znaczeniem mówienia, patrzenia, słuchania, zachowania się i wyrażają sposób uzewnętrzniania się wewnętrznych cech człowieka.

W badanym materiale faktograficznym wystąpiły następujące przysłówki tej semantyki: *азартно, бережно, бойко, вежливо, внимательно, высокомерно, горячо, грубо, деликатно, дико, дружно, естественно, жестоко, живо, забавно, загадочно, затейливо, искренне, категорически, ласково, лизо, ловко, любопытно, назойливо, неловко, неповоротливо, нервно, осторожно, ответственно, примитивно, прямо, пышно, рассеянно, рассудительно, ревниво, резово, резко, решительно, рьяно, серьёзно, скупое, смело, смешно, снисходительно, спокойно, стеснительно, странно, суетливо, сумрачно, сурово, строго, сухо, твёрдо, тонко, тщательно, шутивно, убедительно, уважительно, умело, учтиво, чопорно, чудно, энергично, яростно*.

Podobnie jak przymiotniki, którymi są motywowane, przysłówki te łatwo łączą się z wykładnikami gradualnymi. Odnotowaliśmy ich związki z przysłówkami wszystkich trzech kategorii gradacyjnych.

1. Najliczniej reprezentowane są połączenia z wykładnikami kategorii intensywności, reprezentowane przez przysłówki wszystkich trzech stopni.

1.1. W grupie związków z adverbialnymi wykładnikami tej kategorii dominują połączenia z zależnymi przysłówkami wysokiego stopnia, rosyjskimi: *очень, весьма, особенно, ужасно, шибко, неестественно, необыкновенно* i polskimi: *bardzo, nader, nadzwyczaj, nienaturalnie, szczególnie*.

Wiele spośród rosyjskich związków z przysłówkowymi wykładnikami wysokiego stopnia ma w polskich tekstach pełne semantyczne, stylistyczne i strukturalne ekwiwalenty.

Oto wybrane przykłady:

Они разрубали их очень умело и ловко – *крест-накрест* (Паустовский); *Робили то bardzo зрęcznie i umiejętnie* – *tnąc na krzyż* (Паустовский); *Говорила, очень нервно и горячо, Молли [...]* (Грин); *Molly mówiła bardzo nerwowo i gorąco [...]* (Grin); *Можно, конечно, отпереться, но очень неловко соврал ей про лампы* (Лиханов); *Можна się oczywiście wyprzeć, ale skłamał jej bardzo niezręcznie на temat żarówek* (Lichanow); – *Рабочая газета ищет эпоху в других её проявлениях, – сказал Акоюн спокойным голосом, но очень категорически* (Панова); – *Gazeta robotnicza szuka wyrazu epoki w innych zjawiskach – odparł Акоюн spokojnie, ale bardzo kategorycznie* (Panowa); *Дюрок говорил очень вежливо и был совершенно спокоен* (Грин); *Duroc mówił bardzo*

uprzejmie i był zupełnie spokojny (Grin); – *Надеюсь, мы уладим как-нибудь этот вопрос*, – сказал я, протягивая ему руку, которую он пожал *весьма сухо* (Grin); – *Мат nadzieję, że jakoś załatwimy tę sprawę – rzekłtem podając mi rękę, którą on uściskał nader chłodno* (Grin); *Особенно смешно выглядела Агафья: вся наструнилась, поджала губы и внимательно разглядывала городскую [...]* (Шукшин); *Szczególnie zabawnie zachowywała się Agafia: pełna napięcia zacisnęła usta i bacznie obserwowała miejską dziewczynę [...]* (Szukszyn).

W przypadku zauważonych różnic wystąpiły następujące polskie odpowiedniki rosyjskich analizowanych związków:

- związek dwóch przysłówków z nadrzędnym ekwiwalentnym przysłówkiem cechy i określającym go przysłówkiem gradualnym różniącym się od oryginalnego pod względem stylistycznym:

– neutralnym w miejsce potocznego i książkowego, np.:

Бонны ели и пили весьма деликатно и вели беседу сплошь состоящую из восклицаний удивления и ужаса (Паустовский); *Вопы жадты і рiты і bardzo delikatnie prowadziły rozmowę składającą się z samych okrzyków podziwu і zgrozy* (Paustowski); *А вышла за него Настя шубко чудно* (Шукшин); *А Настя wyszła за niego bardzo dziwnie* (Szukszyn).

– neutralnym zamiast ekspresyjnego i odwrótnie, np.:

Ревность ли была тому причиной или что другое, но ужасно высокомерно стал держаться Савчук с ребятами из прежней своей компании (Панова); *Сзы zazdrość była tego powodem, czy też co innego, dość że Sawczuk zaczął bardzo wyniośle traktować chłopców ze swej dawnej kompanii* (Panowa);

- związek: ekwiwalentny przymiotnik wysokiego stopnia + przymiotnik ze znaczeniem cechy charakteru, np.:

[...] но голос звучал неестественно спокойно (Бондарев); *[...] brzmienie głosu było nienaturalnie spokojne [...]* (Bondariew); – *Меня сегодня судили... и очень жестоко*, – тихо и, казалось, равнодушно сказала она после молчания (Бондарев); – *Dzisiaj wydano o mnie sąd... і to bardzo surowo – po chwili milczenia powiedziała cicho [...]* (Bondariew); *Berg потом очень скупо рассказывал о своих одесских поисках [...]* (Паустовский); *Berg był później bardzo oszczędny w relacjach na temat swoich poszukiwań [...]* (Paustowski).

- związek: przysłówków wysokiego stopnia (różniący się od oryginalnego stylistycznie) + przymiotnik ze znaczeniem cechy, np.:

Вы сказали это так, будто выругали меня. Ужасно смешно и... мило (Паустовский); *Pan to powiedział tak, jakby mnie chciał zwytyślać. Bardzo, to śmieszne i... miłe z pańskiej strony* (Paustowski).

- analityczny komparatyw przymiotnika, np.:

Лена покраснела тогда, прочитав стихи, ей хлопали особенно просто [...] (Лиханов); *Lena zamilkła i zarumieniła się, posypały się bardziej gorące niż zwykle oklaski [...]* (Lichanow).

- analityczny superlatyw przymiotnika, np.:

– *Ты знаешь, действительно целая нога*, – садясь рядом с ней, сказал Андрей *очень естественно* (Бакланов); – *Wyobraź sobie – mówi Andriej, siadając obok żony. – To cała noga! – Mówi to w sposób najbardziej naturalny [...]* (Baklanow).

- związek adiektyno-substantywny, gdzie przymiotnik jest wykładnikiem stopnia, a rzeczownik – nazwą cechy charakteru, np.:

И зря мама сердится, обзывает его Несчастливым скитальцем, потому что те двое взрослых слово „замов” сказали очень уважительно (Лиханов); *Mama niepotrzebnie złości się i przezywa go, wutyśla od Niezszczęsnych Tułaczy, bo ci dwaj dorośli słowo „zastępcy” powiedzieli z wielkim szacunkiem* (Lichanow); *Сутаны у них были порваны во время частых погружек дров – ксендзы очень рьяно ломали на топливо для паровоза [...]* (Паустовский); *Sutanny mieli podarte podczas częstych załadunków drzewa – z całą gorliwością rąbali na opał do parowozu [...]* (Paustowski); *Главный концессионер необыкновенно учтиво принял бумажку двумя пальцами правой руки [...]* (Ильф и Петров); *Główny akcjonariusz z niezwykłą kurtuazją ujął kwitek w dwa palce prawej ręki [...]* (Ilf i Pietrow).

- W dwóch przypadkach przysłówki cechy został opuszczony, natomiast przysłówki gradualny bezpośrednio określa czasownik, np.:

[...] успел заметить, что Том, согнув голову вбок трудится над чем-то очень внимательно (Grin); *[...] zauważyłem, że Tom, przechyliwszy głowę bardzo się nad czymś mozoli* (Grin); – *Он вас очень убедительно просит* (Панова); – *Bardzo was prosi* (Panowa).

1.2. W funkcji wykładników przeciętnego stopnia wystąpiły rosyjskie przysłówki przeciętnego stopnia: *довольно* i *достаточно*. Takie związki mogą mieć pełne polskie ekwiwalenty, również z dwoma stosowanymi wyrażeniami przysłówkami: *доść* i *dosyć*.

Oto wybrane przykłady:

[...]; разговаривал он с ними довольно сурово... (Панова); *Sewastianow rozmawiał z nimi zawsze dość surowo* (Panowa); – *Молли – сказал Ганувер, вздрогнув, но довольно спокойно [...]* (Grin); – *Molly – powiedział Hanoover dość spokojnie chociaż zdrzał* (Grin); *Рубили школу довольно дружно* (Шукшин); *Szkotę budowano dosyć zgodnie* (Szukszyn).

szyn); *Я слушал довольно внимательно* (Грин); *Słuchałem go dosyć uważnie* (Grin); *Несколько дней прошло сравнительно спокойно* (Паустовский); *Kilka dni mijalo stosunkowo spokojnie* (Paustowski).

W przypadku różnic pomiędzy oryginalnymi związkami, a ich tłumaczeniami wystąpiły następujące polskie odpowiedniki:

- związek: przysłówek przeciętnego stopnia + przymiotnik jakościowy, np.:

Васька стоял передо мной, не улыбаясь, засунув руки в карман и ждал довольно сумрачно, что я ему скажу (Лиханов); *Sąsiad stanął przede mną bez uśmiechu, z rękami w kieszeniach, i czekał z dość ponurą miną* (Lichanow).

- związek adiektywno-substantywny, gdzie przymiotnik jest wykładnikiem stopnia, a rzeczownik nazwą cechy, np.:

Она не попросила его по обыкновению „покоситься на этюды”, [...], которые он оценивал довольно-таки снисходительно [...] (Бондарев); *Nie poprosiła go jak zazwyczaj, by „zerknąć na szkice”, na jeszcze wilgotne akwarele, [...], które on oceniał z niejaka pobłażliwością [...]* (Bondariew).

1.3. Przysłówki *несколько*, *немного*, *не очень*, *не слишком*, *слегка*, *nieco*, *trochę* i *nie bardzo* reprezentują w analizowanym materiale wykładniki niewysokiego stopnia. Część oryginalnych związków ma w polskim tłumaczeniu pełne ekwiwalenty, np.:

И он тоже несколько шутливо отвечал ей, что погибал в ностальгии [...] (Бондарев); *I on też nieco żartobliwie odpowiadał jej, że żałta go tęsknota [...]* (Bondariew); *Он всегда говорил немного пышно и театрально, но сейчас мы этого не замечали* (Паустовский); *Zawsze mówił nieco wzniosłe i teatralnie, ale teraz nie dostrzegaliśmy tego* (Paustowski); *Время от времени взвизгивала какая-нибудь девка, кто-то из взрослых не очень строго прикрикивал: – Эй кто балует* (Шукшин); *Co chwila rozlegał się pisk jakiejś dziewczyny i ktoś z dorosłych, nie bardzo zresztą surowo, przykrykiwał: – Hej kto tam dokazuje* (Szukszyn).

W innych przypadkach rosyjskim związkom tego typu w polskich tekstach odpowiadają:

- związek: przysłówek przeciętnego stopnia + ekwiwalentny przysłówek jakościowy, np.:

И он вернулся в кабинет, принуждая себя думать о невесте сына, которая не очень стеснительно вживалась в их семью [...] (Бондарев); *I wrócił do swojego pokoju zmuszając się do myślenia o narzeczonej syna, która dość bezceremonialnie wkraczała w ich rodzinę [...]*

(Bondariew); *Тоббоган встретил меня немного сухо [...]* (Грин); *Tob-bogan przywitał mnie dość oschle [...]* (Grin).

- związek: przysłówek niewysokiego stopnia + przysłówek nadmiernego stopnia + ekwiwalentny przysłówek jakościowy, np.:

[...] несколько чопрно сторонился заигриваний толстенькой машинистки Ляли (Панова); *[...] nieco zbyt ostentacyjnie unikał umizgów pulchniutkiej maszynistki Lali* (Panowa).

- związek: przysłówek niewysokiego stopnia + przymiotnik jakościowy, np.:

При Лизе и Ксане он всегда держался внушительно, слегка загадочно (Пан. Сент. ром. 609); *W obecności Lizy i Ksani stawał się zawsze dostojny, trochę tajemniczy* (Pan. Pow. sent. 150).

2. Kategorię dostateczności reprezentują w analizowanych połączeniach przysłówki nadmiernego i niewystarczającego stopnia.

2.1. W funkcji wykładników nadmiernego stopnia wystąpiły adwerbia: *слишком*, *чрезмерно*, *больно*, *излишне*, *збыт* i *за bardzo*. Rosyjskie połączenia omawianego typu mogą mieć pełne polskie ekwiwalenty, np.:

А убивать Гриньку ему расхотелось – слишком уж спокойно, бесстрашно смотрит он (Шукшин); *А забивать Гриньку już tu się odechciało – zbyt spokojnie i odważnie patrzy* (Szukszyn); *– Капиталистический мир неумело и слишком неповоротливо ищет новые источники энергии* (Паустовский); *– Świat kapitalistyczny nieumiejętnie i zbyt opieszale szuka nowych źródeł energii* (Paustowski).

W innych przypadkach związkom takiego typu w polskich tekstach odpowiadają:

- konstrukcja: przysłówek nadmiernego stopnia + związek adiektywno-substantywny, np.:

– Слишком ответственно, Дмитрий Корниевич. Без письменного распоряжения не могу (Панова); *– Zbyt duża odpowiedzialność, Dymitrze Korniejewiczu. Bez rozporządzenia na piśmie – nie mogę* (Panowa).

- związek: przysłówek nadmiernego stopnia + przymiotnik jakościowy, np.:

Хлеба кажется не будет. Уж больно спокойно они себя чувствуют (Шукшин); *Wygląda na to, że ze zboża nic. Za bardzo czują się pewni siebie* (Szukszyn).

- związek frazeologiczny, np.:

[...], не зажигая света, кашлянул и, обычно настроенный на игривый разговорчивый лад, спросил чрезмерно прямо: – Ты его

любимь? (Бондарев); [...] kaszlnął, nie zapalając światła i nastrojony zawzycząj na żartobliwą nutę zapytał prosto z mostu – Kochasz go? (Bondariew).

2.2. Połączenia z adverbialnymi wykładnikami niewystarczającego stopnia okazały się w analizowanym materiale nieliczne. Wystąpiły w nich przysłówki: недостаточно, niezbyt, nie dość. Jeden rosyjski związek z przysłówkiem niewystarczającego stopnia ma w polskim tłumaczeniu pełny ekwiwalent, natomiast drugiemu odpowiada połączenie przysłówka gradualnego z przymiotnikiem jakościowym, np.:

Его беспокоит, что ребята обращаются с его сокровищами недостаточно бережно; [...] (Панова); Денервује się, że chłopcy niezbyt troskliwie obchodzą się z jego skarbami [...](Panowa); – Скажунт: недостаточно энергично продвигался задержался злостно (Панова); – Powiedzą, że nie okazałem się dość energiczny i że się zatrzymałem naumyślnie (Panowa).

3. Kategorię kompletności reprezentują wykładniki zarówno pełnego jak i niepełnego stopnia.

3.1. Funkcję wykładników pełnego stopnia przy przysłówkach omawianej semantyki pełnią rosyjskie adwerbia совершенно i совсем, oraz polski zupełnie. W części przykładów odnotowaliśmy dokładne odpowiedniki rosyjskich połączeń analizowanego typu, np.:

Совершенно искренне он был убежден, что Севастьянов делает в отделении только чёрную работу (Панова); Выл zupełnie szczerze przekonany, że Sewastianow wykopuje w Filii tylko prace fizyczne (Panowa); Я только заметил, что он шёл совсем спокойно, не торопясь (Паустовский); Zauważyłem tylko, że szedł całkiem spokojnie, bez pośpiechu (Paustowski).

Dwukrotnie w polskim tekście jako odpowiednik takiego związku zostały użyte związki adiektywno-substantywny, gdzie przymiotnik jest wykładnikiem stopnia, a rzeczownik ma znaczenie jakościowe, np.:

Не раз, волнуясь и робея, она уходила ночью на морской берег, где, выждав рассвет, совершенно серьёзно высматривала корабль с Алыми Парусами (Грин); Nieraz wzruszona i pełna lęku wutykała się na brzeg morza i tam doczekawszy się świtu, z całą powagą wypatrywała okrętu pod szkarłatnymi żaglami (Grin); – He znam, – sказал я совершенно искренне, так как такая мысль о Дэйи мне до того не приходила в голову [...] (Грин); – Nie wiem – odpowiedziałem z całą szczerością, ponieważ myśl o Daisy nigdy dotychczas nie przychodziła mi do głowy [...] (Grin).

3.2. Przysłówki niepełnego stopnia zostały użyte tylko w trzech przykładach. W polskich tekstach ich związkowi z przysłówkami jakościowymi omawianej semantyki odpowiadają:

- związek: przysłówek niepełnego stopnia + rzeczownik jakościowy w przypadku zależnym z przymiotnikiem, np.:

– *Он получит пулю, – спокойно, почти рассеянно сказала неизвестная женщина [...] (Грин); – On dostanie kulę – spokojnie, niemał z roztarqnieniem oświadczyła nieznaną [...] (Grin).*

- związek: adiektywno-substantywny, np.:

И Валентин не вполне смело присел на край тахты [...] (Бондарев); I Walentin z niejaką nieśmiałością usiadł na brzegu tapczanu [...] (Bondariew).

- konstrukcja: przysłówek niewysokiego stopnia + syntetyczny superlatyw przymiotnika + rzeczownik, np.:

– *Я бы его любила, – поспешно сказала она и не совсем твёрдо прибавила: Если он не дерётся (Грин); – Kochałabym go – rzekła pośpiesznie i dodała z trochę mniejszym przekonaniem: – Jeżeli się nie bije (Grin).*

Ogółem przeanalizowanych zostało 109 związków, w których obydwa komponenty wyrażone są przysłówkami: zależny – przysłówkiem gradualnym, główny – przysłówkiem jakościowym, nazywającym zewnętrznie przejawy cech charakteru istot żywych. Stanowią one część trójkomponentowych grup syntaktycznych o strukturze: **Adv_{grad} Adv_{atr} V_f**. Pełne, pod względem strukturalnym, semantycznym i stylistycznym, odpowiedniki wystąpiły w 50 przykładach, w sześciu natomiast zastosowano inne niż w oryginale przysłówki gradualne. W 32 przypadkach użyto innych pod względem strukturalnym związków, najczęściej typu: **Adv_{grad} Adj_{atr} S** i **Adv_{grad} Adj_{atr}** (gdzie przymiotnik pełni funkcję predykatywną). W dwóch przypadkach ekwiwalentem rosyjskiego połączenia był polski związek o strukturze: **Adv_{grad} V_f**. W 21 polskich zdaniach opuszczono przysłówki gradualne lub całe związki.

SUMMARY

This paper deals with syntactic constructions in which both components are adverbs, the main component being an adverb of external rappings of animate beings' streaks of character, whereas the subordinate component is a gradable adverb.

The analysis corpus data has been undertaken as an attempt to answer the following questions:

- 1) Which adverbs of external rtappings of animate beings' streaks of character can be modified by gradable adverbs in Russian and Polish?
- 2) Which gradable adverbs can modify adverbs of external rtappings of animate beings' streaks of character?
- 3) What are the similarities and differences in the functions of the aforementioned constructions in both languages?

Krzysztof Rutkowski
Białystok

Leksyka rosyjskiego prawosławia – próba klasyfikacji

Język jako zjawisko społeczne¹ jest niezbędnym warunkiem istnienia społeczeństwa, narzędziem komunikacji międzyludzkiej, motorem napędowym wszelkiej aktywności człowieka, dzięki czemu często stanowi swoiste zwierciadło epoki, w której funkcjonuje. W ekstremalnych przypadkach język sam w sobie, jako struktura nierozzerwalnie związana z egzystencją człowieka w cywilizowanym świecie, bywa narzędziem wykorzystywanym przez różne siły polityczne bądź społeczne do kształtowania pożądanego obrazu rzeczywistości, co zresztą dość wyraźnie rejestruje historia chociażby minionego stulecia.

W Związku Radzieckim język był jednym z podstawowych instrumentów formowania i utrwalania ideologii komunistycznej, jak również walki z religią, którą aparat państwowy postrzegał w kategoriach realnego zagrożenia dla ustroju panującego w tym kraju. Sfera sacrum, traktowana jako zbędny archaizm kulturowy oderwany od nowej rzeczywistości porewolucyjnej, była ustawicznie dyskredytowana i wypierana na margines życia społecznego. Naturalną, ale przecież jednocześnie i wymuszoną konsekwencją zakrojonej na szeroką skalę wieloletniej propagandy antyreligijnej była ateizacja społeczeństwa. Zjawisko to pozostawiło wyraźne ślady nie tylko w kulturze i obyczajowości narodu rosyjskiego – głębokim przemianom uległa również jego świadomość językowa, sposób postrzegania świata, a na płaszczyźnie samego języka – jego leksykalno-semantyczna struktura. Szcze-

¹ Н. Б. Мечковская, *Социальная лингвистика*, Москва 2002, с. 29.

gólne spustoszenie wojujący ateizm radziecki pozostawił w sferze kultury prawosławnej, co w konsekwencji musiało doprowadzić do deformacji jej płaszczyzny językowej. Jak pisze G. N. Sklariewskaja w *русской истории за годы советской власти лексика православной церковной культуры была отодвинута на периферию лексической системы и практически вытеснена из языкового сознания*².

Można powiedzieć, że leksyka rosyjskiego prawosławia stanowi pewnego rodzaju werbalne odzwierciedlenie jednego z rozdziałów historii społeczeństwa rosyjskiego, którego kultura oraz obyczajowość po okresie trwającego ponad 70 lat totalitaryzmu dziś na powrót zwraca się ku swoim korzeniom, sięgając właśnie do kultury prawosławia. Obecnie, kiedy prześladowania religijne oraz ideologiczna inwigilacja sfery *sacrum* przeszły już do historii, słownictwo konfesyjne wkracza w etap sukcesywnej reaktywacji w systemie leksykalnym współczesnego języka rosyjskiego³. Niestety, problem jego ewolucji w języku epoki radzieckiej jak dotąd nie doczekał się jeszcze wyczerpujących opracowań językoznawczych. Wyjątek stanowi tu dość już bogata, sproflowana pod kątem słownictwa konfesyjnego, literatura leksykograficzna, która dziś, spełniając rolę propagatora, nie zajmuje się jednak opisem zagadnień dotyczących funkcjonowaniem tego typu leksyki w okresie porewolucyjnym. Z tego też względu warto przyjrzeć się jej bliżej.

Próbie obiektywnego sprecyzowania pojęcia *leksyka konfesyjna* może ułatwić, jak się wydaje, klasyfikacja semantyczna słownictwa należącego do tej grupy. Zaprezentowany niżej schemat kategoryzacji na poszczególne grupy tematyczne w znacznej mierze opiera się na podziale, który proponuje G. N. Sklarewska⁴, choć w dużym stopniu został on zmodyfikowany i dostosowany do potrzeb materiału:

- podstawowe pojęcia wiary: *ад, вера, воскресение, молитва, небо, покаяние, чистилище*;
- leksyka obejmująca nazwy hierarchii niebieskiej: *ангел, архангел, Бог, Богородица, сатана, серафим, херувим*;

² Г. Н. Скляревская, *Лексика русского православия в процессе языкового возрождения начала XXI века: ее место в лексической системе и культуре страны*, [в:] *Русистика и современность: Лингвокультурология и межкультурная коммуникация. Материалы IV Международной конференции 28-29 июня 2001 г.*, Санкт Петербург 2002, с. 23.

³ Ibidem, s. 27.

⁴ Г. Н. Скляревская, *Словарь православной церковной культуры*, Санкт Петербург 2000, с. 6-7.

- nazwy postaci biblijnych lub ich określenia (oprócz nazw własnych): *апостол, блаженный, волхв, мученик, пророк, преподобный, святой*;
- nazwy związane z hierarchią cerkiewną: *диакон, епископ, иерей, митрополит, патриарх, сан*;
- nazwy ludzi określające ich stosunek do religii: *атеист, безбожник, богохульник, верующий, грешник, праведник, раб Божий, святотатец*;
- pojęcia z zakresu teologii chrześcijańskiej: *аскетизм, богословие, догмат, культ, патристика, Троица*;
- słownictwo związane z moralnością chrześcijańską: *грех, милосердие, прощение, смирение, покаяние*;
- nazwy obrzędów sakralnych: *брак, крещение, миропомазание, причащение, священство*;
- nazwy obrzędów i obyczajów świeckich mających związek z kulturą prawosławia: *заговенье, именины, крестины, поминки, рождественский сочельник*;
- kalendarz cerkiewny (święta, uroczystości, okresy w roku liturgicznym): *Благовещение, Вербное воскресенье, Вознесение Господне, Пасха, пост, Рождество Христово*;
- formy i elementy nabożeństwa: *литургия, утренняя, вечерняя, молебен, панихида, проскомидия*;
- modlitwy oraz pieśni cerkiewne: *антифон, Ектения, канон, паремия, стихира, тропарь*;
- nazwy budowli sakralnych: *лавра, монастырь, храм, церковь, собор*;
- świątynia oraz jej części: *алтарь, икона, иконостас, престол, притвор, царские врата*;
- przedmioty wykorzystywane w nabożeństwie: *дарохранительница, дискос, потир, кадило, лжица, просфора*;
- księgi liturgiczne: *Библия, Минея, Новый Завет, Псалтырь, Священное Писание, Триодь, Часослов*;
- szaty liturgiczne: *камилавка, омофор, орарь, подрясник, риза, ряса, фелонь*.

Zaprezentowana tu próba klasyfikacji jest oczywiście umowna. Szeroka oraz wielopłaszczyznowa perspektywa pojęcia kultury prawosławnej stwarza pewne trudności w doborze odpowiedniego słownictwa w obrębie określonych grup tematycznych. Z jednej strony należy tu uwzględnić elementy bezpośrednio odnoszące się do kultury sakralnej (*церковь, Литургия, епископ*), z drugiej zaś nie sposób pominąć tej części sfery *profanum*, która niewątpliwie wykształciła się na gruncie prawosławnego *sacrum*. Porównajmy

tu chociażby takie wyrazy jak: *заговенье*⁵ ‘ostatni dzień przed postem, zapusty’, *именины* ‘dzień patrona, imieniny’, *калика переходной* ‘wędrowiec, pielgrzym, również człowiek ubogi, najczęściej niewidomy, zbierający jałmużnę i śpiewający pieśni religijne’, *крестины* ‘rodzina uroczystość organizowana po sakramencie chrztu’ czy *траур* ‘okres po czyjejś śmierci, w którym krewni zmarłego wyrzekają się hucznych uroczystości; też: rozpacz po stracie bliskiego’. Jak widać, wszystkie one charakteryzują pewne zjawiska z kręgu obyczajowości świeckiej (często ludowej), *de facto* silnie osadzonej jednak w tradycji prawosławia i będącej w stosunku do tej tradycji wtórnym elementem kulturowym. Niestety, o ile wyodrębnienie i tematyczne sklasyfikowanie słownictwa bezpośrednio związanego z kulturą sakralną (por. *епископ, Литургия, церковь*) nie stwarza większych trudności, to w drugiej grupie wyrazów (por. *заговенье, именины, калика переходной, крестины*) zachodzi konieczność zastosowania określonego kryterium ich selekcji. We współczesnym języku rosyjskim funkcjonuje pewna ilość jednostek leksykalnych etymologicznie motywowanych chronologicznie wcześniejszymi wyrażeniami, posiadającymi wyraźne związki z kulturą prawosławia. Doskonałym przykładem mogą tu być wyrazy *благодарить* i *спасибо*. Analiza historyczno-językowa pozwala wyodrębnić w ich słowotwórczej strukturze elementy cerkiewno-słowiańskie, co niewątpliwie implikuje nawiązania do sfery religii, por. *благодарить* < *благо* + *дарить* i *спасибо* < *спаси* + *Бог*. W procesie ewolucji językowej tego rodzaju związki wyrazowe stopniowo ulegały leksykalizacji, a miejsce właściwych im pierwotnych konotacji konfesyjnych zajęło znaczenie neutralne. Dziś, oczywiście, należą one już do podstawowego zasobu słownikowego przeciętnego użytkownika języka rosyjskiego, a powiązania z kulturą prawosławia dają się tu wyeksponować jedynie na płaszczyźnie etymologicznej, a nie semantycznej. Z tego też względu podobne wyrazy oraz wyrażenia z punktu widzenia analizy językoznawczej powinny zostać potraktowane jako odrębna kategoria leksykalna. W przeciwnym wypadku badana grupa słownictwa pod względem ilościowym mogłaby osiągnąć zbyt duży zakres, jednocześnie trudny do sklasyfikowania pod względem semantycznym.

Podjmując zatem próbę wyselekcjonowania odpowiednich jednostek leksykalnych, mogących stanowić werbalne odzwierciedlenie poszczególnych elementów kultury prawosławia i jednocześnie usiłując je zdefiniować pod

⁵ Przykłady słownictwa konfesyjnego oraz jego definicje zostały zaczerpnięte z monografii A. Markunasa i T. Uczitel, *Leksykon chrześcijaństwa rosyjsko-polski i polsko-rosyjski*, Poznań 1999.

jednym wspólnym pojęciem, należy mieć na uwadze wspomniany już wcześniej fakt ich wielopłaszczyznowej – *świecko-sakralnej* – przynależności językowo-kulturowej.

Wyodrębnienie leksyki związanej z rosyjskim prawosławiem wymaga również spojrzenia na kontekst historyczno-kulturowy jego rozwoju. Należy bowiem pamiętać, że podstawowy zasób słownictwa wywodzącego się z kręgu tej kultury wyznaniowej wykrystalizował się w pierwszych wiekach chrześcijaństwa, a więc jeszcze w okresie wspólnego wzrastania⁶ ukształtowanych znacznie później poszczególnych religii chrześcijańskich. Dlatego też znaczna jego część będzie charakteryzować elementy w mniejszym lub większym stopniu wspólne⁷, trwale zakorzenione w tradycji zarówno katolicyzmu, protestantyzmu, jak i prawosławia, choć, oczywiście, nierzadko wykazujące określone różnice o podłożu doktrynalnym, kanonicznym czy też kulturowym. Nie ulega przecież wątpliwości, że w pewien sposób znaczeniowo ekwiwalentne dla wszystkich konfesji chrześcijańskich będą, na przykład, niektóre nazwy świąt z kalendarza liturgicznego, sakramentów świętych czy też obrzędów sakralnych – należy więc je potraktować jako atrybuty reprezentatywne również i dla nomenklatury rosyjskiego prawosławia. W odniesieniu do odpowiednich par wyrazów należących do wyżej wymienionych grup tematycznych (na przykład *komunia* – *пр причастие*, *kościół* – *церковь*, *spowiedź* – *исповедь*, *Wielkanoc* – *Пасха* i innych) można by wprawdzie założyć, że stanowią one jedynie relatywne odpowiedniki semantyczne. Mając jednakże na uwadze ich zuniwersalizowane w kontekście poszczególnych religii chrześcijańskich znaczenie (głównie ze względu na pełnione funkcje czy sposób postrzegania w świadomości wspólnoty wierzących, np. *церковь* = *kościół* = *zbór* jako ‘budynek odpowiadający celom zgromadzenia liturgicznego, dostosowany do potrzeb kultu chrześcijańskiego, przestrzeń sakralna’), należałoby je zakwalifikować do grupy leksykalnych ekwiwalentów funkcjonujących na wspólnej płaszczyźnie znaczeniowej.

Niemniej jednak próba ekscerpacji leksyki z obrębu rosyjskiego prawosławia w kontekście jego historyczno-kulturowego rozwoju skłania do uwzględnienia słownictwa charakteryzującego elementy nie tylko wspólne dla wszystkich konfesji chrześcijańskich, ale i właściwe jedynie kulturze prawosławnej. Należy przypuszczać, że kształtowały się one głównie w okresie po oddzieleniu się Kościoła Wschodniego od Zachodniego, chociaż znaczące róż-

⁶ *Христианство. Энциклопедический словарь*, pod red. С. С. Аверинцева, Москва 1995, т. 2, с. 379.

⁷ *Ibidem*, s. 379.

nice dały się tu już zauważyć zanim nastąpił rozłam⁸. To zróżnicowanie, wynikające z pewnej odrębności atrybutów kultury chrześcijaństwa wschodniego (zarówno tego wczesnego, jak i „post-rozłamowego”), powinno również zostać uwzględnione przy próbie wyselekcjonowania słownictwa reprezentatywnego dla współczesnego rosyjskiego prawosławia. Elementy związane tylko z tym wyznaniem egzemplifikują liczne jednostki leksykalne, spośród których warto zaprezentować chociażby kilka. Oto one: *акафист* ‘rodzaj hymnu śpiewanego w Kościele prawosławnym na stojąco ku czci Jezusa Chrystusa, Św. Krzyża, Matki Bożej lub świętych’, *Иордань* ‘miejsce nad rzeką, jeziorem, gdzie w dzień święta Trzech Króli (Крещение Господне) odbywa się obrzęd święcenia wody’, *иконостас* ‘rząd ikon oddzielający ołtarz od pozostałej części świątyni’, *попадья* ‘żona duchownego prawosławnego lub wdowa po nim’ czy *царские врата* ‘carskie wrota, drzwi w centralnej części ikonostasu’. Można tu, oczywiście, zakwestionować odrębność niektórych z tych elementów, ich oryginalność kulturową, przynależność wyłącznie do sfery prawosławia, doszukując się bardziej lub mniej precyzyjnych znaczeniowych paraleli w innych konfesjach chrześcijańskich. Należy jednak dostrzec zasadnicze różnice na przykład między ikonostasem w świątyni prawosławnej a obrazem, czy nawet kilkoma wiszącymi obok siebie obrazami w kościele katolickim. Na podobne trudności możemy się natknąć, usiłując skorelować relatywne odpowiedniki semantyczne dla nazw niektórych pieśni czy modlitw poszczególnych obrządków chrześcijańskich – określają one bowiem zróżnicowanie oraz specyfikę obrzędowości sakralnej każdego z tych wyznań i tym samym stanowią dla nich pewien wyróżnik sakralno-kulturowy. Tego typu zróżnicowanie ilustrują między innymi niektóre wyrazy oznaczające elementy z zakresu obrzędowości cerkiewnej, por. *Ектения* ‘modlitwa zawierająca prośby, które dotyczą potrzeb i trosk wiernych’, *укоc* ‘pieśń składająca się z części narracyjnej o treści historycznej lub dogmatycznej oraz gloryfikacyjnej’ czy *тронпарь* ‘krótka pieśń zbudowana z kilku wersów, według określonego wzorca, wyrażająca istotę święta i zasługi świętego, któremu jest poświęcona’. Dla podobnych nazw w terminologii katolickiej czy protestanckiej z pewnością trudno będzie znaleźć względnie precyzyjne ekwiwalenty znaczeniowe, a więc należy je potraktować jako reprezentatywne dla religii prawosławnej.

Konstatując powyższe rozważania, należy jeszcze raz podkreślić, że dobór odpowiednich jednostek leksykalnych mogących stanowić obiektywne odzwierciedlenie całokształtu kultury rosyjskiego prawosławia wymaga

uwzględnienia zarówno słownictwa charakteryzującego elementy wspólne w obrębie wszystkich konfesji chrześcijańskich, jak też funkcjonującego jedynie w nomenklaturze prawosławnej. W konsekwencji ekscerpacja tego typu leksyki skłania również do pominięcia elementów właściwych na przykład tylko wyznaniu katolickiemu czy protestanckiemu, choć bez wątpienia nie można pominąć tu faktu obecności w języku rosyjskim ich odpowiedników – w świadomości wyznawców prawosławia istniejących naturalnie tylko na poziomie werbalnym a nie jako namacalny składnik otaczającej rzeczywistości. Brak bezpośredniego powiązania wyrazów typu *уководальня, курия, литания, облатка* i innych z kulturowo-religijnymi realiami chrześcijaństwa wschodniego wynikająca z przynależności zaprezentowanych tu atrybutów (*konfesjonat, kuria, litania, optatek*) do religijnej kultury Zachodu, każe zastanowić się nad zasadnością zakwalifikowania tego typu słownictwa do kategorii leksyki charakteryzującej rosyjskie prawosławie.

Kolejny i chyba ostatni problem teoretyczny, jaki powinien zostać scharakteryzowany przed przystąpieniem do właściwej językoznawczej analizy materiału badawczego, dotyczy bardziej precyzyjnego zinterpretowania samej definicji *prawosławna leksyka konfesyjna*. Wydaje się ona mało dokładna, a raczej zbyt rozbudowana, ponieważ obejmuje, jak się wydaje, dość szeroki zasób słownictwa często wykraczającego poza granice terminologii lub nie posiadającego bezpośredniego związku z elementami kultury prawosławia. *Prawosławna leksyka konfesyjna*, jako określenie, implikuje nie tylko całokształt prawosławnej kultury sakralnej, ale sięga również do osadzonej w niej silnie sfery kształtowanego przez stulecia *profanum*. Poza tym w jej słowniku terminologicznym znajdzie się również słownictwo reprezentatywne wyłącznie dla innych wyznań chrześcijańskich (problemy te zresztą zostały już poruszone we wcześniejszej części pracy). W związku z tym sformułowanie najbardziej precyzyjnego i zarazem zobiektywizowanego określenia dla badanego typu słownictwa wymaga uwzględnienia szerokiego spektrum związanych z nim zagadnień językowo- oraz historyczno-kulturowych pozostających w ścisłej korelacji z procesem kształtowania się kultury rosyjskiego prawosławia. Można by tu, oczywiście, wykorzystać spopularyzowane już głównie w leksykograficznej literaturze przedmiotu definicje typu *leksyka religijna* czy *leksyka chrześcijańska*⁹, jednakże w stosunku do całokształtu kultury prawosławnej obejmują one jeszcze szerszy zakres słownictwa niż

⁸ *Leksykon religii od A do Ż*, pod red. B. Zasiecznej, Warszawa 1994, s. 65.

⁹ A. Markunas, T. Uczitiel, *Leksykon chrześcijaństwa rosyjsko-polski i polsko-rosyjski*, Poznań 1999.

leksyka konfesyjna. Niewystarczająco, a może wręcz zbyt precyzyjnym wydaje się również określenie *leksyka cerkiewna*¹⁰, ponieważ znacznie zawęża pole semantyczne badanego zagadnienia, kategoryzując jedynie te elementy, które, jak się wydaje, są bezpośrednio związane z prawosławną świątynią i jej najbliższymi znaczeniowymi peryferiami.

Jak widać, wyżej zaproponowane charakterystyki nie oddają dokładnego werbalnego odzwierciedlenia kultury rosyjskiego prawosławia, dlatego dla badanego słownictwa można podjąć próbę sformułowania może bardziej rozbudowanej, ale w większym stopniu precyzyjnej definicji opisowej. Uwagi oraz spostrzeżenia odnotowane w tej pracy skłaniają do zdefiniowania będącej tu przedmiotem opisu „*leksyki konfesyjnej*” pod pojęciem *leksyka z zakresu świecko-sakralnej kultury rosyjskiego prawosławia*. Będzie to chyba określenie optymalne, nie budzące większych zastrzeżeń, z dość wyraźnym wskazaniem zakresu określonego badanego materiału.

Rozważania na temat leksyki świecko-sakralnej kultury rosyjskiego prawosławia skłaniają do sformułowania kilku ogólniejszych wniosków:

1. Celem uwag oraz spostrzeżeń zaprezentowanych w pracy, określających ramowe wprawdzie a nie szczegółowe kryteria selekcji materiału badawczego, jest przede wszystkim umożliwienie ekscerpcji właściwej bazy materiałowej do dalszej analizy językoznawczej. Wydaje się, że z pokazanej grupy słownictwa o charakterze konfesyjnym ułatwią one dobór takich jednostek leksykalnych, które rzeczywiście będą reprezentatywne dla kultury rosyjskiego prawosławia. Pozwoli to na uniknięcie wielu nieścisłości i skoncentrowanie uwagi na określonych grupach leksyki.
2. Nie mniej istotny element analizy wstępnej stanowi również klasyfikacja semantyczna badanego słownictwa, wprowadza bowiem jego systematyzację ze względu na kategorie tematyczne. Ma ona na celu skupienie jednostek leksykalnych o podobnej treści znaczeniowej w większych grupach tematycznych.
3. Jednym z najbardziej zasadniczych elementów analizy wprowadzających do bardziej zaawansowanych etapów pracy wydaje się sformułowanie odpowiedniego określenia dla analizowanego słownictwa. Zaprezentowane tu pojęcie *leksyka świecko-sakralnej kultury rosyjskiego prawosławia* z pewnością precyzuje zakres mającego być przedmiotem analizy materiału badawczego.

SUMMARY

In the article the semantic classification of Russian Orthodox culture lexis is presented. One of the main problems is the selection of appropriate lexical items. These lexical items could be perceived as the verbal reflection of particular elements of Orthodox culture. It demands taking their both sacral and secular meanings into consideration. In attempting to precise the range of material to analyze should be considered both the elements typical for sacral culture as *епископ, Литургия, церковь* and terms closely connected with secular culture as *заговенье, именины, крестины*. Moreover, selecting appropriate lexical items should be noticed not only the expressions connected exclusively with the Orthodox culture (*акафист, попадья, царские врата*) but also the terms which are common for other Christian churches and denominations (*исповедь, причастие, Пасха*).

¹⁰ Д. Л. Покровский, *Словарь церковных терминов*, Москва 1995.

RECENZJE

Leonarda Dacewicz, Antroponimia Białegostoku w XVII-XVIII wieku, Białystok 2001, ss. 297

Recenzowana publikacja jest efektem wnikliwych badań L. Dacewicz w zakresie kształtowania się nazewnictwa osobowego Białegostoku. Opracowanie ma charakter monografii regionalnej, tj. opisano w niej poszczególne etapy powstawania i stabilizacji systemu antroponimicznego na określonym terytorium, a to z kolei może stanowić podstawę do wyciągnięcia wniosków ważnych dla tematyki ogólnej, czyli do opracowania syntezy antroponimicznej.

Przedmiotem analizy w niniejszej książce są historyczne nazwiska mieszkańców Białegostoku i okolic. Zgodnie z chronologią uwzględniony jest okres od początków istnienia miasta (1692 r.), a nawet nieco wcześniejszy, ponieważ w pracy wykorzystano księgę grodzką z 1635 r. oraz rejestry poboru pogłównego z lat 1663 i 1673. Ponadto do materiału badawczego włączono antroponimy kolejnych właścicieli dóbr białostockich aż do momentu założenia miasta. Cezurę zamykającą stanowi koniec rządów pruskich i przejście Białegostoku pod zabór rosyjski. Imiona potraktowano w tej pracy marginesowo, tzn. zwrócono uwagę tylko na te, które stanowiły podstawy nazwisk lub występowały w funkcji nazwisk.

Nazewnictwo osobowe w publikacji zostało przedstawione na tle historii społecznej i wydarzeń politycznych, co pozwoliło umiejscowić procesy nazwiskotwórcze w realiach historycznych i znaleźć uzasadnienie socjologiczno-historyczne, a więc pozajęzykowe dla zjawisk, które w płaszczyźnie jedynie lingwistycznej nie mogłyby uzyskać objaśnienia.

Książkę otwiera treściwy wstęp, w którym Autorka szczegółowo zapoznaje z historią Białegostoku i okolicznego osadnictwa oraz charakteryzuje grupy narodowościowe, religijne i społeczne zamieszkujące badane terytorium w XVII-XVIII wieku. We wstępie prezentuje także prace innych badaczy dotyczące antroponimii Białegostoku oraz omawia źródła rękopiśmienne i drukowane, z których wyselekcjonowano materiał nazewnictwa odzwierciedlający różnorodne sposoby nominacji.

Dalsze części monografii to teoretyczne omówienie nazwisk mieszkańców Białegostoku w aspekcie lingwistyczno-kulturowym (s. 5-70) oraz – część praktyczna, czyli słownik nazw osobowych (s. 71-275). Opracowanie zawiera ponadto obszerny spis literatury przedmiotu oraz streszczenie w języku rosyjskim i angielskim.

W części opisowej L. Dacewicz zwróciła uwagę na kilka ważnych dla rozwoju antroponimii Białegostoku zagadnień. Na wstępie, bardzo słusznie, scharakteryzowała nazwiska podlaskie na tle ogólnopolskim, jako że osiedlająca się tu w XVII-

-XVIII wieku ludność pochodziła z bliższych lub dalszych okolic Podlasia. Celem porównania było również wskazanie uniwersalności pewnych procesów nazwisko-twórczych, a także specyfiki tego procesu na polsko-wschodniosłowiańskim pograniczu etniczno-językowym.

Analizy semantyczno-strukturalnej materiału antroponimicznego w niniejszej pracy dokonano w kontekście socjologiczno-kulturowym, co umożliwiło stosunkowo dokładne omówienie nazewnictwa osobowego Białegostoku pod kątem jego rozwoju, formowania się poszczególnych struktur nominacyjnych, określenia frekwencji, a więc i produktywności określonych typów antroponimicznych.

Wśród nazw osobowych używanych do identyfikacji białostoczan na przestrzeni XVIII wieku zdecydowanie dominowały nazwiska polskie. Największą frekwencję należy odnotować po stronie formacji odmiejscowych derywowanych formantem *-ski// -cki*, np. *Krupicki, Nowodworski, Terlikowski*. Wyraźnie zaznaczyły swą obecność nazwiska zawierające w swej strukturze wschodniosłowiański formant antroponimiczny *-ewicz// -owicz*, np. *Borsukiewicz, Jakubowicz, Szemetowicz*. Niezwykle produktywny w XVIII-wiecznej antroponimii chłopskiej Podlasia typowo wschodniosłowiański formant *-uk// -czuk* w nazewnictwie Białegostoku nie odgrywał znaczącej roli, niemniej jednak ze źródeł historycznych wyekscerpowano ponad sto poświadczeń, np. *Hawryluk, Panasiuk, Waszczuk*. W celach identyfikacyjnych dość często wykorzystywano nazwy zawodów, rzemioł, np. *Slosarz, Stelmach, Tapisier*.

W analizowanych dokumentach zostały zarejestrowane antroponimiczne formacje żeńskie, jednak ich frekwencja była dużo niższa. Zgodzić się należy z Autorką, że na częstotliwość występowania nazw kobiet w materiałach źródłowych wpłynęła ograniczona zdolność prawna kobiet w XVIII wieku. W nazewnictwie żeńskim wyodrębniono andronimy i formacje patronimiczne, np. *Andrejowa i Andrejowna, Czarniawska i Czarniawszczanka, Szulcowa i Szulcowna*. Powszechnie używano także nazwisk na *-ska// -cka*, które mogły oznaczać zarówno kobiety zamężne, jak i panny, np. *Ciecierska, Grądzka, Łotowska*. Do rzadkości należały antroponimy żeńskie równe nazwom męskim, np. *Elisabetha Jorg, Magdalena Woytulewicz, Barbara Szuman*.

Z badań nad nazewnictwem osobowym regionu białostockiego wynika, że już w najwcześniejszym okresie istnienia był to zasób antroponimiczny zróżnicowany pod względem etycznym. W antroponimii Białegostoku L. Dacewicz obok nazw polskich zidentyfikowała również nazwy wschodniosłowiańskie, litewskie, niemieckie i nazewnictwo żydowskie.

W prezentowanej monografii Autorka łącznie omawia nazwiska polskie i wschodniosłowiańskie. Jest to postępowanie umotywowane, ponieważ w wielu przypadkach nie można rozgraniczyć pochodzenia tych nazw z racji bliskiego pokrewieństwa języka polskiego z językami wschodniosłowiańskimi, funkcjonowania w warstwie apelatywów jednakowo brzmiących wyrazów, wzajemnego zapożyczania formantów antroponimicznych, gotowych struktur nazwennych oraz używania zbliżonego pod względem genetycznym i fonetyczno-strukturalnym zasobu imion. Niemniej jednak udało się wyselekcjonować grupę wyraźnie odrębnych, typowych dla antroponimii wschodniosłowiańskiej nazw osobowych. Udział wschodniosłowiańskich elementów językowych w sposób najbardziej znamieny odzwierciedlają antroponimy zawierające w swej strukturze sufiksy *-uk// -czuk* i *-ko* (typowe dla an-

troponimii ukraińskiej, w mniejszym stopniu białoruskiej), *-ewicz// -owicz* (typowy przede wszystkim dla antroponimii białoruskiej). W zasobie nazwisk białostoczan można wyróżnić nazwy osobowe równe wschodniosłowiańskim imionom, np. *Joannes Kuryło, Jasko Nieścior* lub apelatywom, np. *Lewsza, Paulus Solowiej*. Wśród nazw rozbudowanych słowotwórczo dominują formacje posiadające w swej strukturze imiona chrzestne kanonu cerkiewnego i ich hipokorystyka, np. *Martinus Iwazkiewicz, Stephanus Ławrynowicz; Jakub Hawryluk, Josephus Potapiuk; Georgius Jakimczyk, Iwan Nikonik; Iwan Trochimko, Iwan Wasiuczko*, rzadziej – wschodniosłowiańskie apelatywy, np. *Adalbertus Hotubowicz, Wojciech Morozowicz, Paul Woronka*. Polską antroponimie reprezentują przede wszystkim struktury z sufiksem *-ski// -cki* np. *Kuriański, Poptawski, Zabłudowski*.

Bardzo interesująco przedstawia się część pracy poświęcona antroponimii żydowskiej. Z rzetelnie przeprowadzonej analizy wynika, że do końca XVIII wieku białostoccy Żydzi nie posiadali stałych nazwisk, a ich identyfikacja przybierała najróżniejsze formy. Najważniejszym elementem zawsze było imię. Społeczność żydowska korzystała głównie z zasobów imiennictwa starotestamentowego, imion ukształtowanych na bazie języka hebrajskiego, aramejskiego, akadyjskiego, imion jidiszowych. W XVII wieku do identyfikacji tej grupy etnicznej używano formuł nazwennych o bardzo zróżnicowanej zawartości elementów składowych. W kolejnym stuleciu zaczyna zdecydowanie dominować jeden model, a mianowicie imię + patronim derywowany sufiksem *-owicz*, któremu dość często towarzyszy dodatkowe określenie w postaci nazwy zawodu, np. *Szmyło Meierkowicz, Idzko Wolfowicz Szylnikarz*. Po 1795 roku władze pruskie w celu zaprowadzenia porządku w ewidencji ludności Białegostoku nakazały Żydom używania formuły nazwenniczej składającej się z trzech elementów: imienia, imienia ojca i nazwy wykonywanego zawodu, np. *Lejser Abram krawiec, Chonc Abram rzeźnik, Rochel Abram sieczkarz*. Zdaniem Autorki główną przyczyną niestabilności form nazwiskowych w przypadku Żydów był brak zrozumienia dla idei nazwiska dziedzicznego.

Po III rozbiórce Polski Białystok wszedł w skład państwa pruskiego. Początkowo w mieście pojawili się tylko urzędnicy pruscy i pruski garnizon. W okresie późniejszym stopniowo budząca się koniunktura handlowo-usługowa Białegostoku spowodowała napływ znacznej liczby rzemieślników. Byli wśród nich Polacy, Żydzi, a także osoby pochodzenia niemieckiego. W wyniku tych działań nazewnictwo osobowe Białegostoku w XVIII wieku wzbogaciło się o znaczną liczbę nazwisk niemieckich. Były one zdecydowanie obce kulturze nazwenniczej Białegostoku i często podlegały procesowi polonizacji, np. *Wichelmus Brito* (Britt, Briddo), *Georgius Metner* (Metzner), *Martino Szulc* (Schultz). O adaptacji tych nazwisk świadczy fakt, że tworzone od nich typowe dla polskiego systemu antroponimicznego formacje żeńskie, derywowane matronimicznymi i patronimicznymi słowiańskimi sufiksami *-owa, -owna*, np. *Marianna Krygerowa, Susanna Paykierowna, Vincentia Szulcowa*. Do innych przejawów przystosowania nazwisk niemieckich do polskiego systemu językowego Autorka zaliczyła różnego rodzaju substytucje fonetyczno-graficzne i fonologiczne. Nazwiska urzędników i rzemieślników pruskich w dokumentach prowadzonych przez pruską administrację zawsze posiadały oryginalną pisownię, np. *Dietrich* protokolant sądu powiatowego, *Adam Langhammer* kotlarz, *Schlegel* aptekarz.

W badanym materiale nazewniczym L. Dacewicz wyodrębniła także niewielką grupę nazwisk pochodzenia litewskiego, np. Mathias *Gryguć*, Dawido *Kiejwiel*, Adam *Gigunt* lub zawierających jakiś element litewski (podstawę derywacyjną lub formant), np. *Gieryk*, *Gudaszewicz*, *Backiel*, *Wojtul*.

Niewątpliwym walorem pracy jest starannie zredagowany słownik etymologiczny badanych nazwisk. Interpretacja materiału nazewniczego została w nim przeprowadzona bardzo wnikliwie, w oparciu o bogatą literaturę onomastyczną (polską, białoruską, ukraińską, rosyjską, niemiecką, litewską). Słownik jest solidną podstawą analizy i syntezy dokonanej w innych częściach opracowania.

Na zakończenie można dodać, że książka w znaczący sposób wzbogaca naszą wiedzę o specyfice nazewnictwa osobowego Białegostoku. Z pewnością zainteresuje zarówno badaczy profesjonalnych zajmujących się onomastyką regionalną, jak i studentów piszących prace magisterskie z tej dziedziny.

Elzbieta Bogdanowicz
Białystok

Базыль Сегень, Прыназоўнік у сістэме адной усходнеславянскай гаворкі Беласточчыны, Беласток 2001, сс. 232

Міжмоўныя адносіны, характэрныя для пагранічча, здаўна прыцягвалі ўвагу лінгвістаў. У сувязі з гэтым заслугоўваюць увагі ўсходнеславянскія гаворкі, дзе моўныя кантакты з большай або меншай інтэнсіўнасцю адбываюцца і ў наш час. У манаграфіі Б. Сегеня ўсебаковаму аналізу падвяргаюцца прыназоўнікавыя словазлучэнні. У якасці крыніцы фактычнага матэрыялу аўтарам была выбрана гаворка беларуска-ўкраінскага моўнага пагранічча (в. Трывежа на Беласточчыне). Цікаваць да гісторыі гэтай гаворкі ў многім звязана з экстралінгвістычнымі фактарамі, са зменай дзяржаўнай прыналежнасці тэрыторыі гаворкі. Да 1917 года, калі Беласточчына ўваходзіла ў склад царскай Расіі, яе дыялектныя асаблівасці вывучалі перш за ўсё беларускія і рускія вучоныя (Я. Карскі, А. Сабалеўскі). Даследаванні ў даваенны і пасляваенны часы праводзіліся ў пераважнай большасці польскімі лінгвістамі, тым не менш пэўная тэндэнцыянасць бачна пры спосабах правядзення моўнай беларуска-ўкраінскай мяжы беларускімі і польскімі вучонымі. Аднак, як сцвярджае аўтар, беластоцкая гаворка ўтварылася на ўсходнеславянскай аснове, і ні даўня, ні сучасныя ўплывы польскай мовы не прывялі да змены яе ўсходнеславянскага характару (с. 18).

Найбольш складаным з'яўляецца ўстанаўленне мяжы паміж беларускімі і ўкраінскімі гаворкамі на тэрыторыі Польшчы. Ва ўкраінскай дыялекталогіі гэтыя гаворкі традыцыйна лічацца часткай заходнепалескай групы ўкраінскіх гаворак (валынска-палескія гаворкі). Паводле беларускіх даследчыкаў дадзеная моўная тэрыторыя належыць да па-

лескай групы гаворак беларускай мовы. Сам аўтар лічыць мэтазгодным аднесці даследуемы матэрыял да пераходных беларуска-ўкраінскіх гаворак.

Як вядома, прыназоўнік (калька грэч. próthesis, лац. praepositio) адносіцца да разраду службовых, марфалагічна нязменных слоў, якія выяўляюць разнастайныя адносіны паміж залежнымі і галоўнымі членамі словазлучэння і якія ажыццяўляюць падпарадкавальную сінтаксічную сувязь у словазлучэнні і сказе. Прыназоўнік з'яўляецца складанай катэгорыяй, пра што сведчыць той факт, што некаторыя даследчыкі ўвогуле не ўключаюць прыназоўнік у класіфікацыю па часцінах мовы, і тады прыназоўнікі разглядаюцца як асобны клас слоў, якія выконваюць службовую функцыю.

Да гэтага часу аналіз прыназоўнікаў праводзіўся на матэрыяле мастацкай літаратуры, публіцыстычных твораў, слоўнікавых артыкулаў. Прыназоўніку ў беларускай мове была прысвечана манаграфія П. П. Шубы (*Прыназоўнік у беларускай мове*, Мінск 1971), у якой аналізуецца сістэма прыназоўнікаў у сучаснай беларускай мове. Аднак, як зазначае П. П. Шуба, *на за межамі засталіся ўсе пытанні, звязаныя з этымалогіяй і гісторыяй развіцця прыназоўнікаў, фарміравання сучасных значэнняў прыназоўнікавых канструкцый*. Такім чынам, відавочна, выбар тэмы даследавання Б. Сегенем з'яўляецца апраўданым і актуальным.

Аўтарам быў ажыццёўлены комплексны падыход пры разглядзе прыназоўніка. У манаграфіі даследуецца катэгарыяльны статус прыназоўніка, функцыі прыназоўніка, структура і этымалогія дыялектных прыназоўнікаў (вытворных і невытворных), вынікі моўнай інтэрферэнцыі, уземадзейненне моў і інш. У главе *Паходжанне дыялектных прыназоўнікаў* аўтар прыходзіць да думкі, што працэс фарміравання і развіцця сістэмы прыназоўнікаў кожнай мовы праходзіў на працягу многіх стагоддзяў і што на сучасным этапе ніяк нельга гаварыць пра яго завяршэнне. Найбольш старажытнымі ў гаворцы з'яўляюцца агульнаславянскія (праславянскія) прыназоўнікі, якія адзначаюцца ў іншых індаеўрапейскіх мовах: *бэз*: бел. без, руск. без, укр. без, польск. bez, чэшск. bez, славацк. bez, каш. báz, bes, bez, в.-луж. bjëz(e), н.-луж. bjez, балг. без, макед. без, сербск.-харв. без, славен. bez, ст.-руск. без, беж, ст.-слав. безъ, без, бес і роднасныя формы: літоўск. be, лат. bez, ст.-пруск. bhe – 'без', ст.-інд. bahih 'па-за', перс. bē (аг.слав. *bezъ). Праславянскімі з'яўляюцца і прыназоўнікі до (бел. да) (аг.слав. *do), з (зо) (утварыўся ў выніку аб'яднання праславянскіх *jъz (>ст.-слав. из) і (*sъn>sъ), із (аг.слав. jъz), на (*na), по (*po), про (*pro), за (*za), над (*nadъ), пярэд (*perdъ).

Вытворныя прыназоўнікі захоўваюць, на думку аўтара, працэс пераходу ў прыназоўнікі паўназначных слоў. Б. Сегень выдзяляе адыменныя (назоўнікавыя), прыслоўныя і прыметнікавыя прыназоўнікі (сярод апошніх – два: проті(ў), уздоўж). Большасць назоўнікавых аўтар адносіць да агульнаславянскага перыяду (коло, кромі, кругом, міжду, сэрэд). Значна радзей у функцыі прыназоўніка выступаюць прыслоўі больш позняга паходжання: упопэрэк, уздоўж, наўстрыечу, пообапул, ведлуг (польск. we-

dlug), многія з якіх маюць фанетычныя варыянты (дыял. кромі – бел.літ. акрамя, дыял. чэрэз – бел.літ. пераз).

У главе *Ужыванне дыялектных прыназоўнікаў* аўтар апісвае значэнні прыназоўнікаў (прасторавыя, часавыя, аб'ектныя, прычынныя, мета-выя, іншыя семантычныя адносіны). На аб'ёмным фактычным матэрыяле Б. Сегень прыходзіць да высновы, што „прыватныя аб'ектныя значэнні могуць абазначацца прыназоўнікамі бэз, для, до, з, за, на, над, о, об, од, по, про, пры, пуд, пэрэд, у, чэрэз, вытворнымі замест, коло, кромі, міежду, протіў, сэрэд, прыслоўна-прыназоўнікавымі канструкцыямі напаловіну з, разам з і запазычаным з польскай мовы прыназоўнікам вэдлуг (с. 138). Прыназоўнік і прыватнае аб'ектнае значэнне кожнага прыназоўніка аўтар адлюстроўвае ў табліцы (с. 139).

У дыялектных прыназоўніках, у адрозненне ад прыназоўнікаў літаратурнай мовы, захоўваецца оканне (до, о, об, од, по), дыфтонгі на месцы былога ё (міежду), незакончанасць аб'яднання старажытных ізь і сь. Аўтар паказвае ўздзеянне ўкраінскай мовы (зацвярджэнне губна – губных і прыаднеязычных перад е (бэз, пэрэд, сэрэд) і на пераходзе ненаціскага яць (ё) у і (кромі, замест). У манаграфіі даследуюцца старажытныя прыназоўнікі (із, чэрэз, міежду, коло і інш.), якія ў літаратурнай мове або відазмяніліся, або выйшлі з ужытку, аналізуюцца разнастайныя па сваёй структуры і функцыях дыялектныя прыназоўнікавыя словазлучэнні.

Да ліку адметнасцей семантыкі прыназоўнікаў у гаворцы аўтар адносіць пашырэнне значэнняў прыназоўнікаў до, за, на, о, по, пуд, чэрэз, коло. Вынікі польскага ўплыву на семантыку дыялектных прыназоўнікаў выяўляюцца ў тым, што польскімі аналагамі ўскосна падтрымліваюцца старажытныя сродкі выражэння адпаведных семантычных адносін (значэнні прыназоўнікаў до, чэрэз) і развіццё новых значэнняў (пуд, на, од), а таксама ў тым, што польская мова з'яўляецца часам крыніцай прамога запазычання ў дыялект.

Напрыканцы свайго даследавання Б. Сегень змяшчае дыялектныя тэксты, якія дазваляюць глыбей пазнаёміцца з гаворкай в. Трывежа. Аўтарам падаюцца і тлумачэнні некаторых дыялектных слоў, якія адсутнічаюць у беларускай літаратурнай мове ці маюць іншае лексічнае значэнне.

У цэлым манаграфія Б. Сегеня, дзякуючы цікавым назіранням і канцэптуальным тэарэтычным абагульненням, уяўляе сабой важнае слова ў распрацоўцы важнай лінгвістычнай праблемы. Тым больш што неадкладная і пільная патрэба даследавання функцыянавання ўсходнеславянскай гаворкі ў спецыфічных умовах зоны пераходных дыялектаў пры адсутнасці непасрэднага ўплыву беларускай літаратурнай мовы, але пад уздзеяннем суседняй польскай, *выклікана неабходнасцю затаваць будучым пакаленням даследчыкаў саму крыніцу фактычнага матэрыялу, які ў выніку незваротных і ўсё больш інтэнсіўных апошнім часам змен можа быць цалкам страчаны* (173).

М. Гарбачык
Брэст

Acta Polono-Ruthenica VI. Redaktor tomu Walenty Piłat, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski, Olsztyn 2001, ss. 502

Здаецца, няма буйнога славістычнага асяродка, як у Польшчы, так і за яе межамі, дзе б не ведалі, не лічыліся з даследаваннямі прафесара Базыля Белаказовіча. Уражвае абсяг яго навуковых інтарэсаў: руская і беларуская літаратуры, культуралогія, літаратурная кампаратывістыка, пагранічча культур, культурны цэнтр і яго перыферыя, рэгіяналізм і малыя айчыны, краіна нараджэння як культурны чынік творчасці, праблема асіміляцыі і захавання ўласнай тоеснасці ў літаратурах пагранічча, ідэалы этнічнай ментальнасці, стэрэатыпы і маргіналіі, а таксама шэраг іншых актуальных для славянскага свету праблем. Напачатку студзеня прафесар Базылі Белаказовіч адзначыў сваё 70-годдзе. І відавочна, што яго калегі з Інстытута Усходняй Славістыкі Вармінска-Мазурскага ўніверсітэта ў Ольштыне мелі ўсе падставы, каб прысвяціць чарговы нумар свайго штогодніка знакамітаму юбіляру.

Уводзіць у часопіс слова рэдактара тома дырэктара Інстытута Усходняй Славістыкі прафесара В. Пілата. Сцісла акрэслены ў ім галоўныя вехі біяграфіі вучонага – ад нараджэння ў Відаве пад Бельскам Падляскім да атрымання высокіх навуковых ступеняў і тытулаў і працы ў прэстыжных навуковых установах. Цалкам лагічным кампазіцыйным завяршэннем тома з'яўляецца бібліяграфія публікацый Б. Белаказовіча за гады працы ў Ольштыне (1992-2000). Пры тым, перш чым падаць спіс друкаў, доктар Ірэна Рудзевіч сістэматызавала і ахарактарызавала асноўныя накірункі навукова-педагагічнай дзейнасці Б. Белаказовіча за апошнія 10 год. Агляд жа даробку юбіляра на часовай вертыкалі стаўся прадметам навуковага аналізу ў першых шасці артыкулах *Acta...* Сведчаць яны аб эвалюцыі навуковых інтарэсаў Б. Белаказовіча ад канкрэтных постацей, літаратур (польскай, рускай, беларускай, украінскай) да асэнсавання агульназначных культурных, гуманітарных праблем. Так, В. Вільчыцкі слухна сцвярджае:

Компаратывістыка literacka stykając się z problematyką kultury stawiała się częścią komparatystyki kulturowej. Białokozowicz rozszerzał więc tematykę i zakres działań porównawczych wychodząc z założenia, że integracja badań literackich powinna przebiegać w obrębie całej humanistyki.

Również i na tym etapie twórczości Białokozowicza obserwujemy dwutorowość realizacyjną: z jednej strony prezentuje on problematykę kulturologiczną i metody jej rozwiązań w aspekcie teoretycznym, z drugiej zaś – poprzez badania własne – daje bogatą egzemplifikację owych ustaleń i dezyderatów (15).

Варта адзначыць, што хаця ў гэтым нумары *Acta...* няма публікацыі самога Б. Белаказовіча, але кожны з заўяўленых блокаў тома (хіба за выключэннем мовазнаўчага) блізкі яго даследчым інтарэсам і тэматычна і праблемна.

Раздзел *Тэорыя і гісторыя літаратуры* адкрывае І. Кузьмічоў развагамі пра тыпалогію жанравых суперсістэм. Уласна мэтаю даследчыка ёсць акцэнтацыя праблемы. На яго думку, працэс стварэння су-

персістэм вельмі павольны, працягласць існавання, а тым больш адмірання іх надзвычай доўгая. Вучоны выдзяляе першабытную, міфалагічную (або сімвалічную), фальклорную і сістэму новага і навейшага часу, якую называе сучаснай. Відавочна, што вырашэнне буйных праблем магчыма пры ўліку ўсіх кампанентаў культурнага шляху чалавецтва. Сапраўды, *в современной литературе происходит синтез родовых и дифференциация жанровых и внутрижанровых форм* (81). І трэба спадзявацца, што гэтыя ідэі І. Кузьмічова нарэшце знойдуць сваіх зацікаўленых прыхільнікаў. Самыя розныя тэарэтыка-гістарычныя аспекты творчасці Л. Талстога, М. Горкага, М. Цветаевай, А. Мінчына, М. Сяднёва разглядаюць у сваіх артыкулах М. Фартунатаў, Н. Жывалупава, Г. Зайцава, І. Козлік, І. Мянюўская, Я. Чыквін.

У раздзеле *Меандры славянскай ідэі і дыялог культур* надзвычай цікавым уяўляецца артыкул Т. Шышко *Біблейныя матывы ў творчасці Салтыкова-Шчадрына*. Амаль усё XX стагоддзе адбывалася свядомая фальсіфікацыя светапогляду аднаго з рускіх класікаў, вышукаўся паслядоўны атэізм у яго творах, замоўчваліся словы пісьменніка аб той радасці, якую дае чалавеку вера ў патубаковае жыццё, выказаныя Салтыковым-Шчадрыным у напалову аўтабіяграфічнай *Пошехонской старине*, ягонае прызнанне ў тым, якім *животворным лучом* было для яго прачытанне ў дзяцінстве Евангелля. Даследчык звяртае ўвагу на своеасаблівыя, індывідуальна творчыя дачыненні Салтыкова-Шчадрына са Святым Пісаннем:

Следует однако сразу тут отметить, что Салтыков-Шедрин, в противовес таким выдающимся знатокам Священного Писания, как Андрей Мельников-Печерский, Федор Достоевский, Лев Толстой, не говоря уже о чевствующем себя иересиархом Николае Лескове, редко прибегал к дословному воспроизведению стихов из книг Ветхого и Нового Заветов. Чаще всего, обращаясь к Библии, Салтыков-Шедрин использовал ее темы, образы, притчи и сказания в своеобразной для себя, как прокурора общественно-политической жизни, характерной трансформированной форме (194).

Гэтую сваю выснову даследчык пацвярджае скрупулёзным аналізам тэкстаў. Актуальнасць разглядаемай праблемы відавочная, важкасцю сваёй яна выходзіць за межы артыкула.

У раздзеле *Міжславянскія літаратурныя філіяцыі* знайшоў месца матэрыял з розных філалагічных дзялянак: пераклады ці рэмінісцэнцыі з гісторыі літаратуры (У. Казбярук), праблемы шматмоўнасці на польскіх і ўкраінскіх землях у XIX-XX стагоддзях (З. Гросбарт), фальклорны матывы (канцэпт) *долі* на памежжы славянскіх культур (І. Конева), жыццянні аднаго з пачынальнікаў беларускай літаратуры XIX стагоддзя Аляксандра Рыпінскага (Я. Янушкевіч), эвалюцыя малога эпічнага жанру ў рускай і ўкраінскай літаратурах рубяжа XIX-XX стагоддзяў на матэрыяле творчасці А. Чэхава і В. Стэфаніка (М. Цяплінскі), паэзія беларускага паэта Алеся Гаруна на тле суседніх літаратур пачатку XX стагоддзя (У. Рагойша).

У наступных трох раздзелах чарговага нумара *Acta...* – канкрэты-

зуюцца разнастайныя аспекты польска-рускіх, украінскіх, беларускіх як кантактных, так і тыпалагічных узаемін. Да важнай высновы ў выніку праніклівага параўнання ўзаемных перакладаў А. Міцкевіча і А. Пушкіна прыходзіць У. Мархель:

Tak więc Puszkina i Mickiewicz mieli różne podejście do przekładu: Mickiewicz pozostawał wierny oryginałowi, dostosowywał się do niego, Puszkina zaś dostosowywał oryginał do siebie (276).

Варта адзначыць тут і артыкул З. Збароўскага, у якім упершыню аналізуецца пераклад сямі вершаў Б. Пастэрнака на польскую мову, зроблены Ежы Камілам Вайнтраўбам.

Цікавыя тыпалагічныя паралелі, сыходжанні, аналогіі падаюць у сваіх артыкулах А. Дзмітрыеўскі, Б. Муха, А. Цыбенка, Я. Арлоўскі, П. Рагойша, М. Хмяльніцкі, В. Хораў. Так, на думку А. Дзмітрыеўскага, трагедыя А. Пушкіна *Борис Годунов* і паэма А. Блока *Возмездие* адначасова сыходзяцца і супрацьстаяць адна другой ў сваіх гістарычных рубяжах. Праблематыка абодвух твораў здзяйсняецца ў спалучэнні лёсаў двух славянскіх народаў – рускіх і палякаў. Менавіта параўнальнай тыпалогіі руска-польскіх матываў у *Борисе Годуновым* і *Возмездии* і прысвечаны артыкул А. Дзмітрыеўскага. Падаюцца вартымі ўвагі удакладненні трактоўкі ідэі *возмездия*, зробленыя даследчыкам:

Итак, почти через 100 лет после Пушкина, но в общей с ним парадигме русско-польской проблематики Блок создал в образе младенца символ исторического возмездия как воздаяния и платы по заслугам, как благодатного снятия и преодоления внутриславянских и исторических грехов и нашего взаимного воскресения и Возрождения (283).

Пра польска-беларускае пагранічча ў творчасці Т. Канвіцкага разважае В. Хораў. Увогуле сама гэта праблема мае ў польскай літаратуры глыбокую гістарычную перспектыву – ад М. Гусоўскага, Я. Радвана да А. Міцкевіча, У. Сыракомлі, Э. Ажэшкі, Ч. Мілаша, Ю. Мацкевіча, М. Ваньковіча, Е. Путраманта і іншых. Аднак менавіта ў Т. Канвіцкага, як і ў Э. Ажэшкі, тэма пагранічча сталася лейтматывам ўсёй творчасці. Даследчык падкрэслівае, што этнічны, рэлігійны, культурны кангламерат рэгіёна набыў для Канвіцкага статус „малой радзімы”. І ўспаміны аб ёй – магнетычнае ядро ці не большасці твораў пісьменніка. Цалкам пагаджаючыся з ацэнкай месца ў творчасці Т. Канвіцкага беларуска-літоўскага пагранічча, усё ж даводзіцца зазначыць, што ў рускім літаратурнаўстве (аб чым сведчаць і некаторыя моманты артыкула В. Хорава) дасюль распаўсюджаны погляд на Наваградчыну, як на беларуска-літоўскія землі. Бракуе ведання гісторыі як Беларусі, так і Вялікага княства Літоўскага, Рускага, Жамойцкага. Цяперашнія літоўцы – спадкаемцы якраз Жамойці, сталіцай якой быў Каўнас (Коўна). У часы ж Міцкевіча этнонім *Літва*, як і на працягу ўсяго XIX і часткі XX стагоддзяў ахопліваў якраз беларускія землі да самага Менску. Адсюль і ў суседняга гадаванца Наваградчыны: *О, Літва, Айчына мая!*

Зразумела, не абыдзены ўвагаю і моўныя кантакты, якім прысвечаны сёмы, заключны раздзел ольштынскага штогодніка. Уздымаюцца ў артыкулах гэтага лінгвістычнага блоку пытанні, праблемы самага рознага кшталту: сутнасць новага „палявання на ведзьмакоў” у канцэптасферы рускай і польскай мовы на аснове публіцыстычных тэкстаў (І. Кажэнеўска-Бежыньска), робицца спроба нармавання заходнепалескай літаратурнай мікрамовы ў Беларусі (Г. Відэр), разглядаецца функцыянальная спецыфіка лексічных эксплікатараў мадальнага значэння магчымасці ў мове пачатковага перыяду фарміравання рускай нацыі (С. Вауліна) і інш. Змешчана тут таксама ці не адна з апошніх прац вядомага славіста, русіста, дарэчы, старшыні рэдакцыйнага камітэту *Acta...* прафесара Альберта Барташэвіча (*Наматкі аб русізмах у польскіх жаргоніах*).

Абмежаваная прастора часопіснай рэцэнзіі, на жаль, не дазваляе аддаць належнае ўсім вартасным матэрыялам, змешчаным у такім аб'ёмным штогодніку. Бясспрэчна тое, што нумар *Acta Polono-Ruthenica*, прысвечаны 70-годдзю прафесара Базыля Белаказовіча, сапраўды змястоўны і важкі.

Галіна Тварановіч
Беласток

Lilia Citko, *Nazewnictwo osobowe północnego Podlasia w XVI w.*, Białystok 2001, ss. 190

Bibliografia onomastyki Białostoczczyzny wzbogaciła się o kolejną cenną pozycję, monografię pt. „Nazewnictwo osobowe północnego Podlasia w XVI w.” Stanowi ona fragment obronionej kilka lat temu bardzo ważnej dla rozwoju badań onomastycznych Białostoczczyzny pracy doktorskiej. Postać książkowa z pewnością bardziej przysłuży się upowszechnieniu wyników tych badań.

Przedmiotem niniejszego opracowania są szesnastowieczne męskie nazwy osobowe pochodzące z ziem historycznego województwa podlaskiego. Ziemie te nie stanowiły odrębnej jednostki geograficznej, ale wyróżnia je specyfika osadnicza. Na tym obszarze miał miejsce styk i kontakt kultury Słowian wschodnich i zachodnich oraz Bałtów.

Na podkreślenie zasługuje wybór źródeł. Zawarty w nich materiał antroponimiczny, liczący 2400 różnego rodzaju nazw osobowych, jest wystarczająco reprezentatywny do dokonania analizy i określenia charakteru funkcjonującego wówczas systemu antroponimicznego.

Autorka z uzasadnionych względów rezygnuje z podziału na antroponimie szlachecką, mieszczańską i chłopską. Wyekscerpowany ze źródeł zasób antroponimów poddany został analizie jako całość, niemniej jednak związki niektórych typów słowotwórczych z określonym stanem społecznym są sygnalizowane. Odzwierciedlają one ten etap w rozwoju systemu nazewniczego, w którym do nominacji nie-

rzadko wystarczało samo imię. Niemniej jednak dwuelementowe zestawienia antroponimiczne bardzo wyraźnie zaznaczają swoją obecność (95% analizowanych modeli).

Biorąc pod uwagę kryterium historyczno-genetyczne, podstawy motywacyjne analizowanych nazw osobowych oraz funkcje tworzących je formantów Autorka wyodrębniła kilka typów nazwisk: patronimiczne, odapelatywne, odmiejscowe, odzawodowe, odetniczne, obce i niejasne. Jako odrębnego typu nie należy w zasadzie traktować nazwisk niejasnych, bowiem taka ich kwalifikacja wynika przede wszystkim z niewyraźnego lub nieczytelnego zapisu w rękopiśmiennym źródle. Na marginesie należy zaznaczyć, że raczej umowny charakter ma także podział na nazwiska odapelatywne i odzawodowe, które w gruncie rzeczy też mają odapelatywne podstawy. Ścisłej rzecz biorąc należałoby wśród nazwisk odapelatywnych wyróżnić odprzewiskowe (czy też charakteryzujące) i odzawodowe.

Przy szczegółowym omówieniu poszczególnych typów semantycznych nazwisk brana jest pod uwagę struktura językowa (różne typy deskrypcji określonych, formy syntetyczne proste i derywowane), charakterystyczne formanty oraz ich frekwencja. Analizując poszczególne typy antroponimów Autorka wykazała się dużą starannością, co należy szczególnie podkreślić, bowiem interpretacja niektórych struktur wcale nie należała do łatwych, np. tych z elementem spółgłoskowym -k- (np. -ko, -ek, -ak), które z antroponimicznego punktu widzenia nie zawsze można jednoznacznie zakwalifikować jako struktury proste lub derywowane, czego dowodzi interpretacja następujących nazw: *Rzeszotko* – odapelatywna prosta, *Mołotko* – derywowana, *Klekotko* – derywat paradygmatyczny. Wydaje mi się, że wszystkie trzy należałoby odnieść albo do struktur prostych (mających w podstawie formy zdrobniałe) albo derywowanych sufiksem -ko (przy założeniu, że pochodzą od nazw *Rzeszoto*, *Mołot*, *Klekot*).

Warto podkreślić, że sporo uwagi w omawianym opracowaniu poświęcono imionom, które stanowiły bardzo ważny element identyfikacyjny, zwłaszcza w warstwie chłopskiej, gdzie nazwiska odznaczały się wyjątkową niestabilnością lub w ogóle ich nie było. Używano imion słowiańskich oraz chrześcijańskich związanych z kultem świętych Kościoła rzymskokatolickiego oraz prawosławnego. Charakterystyczną cechą XVI-wiecznego imiennictwa jest powszechność występowania form derywowanych. Dominował proces derywacji sufiksальной, przy czym najczęściej funkcjonowały zjawisko dezintegralnego skracania tematu i rozwijania go formantami hipokorystycznymi. Zdecydowanie największą aktywność w derywowaniu hipokorystyków na północnym Podlasiu wykazywał wschodniosłowiański sufiks -ko. Formy hipokorystyczne z -ko stanowiły prawie połowę wszystkich derywatów imiennych.

Jednym z ważnych celów tego opracowania było ujawnienie i określenie charakteru komponentu bałtyckiego, a ściślej litewsko-słowiańskich transpozycji nazewniczych w antroponimii północnego Podlasia. Wyodrębniono różne ich rodzaje, a mianowicie transpozycje fonetyczno-graficzne, morfologiczne, derywaty alternacyjne, paradygmatyczne i sufiksalne.

Wiele antroponimów odnotowanych w XVI-wiecznych dokumentach dotyczących obszaru Podlasia odzwierciedla cechy właściwe językom wschodniosłowiańskim, głównie białoruskiemu i ukraińskiemu, na co również została zwrócona uwaga w niniejszej monografii. Podano przykłady cech fonetycznych, morfologicznych,

a także ujawniono obecność elementów leksykalnych przejawiających się głównie w klasie nazwisk odapelatywnych oraz w podstawach patronimików.

Z uzasadnionych względów Autorka ograniczyła się do Indeksu antroponomów, w związku z tym czasami odczuwany jest brak etymologii, zwłaszcza w przypadku niektórych apelatywów pochodzenia białoruskiego. Antroponomom litewskim, w tym również ich etymologii, poświęcono nieco więcej uwagi. Jest to posunięcie słuszne, bowiem nazewnictwo bałtyckie było zdecydowanie obce dla Słowiańszczyzny.

Opracowanie zawiera interesujące dane statystyczne odnośnie dominacji określonych typów nazwisk. Wyniki badań przeprowadzonych przez L. Citko potwierdzają dotychczasowe ustalenia, że do powszechnie używanych (58% badanych antroponomów) należały związane z wschodniosłowiańską kulturą nazewnictwa formy patronimiczne, co z kolei znajduje uzasadnienie w specyficznej strukturze osadnictwa. Kolejne miejsca zajęły nazwiska odapelatywne i odmiejscowe.

Głęboko przemyślana i starannie opracowana analiza nazewnictwa północnego Podlasia dowodzi, że jej Autorka jest doświadczonym badaczem onomasty, który z wystarczającą swobodą porusza się po trudnym terenie polsko-białorusko-litewskiego pogranicza etniczno-kulturowego.

Leonarda Dacewicz
Białystok

Вольга Шынкярэнка, *З верай у чалавечнасць: Адметнасці вобразна-паэтычнай сістэмы сучаснай беларускай літаратуры*, Гомель 2001, сс. 200

Вольга Шынкярэнка пачынала сваю навуковую дзейнасць з даследавання творчасці У. Караткевіча. Манаграфія *Пад ветразем дабра і прыгажосці* (Мінск, 1995) прысвечана жанрава-стылявым пошукам пісьменніка ў галіне прозы. Акрамя таго Вольга Шынкярэнка з'яўляецца таксама аўтарам шэрагу артыкулаў пра творчасць выбітнага майстра слова. У цэнтры яе ўвагі – нязменна творы гістарычнай тэматыкі, пра што сведчыць між іншым кніга *На скрыжальх гісторыі: Асаблівасці паэтыкі гістарычнага жанру* (Гомель, 1999). Тут упершыню ў беларускім літаратурнаўстве прадстаўлены праблемы паэтыкі гістарычнага жанру на матэрыяле сучаснай прозы з арыентацыяй на аналіз мастацкіх тэкстаў, іх структуры, ідэйна-вобразных і моўна-выяўленчых асаблівасцей. І вось летась пабачыў свет чарговы навуковы дослед актыўнага літаратурнага крытыка, вучонага.

Новая кніга В. Шынкярэнкі ўяўляе сабой зборнік з дваццаці шацці артыкулаў, у якіх шматпланавы асэнсоўваюцца праблемы сучаснай беларускай літаратуры. Артыкулы прысвечаны разгляду самых розных з пункту гледжання ідэйна-эстэтычных параметраў, стылю твораў. Да-

следчыца адзначае прысутнасць пэўных агульных тэндэнцый развіцця сучаснага літаратурнага працэсу. Дамінантай кнігі з'яўляюцца, як сведчыць і назва кнігі, чалавек і чалавечнасць, вера ў яго гуманнасць. Безумоўна, гісторыя, мінуўшчына народа адыгрывае вельмі важную ролю ў жыцці грамадства, што выразна ўсведамляецца даследчыцай. У цэнтры яе ўвагі – нарбак розных пакаленняў беларускіх твораў.

Зразумела, асэнсаванне сучаснай літаратуры Вольгай Шынкярэнкай ў кнізе *З верай у чалавечнасць* не магло абысціся без аналізу творчасці У. Караткевіча. Артыкул *Палоннік вечнасці*, у адрозненне ад першай кнігі В. Шынкярэнкі, прысвечаны аналізу паэзіі слыннага майстра слова. Асаблівая ўвага сканцэнтравана тут на апошнім зборніку паэзіі *Быў. Ёсць. Буду*. Варта ўзгадаць, што У. Караткевіч не дачакаўся выхаду сваёй чацвёртай паэтычнай кнігі ў свет, хаця сам паспеў падрыхтаваць яе да друку. Кніжка была выдадзена пасмяротна ў 1986 годзе і ўспрынята як тэстамент пісьменніка. Па словах даследчыцы, у апошнім зборніку вершаў паэта дамінуе філасофскі верш, *прасякнуты набытай жыццёвай мудрасцю, першым неспакоем думкі паэта* (12). Наогул большасць вершаў у зборніку *Быў. Ёсць. Буду* засяроджана на лёсе Беларусі ў розных аспектах (*Амаль хрысціянскі тост за ворагаў, Мова, Бекеш, або Ода ерасі, Прарок* і іншыя). Слушнай бачыцца наступная заўвага В. Шынкярэнкі:

Увогуле, нягледзячы на тое, што ў большасці выпадкаў творчасць мастака ўяўляе сабою даследаванне вялікіх і малых трагедый, якія выпалі на долю беларусаў, яна ў аснове сваёй застаецца аптымістычнай, што ні ў якім разе не азначае аблегчанага для ўспрымання. Апошні зборнік паэта разам з драматызмам прасякнуты светлай танальнасцю. У ім пульсуе мажорны рытм перамогі жыцця над усім змрочным і несправядлівым (12).

Значную цікавасць уяўляе аналіз ранняй прозы (1955-1966) Уладзіміра Караткевіча ў артыкуле *Бязмежжа і межы таленту*. Творы, якія ўзніклі ў гэты перыяд, характарызуюцца тым, што яны невялікія па аб'ёму і малавядомыя беларускаму чытачу ў параўнанні з пазнейшымі, больш буйнымі, як, напрыклад, *Каласы пад сярпом тваім*, *Хрыстос прыямліўся ў Гародні*, *Дзікае паляванне караля Стаха* і інш. Характэрным з'яўляецца час, у які ўзніклі гэтыя творы: 1956-1965 гады – перыяд так званай адлігі, калі ў блізкае мінулае нарэшце адыходзіла сумна вядомая тэорыя бесканфліктнасці. Аднак нязменна абавязвала

усеагульнае бяздумнае стаўленне *вінцікаў аднаго агульнага механізма* да ўласных лёсаў і сэрцаў, якія мусілі належаць партыі і жыць па яе ўказы, да праблем свайго народа, да правоў і абавязкаў, што павінны былі гарантавацца і ахоўвацца справядлівымі грамадскімі інстытутамі. У выніку – росквіт Ленініяны (...) (22).

Вось і ўзніклі творы тыпу *Аліва і меч*, якія выклікаюць неадназначныя эмоцыі ў чытачоў. В. Шынкярэнка слушна заўважае, што мы самі не ўсведамляем, у якой ступені з'яўляемся ахвярамі свайго часу. У гэты самы перыяд пішуцца і такія патрыятычныя творы, як *Маці ветру ці Легенда аб бедным д'ябле і аб адвакатах сатаны*, дзе сам пісьменнік раскрывае

два галоўныя матывы яго далейшай творчасці: пошукі шчасця для бедных людзей і пошукі праўды.

Артыкул *Славу продкаў вяртаючы* мае тыпалагічны характар і прысвечаны параўнанню творчасці М. Гайдука, У. Караткевіча і У. Арлова. Двух першых пісьменнікаў аб'ядноўвае зварот да гістарычнай тэматыкі праз паглыбленае асэнсаванне вуснай народнай творчасці, праз асабістую далучанасць да яе эпохі ў якасці сааўтараў (40), мажлівасць быць пісьменнікам, які стварае гісторыю сваёй айчыны. Адрозненні, між іншым, у тым, што Караткевіч

выяўляе сябе досыць актыўна, істотна ўплываючы на змест і пафас твораў. М. Гайдук імкнецца захоўваць аб'ектыўнасць пачутага, заставацца пры гэтым староннім назіральнікам, дакладным інфарматарам (40).

Прычым эпічнасць светаўспрымання Гайдука не супрацьстаіць эсэістычнасці яго мастацкай манеры. Варта адзначыць, што такая манера пісьма ўзбагачана ўменнем перадаваць гісторыю як *цэласную эпічную панараму ранейшага і сучаснага жыцця* (44). Гэта асабліва ўласцівая таксама і Уладзіміру Арлову. Усіх трох пісьменнікаў цікавіць тэма паўстання 1863 года і падзей замаху на Аляксандра І. У станаўленні і раскрыцці мастацкіх талентаў гэтых пісьменнікаў адыгрывае значную ролю таксама зварот да фальклору. М. Гайдук пры тым мэтанакіравана займаўся зборам народнай творчасці.

У артыкуле *Песня даспелага сонца* разглядаецца паэзія Я. Чыквіна 1988-1998 гадоў. Даследчыца заўважае, што ў вобразнай сістэме Чыквіна-паэта цэнтральнае месца займае сонца. Звяртаецца ўвага на нязменна замілаваны адносіны паэта да свайго мінулага і адначасова на вычуванне хуткаплыннасці, нетрываласці жыцця. Падкрэсліваецца асабліва роля ў жыцці і творчасці паэта прыроды. Шкава, што нацыянальнае ў Я. Чыквіна выяўляецца найперш праз паказ прыродных фарбаў, змен пор года, а таксама беларускай царпліваасці.

У актыве Я. Чыквіна – крытыка і літаратуразнаўцы – і кніга *Далёкія і блізкія. Беларускія пісьменнікі замежжжа*, змест якой аналізуе В. Шынкярэнка ў артыкуле *Кніга, адкрытая ў свет*. Многія з нас, хто цікавіцца літаратурай, могуць пазайздросціць *здольнасці творчай асобы прачытаць і пранікнуць у сэнс напісанага іншым, уменню бачыць і адчуваць, весці развагі, зыходзячы з канкрэтных тэкстаў і па-за імі*. (56). Да вартасцей трэба яшчэ дадаць абазнанасць *як у галіне тэорыі літаратуры, так і ўласна мастацкай сферы, высокі ўзровень крытычнай культуры яго п'яра* (57). В. Шынкярэнка адзначае, што ніхто з даследчыкаў не змог разгледзець творчасці Я. Юхнаўца ў ракурсе яго эстэтычнай сістэмы, філасофскага мыслення, духоўных рэфлексій, як зрабіў гэта Я. Чыквін.

Варта пагадзіцца са сцвярджаннем В. Шынкярэнкі, што адным з найскладаных у курсе *Гісторыя сучаснай беларускай літаратуры* з'яўляецца раздзел, які даследуе праблемы і агульны стан сённяшняга паэтычнага слова. І, здаецца, што ў гэты час няма ў беларускай літаратуры больш паэтычнага пісьменніка, як Я. Брыль. Адною з адзнак яго

таленту – уменне бачыць, дар чуць *па-за межамі таго, што існуе вакол цябе, што няспынна гучыць, гаворыць, у здольнасці суперажываць* (27). Увагу пісьменніка прыцягвае ў большасці добрае ў акалячым жыцці, а таксама літаратурнае слова, напісанае з любоўю. Такім чынам, мабыць, трапна знаходзіць В. Шынкярэнка супольныя рысы паміж ім і вядомым праўдалюбам з сярэднявечча – Мантэнем. Апрача пералічанага аб'ядноўваюць іх яшчэ такія адзнакі як эсэістычная форма з яе лірычнай філасафічнасцю і іранічнай падсветкай. Ёсць, на думку даследчыцы, сярод беларускіх творцаў яшчэ адна асоба, якая таксама валодае пералічанымі якасцямі – Я. Сіпакоў. У творчасці яго дамінуючую ролю адыгрываюць такія ўвогуле нетыповыя для беларускай літаратуры жанры, як балада і паэма ў прозе. Даследчыца спецыяльна засяродзілася на тых творах пісьменнікаў, у якіх маюць месца розныя спосабы мастацкага асэнсавання жаночых лёсаў. У творчасці Я. Брыля і Я. Сіпакова галоўная ўвага сканцэнтравана на пошуках гарманічнай зладжанасці чалавечай душы з прыродай і ўсім мікракосмасам.

Шырокая амплітуда мастацкіх пошукаў характарызуецца рознымі паэтычнымі схільнасцямі, эстэтычнымі і этычнымі ідэаламі. У працэсе эстэтычнага аналізу В. Шынкярэнка удакладняе, што для Л. Геніюш, У. Караткевіча, М. Гайдука, Н. Гілевіча, В. Іпатавай галоўнымі матывамі з'яўляюцца павага да нацыянальнага мінулага і яго захаванне, годнасць і гуманнасць асобы. Вострасацыяльная праблематыка, драматызм, трывога за будучыню выходзяць на першы план ў прозе В. Казько, Ю. Станкевіча, В. Карамазова, Г. Багданавай. Тэма Чарнобыля трывала ўвайшла ў беларускую літаратуру, асабліва актуальная для пісьменнікаў, якія родам з Палесся. У паэзіі Г. Тварановіч значнае месца займаюць хрысціянскія ідэі, культ маці, разважанні аб паміранні, паўторнасці ў прыродзе. Асабліва ўвага паэтаў Л. Рублеўскай, В. Шніпа засяроджана на пошуках духоўнага і бездухоўнага, высокамаральнага і нізкага ў жыцці. Характэрнай рысай творчасці М. Купрэва, як вызначае даследчыца, з'яўляюцца асэнсаванне біяграфічнага матэрыялу, вернасць абранай на пачатку творчага шляху тэматыцы. Да формы прытчы, такім чынам рэалізуючы свае жанрава-стылявыя пошукі, звярнуліся апошнім часам у вострасацыяльных творах В. Быкаў, Я. Сіпакоў, У. Някляеў, А. Мінкін. Дэміфалагізацыя прыкметная ў творчасці П. Васючэнкі, неаархаіка і дэманалогія – у А. Глобуса.

Несумненна, кніга Вольгі Шынкярэнкі звернута да кожнага, хто цікавіцца сучасным беларускім літаратурным працэсам. Манаграфія *З верай у чалавечнасць* сведчыць пра моц і сілу пісьменнікаў XX стагоддзя, уздымае і спрабуе вырашыць складаныя і важныя праблемы жыцця ў гісторыі беларускай літаратуры.

Анна Саковіч
Беласток

Р. Хайчук, Культура речевого общения (к вопросу обучения), Белосток, 2002, сс. 179; **Пособие по русскому речевому этикету,** Белосток, 2002, сс. 299

Каждый образованный человек знает, что в речевом этикете, как на родном языке, так и на изучаемом, передается социальная информация о говорящем и адресате, о том, знакомы они или нет, об отношениях равенства (неравенства) по возрасту, служебному положению, об их личных отношениях, о том, в какой обстановке происходит общение, и т.д. Выражения речевого этикета обладают «волшебной силой», их правильное применение приносит человеку удовлетворение, а неисполнение в нужной ситуации ведет к обиде. Речевой этикет является важным элементом культуры народа, продуктом культурной деятельности человека и инструментом такой деятельности, составной частью культуры поведения и общения человека. И очевидно, что книги Р. Хайчука *Культура речевого общения (к вопросу обучения)* и *Пособие по русскому речевому этикету* актуальны и своевременны.

Как теоретическая, так и практическая часть этих изданий дает основные сведения по совершенствованию речи и помогает сформировать навыки речевой деятельности в важнейших профессионально значимых речевых жанрах. Автор в своих книгах представляет теоретический, методический и практический материал, который может быть использован учителями и студентами в процессе самостоятельной работы, поскольку задачи формирования профессиональной речевой культуры не могут быть с исчерпывающей полнотой решены в рамках практических занятий одной или даже нескольких специальных дисциплин.

В книге *Культура речевого общения* объясняется, что такое культура речи, речевой этикет, рассматривается процесс нарабатывания навыков пользования речью как основным инструментом, орудием воздействия и получения информации. На высоком уровне излагается система основных норм современного литературного русского языка, показывается как совершенствовать навыки культуры речи, переходить постепенно от искусственной речи к естественной, от формально-правильной к культурной.

Теоретическая часть книги *Культура речевого общения* состоит из следующих глав: *Речевой этикет; Предмет и функции речевого этикета, его национальный характер; Экологический аспект культуры речи; Культура речи и культура языка; Речевое общение; Коммуникативная компетенция; Формирование билингвальной личности у польского студента-филолога; Проблема обучения взрослого учащегося; Языковая и неязыковая среда; Принципы обучения польских студентов-филологов; Методы и приемы формирования билингвальной языковой личности у польских студентов-филологов.* Каждая глава содержит интересные наблюдения и богатый практический материал, цель которого – дать сжатую информацию по затронутому кругу вопросов, указать основные направления для самостоятельных занятий студентов.

Есть все основания утверждать, что Р. Хайчук проделал большую работу по анализу литературы, посвященной культуре речи. Книга представляет теоретические взгляды ученых, которые могут служить основой для разнообразных практических рекомендаций по культуре владения современным русским литературным языком в его функциональных разновидностях – рекомендациях, в которых нуждается каждый филолог-руссист. Удачно подобранные контексты для презентации различных взглядов делают их доступными для усвоения и помогут студентам использовать труды этих психологов и лингвистов при изучении других теоретических курсов, написании курсовых и научных работ.

Особую ценность книга имеет для преподавателей. Она помогает построить модель дидактических занятий со студентами-филологами с целью осознания значимости речевого этикета для взаимопонимания в процессе общения. Преподаватели могут получить интересные, часто просто необходимые сведения для чтения других теоретических курсов по русскому языку.

Р. Хайчук подчеркивает, что неотъемлемая черта культурного человека – это высокий уровень речевой культуры и поэтому нужно постоянно обогащать свой словарь, учиться чувствовать своего собеседника, уметь отбирать наиболее подходящие для каждого случая слова и конструкции.

Книга *Пособие по русскому речевому этикету* состоит из двух частей. Первая из них содержит тексты и упражнения для самостоятельной работы. В качестве положительного момента нужно отметить и наличие в каждом параграфе таблиц, в которых выделяются наиболее важные и употребляемые формы и модели выражения: *обращения, приветствия и прощания, пожелания и поздравления, советы, просьбы, приглашения, благодарности, извинения, согласия и несогласия, утешения и сочувствия, соболезнования, уверенности и неуверенности, жалобы, удивления, неодобрения и упрека, одобрения и комплимента, стандартные речевые модели знакомства*, а также короткие теоретические примечания на тему правил использования этикетных речевых средств в разных ситуациях. Следует отметить и тот факт, что так как в различных сферах человеческой деятельности этикетные средства имеют свои особенности, автор немало внимания уделяет деловому, дипломатическому, светскому, церковному и воинскому этикету.

Заслуживает внимания и вторая часть *Лингвистический анализ текста*. Она включает задания, которые формируют лингвистические умения: выделять основную мысль в тексте, раскрывать смысл названия текста, аргументировать свою точку зрения, выделять эпитеты и синонимические повторы, находить слова с уменьшительно-ласкательными суффиксами, находить фразеологизмы, диалектизмы, синонимы и антонимы, определять тип интонации и т.п. Автор в этой части анализирует следующие типы текстов: *описание, повествование и рассуждение*. Обращает на себя внимание особая роль контрольных заданий, помещенных в этой книге. Несомненно, они позволяют отработать на прак-

тике важнейшие речевые умения. Нужно отметить, что при всей количественной обширности затронутых в книге проблем изложение материала имеет вполне доступную форму.

Таким образом, очевидно, что монография Романа Хайчука представляет серьезный интерес как в теоретическом, так и практическом отношении.

Мажанна Карольчук
Белосток

Мікола Мікуліч, Паэзія рэчаіснасці. У свеце Максіма Танка,
Мінск 2001, сс. 126

Творчасць народнага паэта Беларусі, лаўрэата Ленінскай прэміі Максіма Танка з'яўляецца адной з тых каштоўнасцей дамінант, на якіх выхоўваецца беларускае грамадства, яго маладое пакаленне. Таму зусім натуральна, што ў крытыка і літаратуразнаўцы М. Мікуліча асоба выдатнага паэта выклікае не толькі прафесійны, але і духоўна-чалавечы інтарэс. Лагічным працягам дзвюх папярэдніх кніг даследчыка – *Максім Танк і сучасная беларуская лірыка* (1994) і *Максім Танк: На скразняках стагоддзя* (1999), прысвечаных жыццю і творчасці мастака, з'явілася наступная.

Вялікі і неабдымны, трапяткі і чысты, высокі і духоўны свет паэта... Гэтую думку крытык сцвярджае ва ўсіх чатырох раздзелах сваёй кнігі. У першым з іх – *Паэзія рэчаіснасці* – аўтар зазначае, што творчасць Максіма Танка ішла ад жыцця, ад цяжкой заходнебеларускай рэчаіснасці, якая была цесна звязана з працай і ахвярнай нацыянальна-вызваленчай барацьбой. М. Мікуліч падкрэслівае духоўна-матэрыяльную, змештава-фармальную цэласнасць творчасці М. Танка.

Звяртаюць на сябе ўвагу прыведзеныя ў кнізе выказванні пра паэзію М. Танка 30-х гадоў С. Каліны, П. Броўкі, Я. Станкевіча. Яшчэ ў 1936 годзе газета *Наша воля* пісала: *Танк можа стацца вялікім песняром Беларусі, калі не забудзе аб найважнейшай умове – згушчаць чым найбольш думку на палатне вобразу* (с. 10). Пазней, як зазначае даследчык, гэтая ўмова стала адным з вядучых духоўна-мастацкіх прынцыпаў паэта. Аналізуючы яго далейшы творчы шлях – 40-50-ыя гады, – М. Мікуліч не ўнікае і адмоўных, палемічных выказванняў (напрыклад, з успамінаў С. Хмары), дае ім вывераную, аб'ектыўную ацэнку, падкрэсліваючы, што М. Танк заўсёды заставаўся вельмі сціплым, памяркоўным і непрэтэнцыйным чалавекам.

Сапраўдны росквіт творчай індывідуальнасці паэта прыпадае на 60-90-ыя гады (зборнікі *Мой хлеб надзённы*, *Глыток вады*, *Перапіска з зямлёй*, *Дарога, закалытаная жытам* і інш.). Вядома, каб пісьменнік адбыўся ў літаратуры, яму пажадана мець яркую, насычаную біяграфію.

Жыццёвы шлях М. Танка быў няпростым, поўным нягод і выпрабаванняў і ў той жа час шчаслівым, *плённа-выніковым на ідэйна-мастацкія пошукі і здабыткі, творчыя дасягненні* (с. 21). Паэт у сваім жыцці кіраваўся высокімі духоўна-маральнымі нормама і крытэрыямі, быў шчырым і чутлым, сціплым і сумленным, аб чым сведчаць яго шматлікія дзённікавыя запісы, прыведзеныя на старонках кнігі, а таксама ўспаміны пісьменнікаў і ацэнка яго творчасці А. Лойкам, У. Гніламедавым, У. Конанам і інш. Адзначаючы глыбокую ўлюбёнасць М. Танка ў навакольнае жыццё, даследчыкі ягонай спадчыны падкрэслівалі, што ў яго паэзіі *духоўнае і матэрыяльнае раўнацэнны, утылітарнае ўзнімаецца да рангу высокай духоўнасці* (с. 23). Сапраўды, у творчасці М. Танка знайшлі сваю паэтызацыю як звычайныя сялянскія рэчы, прылады і прыстасаванні – плуг, сякера, каса і інш. (*Мне пагаварыць бы...*), так і найвышэйшыя духоўна-гістарычныя каштоўнасці (*Літанія* і інш.).

Разглядаючы ў цэлым творчы шлях паэта і канкрэтныя яго вершы, напоўненыя глыбокім філасофска-аналітычным асэнсаваннем жыцця і чалавека, высокім гуманістычным зместам і грамадзянска-патрыятычным пафасам, М. Мікуліч сцвярджае, што паэзія М. Танка шырока раскрыла асаблівасці нацыянальнага характару, гістарычнага шляху і лёсу беларускага народа, выявіла багацце яго гісторыі і культуры, абгрунтавала паўнапраўнае месца беларусаў у еўрапейскай супольнасці.

М. Мікуліч выкарыстоўвае ў кнізе багаты фактаграфічны матэрыял. Так, расказваючы пра сяброўства М. Лынькова і М. Танка (раздзел *Гэта было, камісар...*), якое, на думку крытыка, трывалілася на высокіх душэўна-чалавечых прынцыпах, свабодзе пачуццяў, мастацкім таленце двух пісьменнікаў, ён змяшчае лісты М. Танка да М. Лынькова, выяўленыя ў сховішчах Беларускага дзяржаўнага архіва-музея літаратуры і мастацтва. Лісты пісаліся ў розны час і ў розных абставінах: дзелавыя і лакальныя – у 1942 годзе з Ульянаўска, дзе М. Танк вучыўся на малодшага камандзіра, з Новай Беліцы і Маладзечна – у 1944 годзе, у канцы вайны... Цеплыней і шчырасцю прасякнуты лісты 60-ых гадоў (пісаліся з Нью-Йорка і Барвіхі). Яны ў той ці іншай ступені закраналі актуальныя праблемы развіцця літаратуры, бягучыя палітычныя варункі, а найперш грунтаваліся на сяброўскіх узаемадачынненнях пісьменнікаў.

Асаблівае лучнасць звязвала М. Танка з Л. Геніюш (раздзел *Вы ўсім, усім дарагі...*). Першая сустрэча двух паэтаў адбылася ў кастрычніку 1966 года. М. Мікуліч аналізуе духоўна-псіхалагічную і мастацка-творчую сувязь Л. Геніюш з выдатным паэтам. *Я ніколі не пераставала следкаваць за Вашым літаратурным дыханнем*, – прызнавалася Ларыса Антонаўна ў адным з лістоў 1967 года. Ды і пісаць Л. Геніюш пачала, як падкрэслівае аўтар, пад непасрэдным уплывам *духаносна-змагарнага* слова М. Танка давераснёўскага перыяду. *Мяне захапляла барацьба ў Ваших вершах, і жывая, адвечна сялянская іх беларускасць. Я аглядалася вакол і адчувала тое самае. Вы шмат чаго тады абудзілі ў маім неспакойным сэрцы...*, – сцвярджала паэтка ў лісце ад 22 снежня 1982 года.

У гэтым раздзеле крытык падае колькі невядомых лістоў Л. Геніюш да М. Танка (з хатняга архіва народнага паэта), падкрэслівае, што паэтка *гутарыла* з М. Танкам *абсалютна шчыра і адкрыта, гранічна-даверліва і споведна*. З гэтай пералістоўкі шматгранная асоба М. Танка паўстае яшчэ больш велічнай і прыгожай: *Я сяння нейк вельмі прыціхла. Гэта ад Вашай тонкай і паслядоўнай даброты, Максім Танк* (с. 58). Гэтае імя было для Ларысы Геніюш нібы сімвалам (а, можа, нават і больш – гарантам!) сілы духу, праўды, веры... Таму і пісала яна да паэта *з пашанай і падзівам*, таму і радавалася самому факту існавання гэтага чалавека – *Я рада, што Вы ёсць* (с. 60)...

Эпіграф *Хто хоча зразумець паэта, той мусіць наведць паэтаву Радзіму* (Ё. В. Гётэ), узяты да апошняга чацвёртага раздзела кнігі *Шумяць нарачанскія сосны*, як нельга лепш раскрывае яго сэнс. *Паэтава Радзіма* для аўтара кнігі з'яўляецца нечым светлым і святым. І сумным, тужлівым. Сумным, паколькі ўжо няма самога паэта. Бо з М. Танкам *тут усё ці амаль усё было даступным і зразумелым, знаёмым і бліжкім, мела нейкі дадатковы сэнс і значэнне. З ім добра і свежа дыхалася, шмат і глыбока думалася, далёка і прасторна бачылася* (с. 119). Таму і спіскаецца тужліва сэрца пры наведванні могільніка, дзе ў канцы спежкі стаяць два велічныя, жалобна-чорныя крыжы – на магілах Максім Танка і яго вернай спадарожніцы і сяброўкі Любові Андрэеўны. *Нечая светлая душа ўжо сагрэла сваім цяплом гэты святы для мяне лапкі зямлі, – заўважае М. Мікуліч, убачыўшы там яркі букет жывых чырвоных кветак*.

Сваё светла-сумнае пачуццё замілаванасці да Нарачаншчыны аўтар здолеў перадаць і чытачам, таму што адкрываў і пазнаваў гэтую зямлю *з пачуццём непадробнай шчырасці і цеплыні, глыбокай павагі і любові, несучы ў душы светлы і высокі вобраз яе выдатнага сына* (с. 119). Больш за тое, ён упэўнены, што душа паэта, песняра Нарачы, жыве менавіта тут –

дзе ж ёй яшчэ жыць, як не ў гэтай... гулкай баравіне, перасыпанай елкамі ды бярозамі, асінамі ды алешынамі, таямніча прымружанай, вогкай, азёрнай далечы, хвалюючай паднебнай высі (с. 122).

Як упэўнены і ў тым, што душа паэта сваёй *навечнай прысутнасцю* яшчэ больш *упрыгожыла і ўвысакародзіла* і без таго прыгожы і высокародны нарачанскі край.

М. Мікуліча вылучае глыбокая назіральнасць, уважлівасць, здавалася б, да самых нязначных драбніц наваколля (хоць у прыродзе, напэўна, не бывае драбніц), тонкае адчуванне прыроды, разуменне яе, нават паяднанне з ёю. Гэта датычыць усяго: ці то аўтар апісвае вераснёўскую прахалоду дажджу (*Калі ён не сунімаўся даўжэйшы час, тады здавалася, што тут, поруч з возерам, усё, у тым ліку і зямля, і паветра, і неба, пахла вадой* (с. 75), ці то алешыну, *якая тоіць у сабе столькі тугі і смутку, што іх, мабыць, хапіла б на цэлы алешнікавы грудок* (с. 89), ці то прыгожую стромную сасну, *якая, горда і саманадзейна азіраючы наваколле, літаральна цешыцца сабою* (с. 89) і інш.

Вельмі многа значылі родныя мясціны для самога М. Танка. Кожны раз, калі ён ехаў на дачу (па ўспамінах сына паэта), абавязкова зайзджаў на родны хутар, заўсёды прывозіў вялікую колькасць кніг (свае выданні і тыя, што яму дарылі) для бібліятэкі Сваткаўскай школы, любіў гутарыць з аднавяскоўцамі, хадзіў па ваколліцах, па лесе – *у такія часіны ён неяк выпростаўся, абуджаўся, ажываў, прасвятляўся* (с. 108). Таму абсалютна лагічным і зразумелым робіцца дзённікавы запіс паэта ад 23 студзеня 1975 года: *Прызнацца, самыя неверагодныя задумы ў мяне зараджаліся ў маёй глухой Пількаўшчыне. У літаратурных сталіцах я толькі іх прывяраў, прымяраў, як вопратку на кірмашы...* (с. 77). Пудадзейная нарачанская зямля ўзгадавала народнага паэта Беларусі і цягам доўгіх гадоў натхняла яго на творчасць.

Чарговая кніга М. Мікуліча раскрывае багаты і шматгранны свет Максіма Танка як чалавека і паэта, даследуе вытокі і карані яго паэзіі, асэнсоўвае месца і значэнне яго творчасці ў беларускай літаратуры, шчыра і маляўніча паэтызуе радзіму народнага паэта Беларусі – нарачанскі край.

Ала Нікіпорчык
Гродна

SPRAWOZDANIA

Międzynarodowa Konferencja Naukowa „Wielojęzyczność i wielokulturowość pogranicza polsko-wschodniosłowiańskiego – tylko spuścizną Wielkiego Księstwa Litewskiego czy także szansą na przyszłość?”

W dniach 27-29 maja 2002 r. Instytut Filologii Wschodniosłowiańskiej Uniwersytetu w Białymstoku zorganizował Międzynarodową Konferencję Naukową pt. „Wielojęzyczność i wielokulturowość pogranicza polsko-wschodniosłowiańskiego – tylko spuścizną Wielkiego Księstwa Litewskiego czy także szansą na przyszłość?” Pierwszego dnia obrady odbywały się w Białymstoku, w kolejnych przeniosły się do Supraśla.

W konferencji uczestniczyło ponad 50 referentów z Polski, Białorusi, Ukrainy, Litwy, Łotwy, Rosji, Węgier, Austrii i Japonii. Po uroczystym otwarciu spotkania rozpoczęto obrady plenarne, podczas których wygłoszono 7 referatów: Bogdana Walczaka (Poznań) *Wielojęzyczność i wielokulturowość pogranicza polsko-wschodniosłowiańskiego a dzisiejsze i przyszłe procesy dyferencjacji i integracji językowej*, Andrzeja Chodubskiego (Gdańsk) *Wartości kulturowe pogranicza polsko-wschodniosłowiańskiego w warunkach ujawniających się znaków globalizacji świata*, Hermann Biedera (Salzburg) *Etnos, język, religia i pismo w regionach wielokulturowych*, Jurija Łabyncewa (Moskwa) *Экспедиционные исследования письменного наследия Великого княжества Литовского на беларуско-польском пограничье*, Anny Bolek (Kraków) *Staropolskie psalterze w interpretacji wschodniosłowiańskiej*, Witolda Mańczaka (Kraków) *Pochodzenie nazwy „Białoruś”* i Zinaidy Charitonczik (Mińsk) *О роли иностранного языка в развитии творческого мышления личности*.

Organizatorzy konferencji zaproponowali dyskusję nad następującymi problemami: historyczne aspekty wielojęzyczności i wielokulturowości na pograniczach etnicznych, języki mniejszości narodowych a języki urzędowe, rola i funkcja języka polskiego na pograniczu polsko-wschodniosłowiańskim, interferencja językowa i kulturowa na pograniczach etnicznych, nauczanie języków międzynarodowych (rosyjskiego, angielskiego i innych zachodnioeuropejskich) na terytoriach zróżnicowanych etnicznie oraz nazwy własne na pograniczach językowych i kulturowych. Z uwagi na dość szeroki zakres zagadnień obrady toczyły się w kilku sekcjach. Największą liczbę referatów zgłoszono do sekcji poświęconej historycznym aspektom wielojęzyczności i wielokulturowości na terenach pogranicznych. Problematykę tę poruszyli w swoich wystąpieniach m.in. Michael Moser (Wiedeń) z referatem *Do historii języka ukraińskiego w Galicji: Katechizm Jana Mogilnickiego (1815 r.)*, Galina Czuba

(Katowice – Lwów) przedstawiając *Кілька штрихів до реконструкції соціо-лінгвістичної ситуації на Україні в др. пол. XVI – пер. пол. XVII ст.*, Leszek Bednarczuk (Kraków) przybliżając uczestnikom „Kroynikę” Trofima Sutry i Jerzego Trubnickiego jako świadectwo języka i obyczajowości w Mohilewie w czasach dawnej Rzeczypospolitej i Maria T. Lizisowa (Kielce) omawiając *Wielojęzyczność i wielokulturowość w „Statutach Litewskich”*.

W ramach obrad sekcji dotyczącej interferencji językowej i kulturowej na pograniczach etnicznych wystąpili m.in. Jewgienij Iwanow (Mohylów) z referatem *Прынцыпы супастаўляльнага апісання афарыстычнай беларускай і рускай моў*, Galina Maciuk (Lwów) z referatem *Про можливу взаємодію мовознавчих ідей українсько-польського пограниччя*, Elżbieta Koniusz (Kielce) z referatem *Interferencja językowa i kulturowa na pograniczu polsko-białorusko-litewskim w świetle materiałów „Słownika gwar polskich” Jana Karłowicza*, Bogumił Ostrowski (Kraków) z referatem *Z badań nad leksyką grodzieńską*, Lilia Citko (Białystok) z referatem *Niektóre osobliwości systemu fleksyjnego w Kronice Bychowca (XVI w.)*. Problematykę gwar kresowych poruszyła w swoim wystąpieniu Natalia Ananiewa (Moskwa) omawiając *Słownictwo gwar kresowych w ujęciu leksykograficznym*; Koji Morita (Kioto – Warszawa) skoncentrował się nad zagadnieniem *Związku „prostej mowy” na dawnych Kresach Wschodnich z „prostą mową” w Wielkim Księstwie Litewskim (uwagi terminologiczne)*, Hienadź Cychun (Mińsk) zaprezentował słuchaczom referat *Да характарыстыкі „простаї мовы”*.

O językach mniejszości narodowych wobec języków urzędowych mówili m.in. Maria Dolecka (Białystok) w referacie *Bilingwizm a współczesne uwarunkowania kontaktów językowych*, Alina Kiziukiewicz (Białystok) w referacie *Próba charakterystyki współczesnego funkcjonowania języka polskiego w Grodnie*, Małgorzata Ostrówska (Warszawa) w referacie *Młode pokolenie Polaków na Łotwie wobec własnego języka*.

Problematyce nauczania języków międzynarodowych na terytoriach zróżnicowanych etnicznie poświęcone były referaty: Mariny Żeltuchiny (Wołgograd) *Psychotechnics of the mass-medial discourse*, Anheliny Konyszowej (Nowopołock) *Problem nauczania referatywnego tłumaczenia*, Jolanty Gorbacz Pazery (Białystok) *Aspekt interkulturowy na zajęciach z języka niemieckiego w ramach lektoratu na akademiach medycznych* i Aliny Kiziukiewicz (Białystok) *Some elements necessary for successful learning and teaching the foreign language*.

W ramach sekcji onomastycznej wystąpili następujący referenci: Juozas Jurkienas (Wilno) z odczytem *Особенности анализа антропонимии родственных языков*; Zofia Abramowicz (Białystok) zaprezentowała *Oda pelatywne nazwiska żydowskie*; Edward Breza (Sopot) omówił *Imię i nazwisko „Paraskewia” oraz jego warianty*; Ludmiła Burenina (Wilno) zanalizowała *Антропоним „Буренин” (соціо-лінгвістический аспект)*.

Do konferencji zgłoszono łącznie 73 referaty i komunikaty, z czego 47 zostało zaprezentowanych przez przybyłych referentów. Referaty wygłoszone w czasie obrad, jak również zgłoszone, ale nie odczytane z powodu nieobecności autorów, zostaną opublikowane w zbiorze materiałów pokonferencyjnych.

Anna Rygorowicz
Białystok

III Spotkania Naukowe w Pomorskiej Akademii Pedagogicznej w Słupsku

Słowiańsko-germańskie badania literaturoznawcze, językoznawcze i glottodydaktyczne na przełomie milenium stanowiły zasadniczy krąg tematyczno-badawczy obrad III Międzynarodowej Konferencji Naukowej *Wschód – Zachód*, zorganizowanej w dniach 13-14 września 2001 r. przez Instytut Neofilologii Pomorskiej Akademii Pedagogicznej w Słupsku.

Oficjalnego otwarcia Spotkań Naukowych w Słupsku dokonał Prorektor Pomorskiej Akademii Pedagogicznej dr hab. prof. PAP Wacław Florek. Wiele ciepłych słów i podziękowań złożonych zostało długoletniemu Dyrektorowi Instytutu Neofilologii, inicjatorowi organizowanych w Słupsku konferencji naukowych, autorowi sukcesów dydaktycznych i naukowych Instytutu, przyjacielowi i przełożonemu, zasłużonemu prof. PAP dr hab. Jerzemu Wróblewskiemu. Chwilą ciszy obecni uczcili jego pamięć. Oddali część wielkiemu, a zarazem skromnemu człowiekowi, który mężnie przyjął ostatnie wyzwanie i w chwilach choroby podjął się jeszcze dzieła organizacji kolejnej konferencji naukowej.

Podczas konferencji, tradycyjnie już i zgodnie z określoną problematyką, pracowały trzy sekcje: literaturoznawcza, lingwistyczna i glottodydaktyczna, w których, rezygnując w bieżącym roku z wnikliwej selekcji wystąpień ze względu na język prezentacji, dokonano przedstawienia i przeglądu zasadniczych kierunków i tematyki badawczej w obrębie języków słowiańskich i germańskich.

Niewątpliwie na szczególną uwagę zasługują referaty, wygłoszone podczas uroczystości otwarcia konferencji i posiedzenia plenarnego, prezentujące interesujące spostrzeżenia autorów na temat wybitnych postaci nowożytnego językoznawstwa, literatury rosyjskiego romantyzmu oraz aspektu gramatycznego funkcjonowania współczesnego języka niemieckiego. Wystąpienia prelegentów: profesora Bazylego Białokozowicza (Olsztyn) – *Jan Baudouin de Courtenay – twórca nowożytnego językoznawstwa – w walce o społeczeństwo obywatelskie i otwarte*, profesora Kazimierza Prusa (Rzeszów) – *Puszkina wobec „szkoły niemieckiej” w literaturze rosyjskiej* oraz profesora Hansa-Wernera Eromsa (Passau, Niemcy) – *Der Aufbau der verbalen Verknüpfung im deutschen Satz* – przyjęto z dużym uznaniem.

Przystępując do analizy poszczególnych bloków tematycznych, w pierwszym rzędzie należy podkreślić ich różnorodność i bogactwo, ale przede wszystkim wartości poznawcze referatów, nowatorstwo i często cechującą je odkrywczość.

Tak więc różne aspekty i wątki historyczno-problemowe literatury niemieckiej oraz polsko-niemieckich stosunków literackich omówione zostały w wystąpieniach: Mirosława Ossowskiego (*Johanna Schopenhauer im literarischen Leben ihrer Zeit*; Gdańsk), Wioletty Knütel (*Die „pommersche” Literatur im literarischen Leben Deutschlands*; Hemmoor – Niemcy), Edyty Trębaczkiwicz (*Zur Rezeption von Maria Dąbrowskas Roman „Noce i dnie” („Naechte und Tage”) in deutschsprachigem Raum*; Szczecin), Joanny Flinik (*Zum Junker-Begriff in Pommern-Buechern der deutschen Schriftsteller*; Słupsk), Martina Nappa (*Deutsche Dichter der Romantik auf dem Gebiet des heutigen Polen*; Słupsk).

Natomiast próbę opracowania cząstkowych zagadnień literaturoznawstwa rosyjskiego podjęli następujący prelegenci: Tadeusz Bogdanowicz (*Tradycje roman-*

tyzmu we współczesnej prozie rosyjskiej; Gdańsk), Irina Fedorczyk (*Германский Орфей и русская Эвридика. Разговор по сопвальному поводу*; Szczecin), Piotr Gancarz (*Kolorowe pejzaże romantyków? Udział barw w projekcjach pejzażowych z krótkich form narracyjnych literatury rosyjskiej pierwszej połowy XIX wieku*; Słupsk), Jadwiga Gracla (*Inni niż wszyscy. O dramacie Lermontowa „Hiszpanie” i Goethego „Egmont”*; Katowice), Marzena Rycielska (*Powieściowa kosmogonia Anatolija Kima*; Słupsk), Natalia Marcynkiewicz (*Специфика функционирования системы флореальных мотивов в лирике А. Блока в романтическом дискурсе*; Homel – Białoruś), Tadeusz Osuch (*Мотив звука в творчестве А. П. Чехова*; Słupsk).

Wielu spośród wyżej wymienionych swą uwagę badawczą skoncentrowało na epoce romantyzmu rosyjskiego, często poszukując nowego podejścia i sposobu interpretacji faktów oraz niestandardowej analizy warsztatu literackiego pisarzy lub poszczególnych gatunków literackich. Bezpośrednio nie korespondujące tematycznie z przyjętym schematem konferencji, lecz niezwykle wartościowe ze względów poznawczych, były referaty: Anny Horniatko-Szumilowicz (Szczecin), Bogusława Górki (Gdańsk) i Jolanty Kazimierczyk (Słupsk), które koncentrowały się, po pierwsze, na zestawieniu i porównaniu cech wspólnych ukraińskiej powieści mitologicznej i nowej powieści latynoamerykańskiej, po drugie, problemach lingwistycznych i hermeneutycznych w typologii wyniesienia chręza na podstawie Ewangelii św. Jana, po trzecie, procesie infiltracji wpływów chrześcijańskich na Ruś na przełomie IX-X wieku.

Trafne spostrzeżenia, dotyczące literatury angielskiej, i ciekawa, intrygująca treść odznaczały referat Wojciecha Klepuszewskiego (Koszalin), poświęcony problematyce poezji kobiecej w czasie „Great War”.

Różnorodność zainteresowań badawczych językoznawców i osób, parających się zagadnieniami translatoryki, można było ocenić uczestnicząc w obradach sekcji lingwistycznej.

W części prezentującej problematykę językoznawstwa niemieckiego odkrywcze i merytorycznie wartościowe spostrzeżenia poczynili: Oleksij Prokopczuk (*Ereignis-/Geschehensverben im Deutschen und ihre Leistungen*; Słupsk), Ewa Żebrowska (*Die Verbklassen im Hochpreussischen*; Olsztyn), Tomasz Czarnecki (*Der Konjunktiv im Deutschen und Polnischen. Parallelitäten und Kontraste*; Gdańsk), N. M. Naer (*Der pragmatische Aspekt des Imperativs*; Moskwa, Rosja), Michaił Kotin (*Das „Passiv” im Deutschen: Sprachphasenomen und linguistischer Terminus*; Słupsk), I. A. Szypowa (*Ausdrucksmittel der Modalität im Deutschen und im Russischen*; Moskwa, Rosja), Anna Stępiak (*Zur Bestimmung der Kollektiva im Deutschen und im Polnischen*; Bydgoszcz) i Katarzyna Siewert (*Das Recht in der Sprache. Einige Bemerkungen zur Erforschung der Rechtssprache*; Bydgoszcz), często analizując zagadnienia gramatyczno-leksykalne w ujęciu porównawczym niemiecko-polskim lub w kontekście wielojęzycznym.

Problemom rozwoju, tendencjom i swoistym zjawiskom, charakteryzującym poszczególne podsystemy ruszczyzny przełomu wieków, poświęcone były analizy następujących badaczy języka: Beata Rycielska (*Struktura semantyczna konstrukcji przyimkowej z celownikami w języku rosyjskim*; Szczecin), Jolanta Mirturska-Bojanowska (*Derywaty sufiksalne wśród rosyjskich i polskich substanty-*

wów polisemantycznych; Szczecin), Aleksander Kiklewicz (*Функциональные глаголы. Опыт классификации*; Słupsk), Walentyna Mieszkowska (*Глагол в системе экономической терминологии*; Białystok), Anna Majkiewicz (*O wchodzeniu bębenkowi w słowo...*; Katowice), Izabella Daszczyńska (*Прагматическая функция «религиозной» фразеологии*; Słupsk), Zoja Nowożenowa (*Глагольная связка в кругу предложенческих проблем*; Słupsk), Grażyna Lisowska (*Обличья языка – в контексте развития инфраструктуры информационной на примере современной польской и русской языков*; Słupsk). Właściwym dla większości prezentowanych analiz było podejście konfrontatywne, tj. szczególne podkreślenie cech wspólnych badanych języków (zazwyczaj w obrębie języka polskiego i rosyjskiego), ale także wypunktowanie różnic w tendencjach rozwojowych badanych języków.

W ramach badań przekładoznawczych najbardziej interesujące referaty zaprezentowały Danuta Gierczyńska (Słupsk) oraz Magdalena Majchrzak (LO w Słupsku), dociekając przyczyn trudności i braku adekwatności w przekładach tekstu literackiego. Materiału do analiz, dokonanych przez autorki, dostarczyła twórczość W. Bielowa – utwory prozaiczne i M. Bułchakowa – *Mistrz i Małgorzata*.

Równie ciekawą okazała się praca Klaudii Koczur (Szczecin), poświęcona bohemizmom występującym w polskich przekładach powieści J. Haška *Przygody dobrego wojaka Szwajka*.

Z kręgu badań anglistycznych, w dużej mierze dotyczących zagadnień gramatyki i fonologii języka angielskiego oraz współczesnej terminologii prawnej, na wyjątkowe podkreślenie zasługują wystąpienia Anatolija Dorodnych (*Time reference and the English verb*; Słupsk), Nelli Frankowskiej (*The differentiating function of the suprasegmental phonetic means in reading and in spoken English*; Słupsk), Walentyny Bugłak (*Verbal Patterns of Legal Terminological Combinations*; Słupsk).

Tegoroczne prace sekcji glottodydaktycznej zdecydowanie zdominowała tematyka anglojęzyczna, bowiem zaprezentowane prace dotyczyły zagadnień techniki i sposobów nauczania języka angielskiego. Referaty o tej problematyce wygłosili: Borys Sokołow (Słupsk), Małgorzata Ekiert (Słupsk), Adriana Biedroń (Słupsk). Natomiast ostatni z referatów, wygłoszony przez Henryka Łatyszewa (Słupsk) w ramach obrad tej sekcji, poświęcony został tematowi: «Интернет» в системе обучения русскому языку как близкородственному.

Niewątpliwie należy podkreślić celowość i wyjątkową wartość organizowania tego rodzaju spotkań naukowych w Słupskiej Pomorskiej Akademii Pedagogicznej. Bowiem stanowią one świetną okazję dla wymiany poglądów, konfrontacji własnych kierunków badawczych z tendencjami ogólnopolskimi, a nawet europejskimi. Nie po raz pierwszy przekonaliśmy się, że atrakcyjne geograficzne położenie Słupska potrafi przyciągnąć i skupić wiele autorytetów świata nauki, tym bardziej że poza dawką naukowego obcowania zaserwowaliśmy naszym gościom liczne atrakcje natury „duchowo-kulturalnej”, m.in. pobyt w nadmorskim kurorcie Ustka, odwiedziny w Galerii Sztuki Współczesnej *Baszta Czarownic* – wystawa prac R. Góreckiego *Now*, wizyta w Herbaciarni *Spichlerz Richtera*, udział w wernisażu malarstwa I. Ciecierskiego w Galerii Kameralnej BWA w Słupsku.

Po raz kolejny wyrażamy nadzieję, że następne konferencje naukowe, zorga-

nizowane przez Instytut Neofilologii PAP w Słupsku, przyniosą owocne rezultaty i w równie wysokim stopniu spotkają się z akceptacją i pozytywnym przyjęciem ze strony koleżanek i kolegów z zagranicy, a także polskiej rusycystyki, germanistyki i anglistyki.

Grażyna Lisowska
Słupsk

0261260/2

Zasady publikowania w roczniku „Studia Wschodniosłowiańskie”

1. Rocznik „Studia Wschodniosłowiańskie” przyjmuje do druku materiały nigdzie dotąd nie publikowane.
2. Rocznik „Studia Wschodniosłowiańskie” zamieszcza materiały w języku rosyjskim, białoruskim, ukraińskim i polskim. Do tekstu prosimy dołączyć **angielską i rosyjską wersję tytułu**.
3. Oprócz artykułów Redakcja zamieszcza także:
  - a) recenzje merytoryczne, oceniające i polemiczne o objętości do 5 stron maszynopisu;
  - b) informacje o książkach o objętości do 2 stron maszynopisu;
  - c) sprawozdania z sesji i konferencji naukowych o objętości 3 stron maszynopisu.
4. Wymogi techniczne:
  - a) teksty prosimy przysyłać w dwóch egzemplarzach w postaci wydruków komputerowych wraz z dyskietką w programie Word (7.0);
  - b) teksty winny zawierać streszczenie w języku angielskim (do 0,5 strony);
  - c) w tekstach w języku polskim cytaty i przypisy w języku rosyjskim, białoruskim i ukraińskim prosimy przytaczać w oryginale (nie w transliteracji);
  - d) tytuły utworów literackich występujących w tekście w języku polskim po raz pierwszy winny posiadać w nawiasie wersję oryginalną (nie w transliteracji);
  - e) maszynopis winien być przygotowany z zachowaniem interlinii i marginesu po lewej stronie;
  - f) strona znormalizowanego maszynopisu zawiera 30 wersów tekstu z ok. 60 znakami w wersie (1800 znaków na stronie);
  - g) objętość tekstów nie powinna przekraczać 20 stron maszynopisu;
  - h) przypisy prosimy umieszczać na oddzielnej kartce;
  - i) opis źródeł w przypisach prosimy dostosować do przedstawionego poniżej wzorca:

Książka:
J. Kowalski, *Historia literatury*, Kraków 1990, s. 23.
Ibidem, s. 13.
J. Kowalski, *Historia...*, s. 56.

Fragmenty książki:
A. Nowak, *Z dziejów piśmiennictwa*, [w:] *Historia cywilizacji*, Warszawa 1987, s. 98.
Ibidem, s. 13.
A. Nowak, *Z dziejów...*, s. 135.

Artykuł w czasopiśmie:
L. Nowacka, *Teoria aktów mowy*, „Przegląd Językoznawczy” 1963, nr 7, s. 45.

Требования, предъявляемые к текстам, публикуемым в ежегоднике
„Studia Wschodniosłowiańskie”

1. Ежегодник „Studia Wschodniosłowiańskie” принимает в печать материалы, которые до сих пор нигде не публиковались.
2. Ежегодник „Studia Wschodniosłowiańskie” помещает материалы на русском, белорусском, украинском, польском и английском языках. Редакция обращается к авторам с просьбой сообщить **английскую и русскую версии заглавия текста.**
3. Кроме статей Редакция помещает также:
  - а) научно-аналитические рецензии, заключающие в себе оценку и полемику – объемом до 3 машинописных страниц;
  - б) информацию о новых книгах – объемом до 2 машинописных страниц;
  - в) обзоры, посвященные научным симпозиумам и конференциям – объемом до 3 машинописных страниц.
4. Технические требования:
  - а) просьба присылать тексты в двух экземплярах в напечатанном виде, а также на дискете в редакторе Word (7.0);
  - б) тексты должны сопровождаться резюме на английском языке (ок. 0,5 страницы);
  - в) в текстах на польском языке цитаты и примечания на русском, белорусском и украинском языках следует приводить в оригинальной версии (не транслитерации);
  - г) заглавия литературных произведений, приводимые в текстах на польском языке впервые, должны сопровождаться в скобках оригинальной версией (не транслитерации);
  - д) подготовленная к печати машинопись должна содержать регулярный интервал и поля с левой стороны;
  - е) согласно принятым нормам машинописная страница содержит 30 строк текста по ок. 60 печатных знаков в каждой строке (т.е. 1800 печатных знаков на странице);
  - ж) объем присылаемых текстов не может превышать 20 страниц машинописных страниц;
  - з) примечания просим размещать на отдельной странице;
  - и) при ссылках на источники следует соблюдать форму записи, соответствующую приводимому ниже образцу:

Книга:

А. И. Иванов, *История литературы*, Москва 1990, с. 23.

Там же, с. 13.

А. И. Иванов, *История...*, с. 56.

Фрагмент книги:

Е. Сидоров, *Из истории письменности*, в: *История цивилизации*, Москва 1987, с 98.

Там же, с. 13.

Е. Сидоров, *Из истории...*, с. 135.

Статья в журнале:

О. Ахманова, *Теория речевых актов*, „Вопросы языкознания” 1963, № 7, с. 45.